

विषयसूचिका.

पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः.

	अङ्ग.
अग्निचयनम्	१-१०
(५-१-८) किंहेतु पशुशु विशेष, विहविदाक्षणीयेष्टिथ ..	१
अग्निचयन, उख्यधारणम्	२
उत्ताहोम, पुरुषशीपोंपधान, वामश्रुदिष्टोपधान च ..	३
रैतस्मिन्नामुपधान, स्वयमातृणोपधानानन्तरहोम, समन्त्रम्, विषयभिमर्शनं च	४
द्विरण्येष्टोपधान, स्वयमातृणोपधान, समन्त्रम् ..	५
अह्ना ह्यपाणामुपधान, छेत्रपृणोपधान च ..	६
एतद्युपविधि, आश्रमण प्रतीष्टोपधान, धनुर्शन, अश्वशुपस्थान समन्त्रम्	७
मायत्रपासादिना शिरआशुपस्थान. आन्मेष्टोपधान समन्त्रम् .	८
सचिन्ताहुतिचिन्ताश्रयणमन्त्रा सत्राश्रयण, शतरश्रायहोमाद् चरुनिधान समन्त्रम्, समितग्रेक्षण समन्त्रम्	९
सर्पाहुतिगन्धर्वाहुतिर्वाग्विमोराहुतयन्त्रमन्त्रा .	१०
आभ्यमेधिका पशुगणाः	११-२४

षष्ठः प्रपाठकः.

अग्निचयनम्	१-१०
कुम्भेष्टोपधानमन्त्रा	१
कुम्भेष्टोपधानविधि, चतुष्पथविधि ..	२
भूनेष्टविधिः, अभिषेकविधि, सौत्रामणीविधि ..	३
दर्भस्तम्भहोमविधिरुपमन्त्र, चिन्ताश्रयणविधि ..	४
आग्नेयाष्टाश्रयणविधि पञ्चविधि.	५
माष्युपधानदुष्पमोकादिप्रशसा ..	६
दाक्षकालविकल्पः	७

अन्वारोहणविधिस्तमन्त्र, यूपैकादशिन्या विशेषविधि, इष्ट- वासख्यादिविधि, रेतस्मिचां स्तुति, स्तुतनासदोहवान-	अनु
नादिविधिस्तमन्त्र	८
आसन्दीसादननिहृहणनिषेधादि	९
अत्यादिद्वारा चयनस्तुति	१०
आश्वमेधिका. पशुगणाः	११-२३

सप्तमः प्रपाठकः.

अग्निचयनम्	१-११
अग्निमर्शनविधि, हिरण्यपात्रदान समन्त्र, हिरण्यपात्रवेक्षण-	
श्वत्वापणादि च	१
कृषभप्राप्तापत्याज्यानीष्टकोषधान उख्योपसमिन्धन च समन्त्रम्	२
वर्जिष्युपधान समन्त्रक, वसोर्ध्वाराहोमस्तमन्त्र ...	३
अदान्यहोमादिविधि, राष्ट्रभृदिष्टकाविधिस्तमन्त्र ...	४
उख्याम्वनृगमनप्रायश्चित्त समन्त्रक, पञ्चचितिस्तुति ...	५
व्रतविशेषविधि, हिरण्येष्टकोषधान समन्त्रक, होमविशेषविधि	
स्तमन्त्र, मनावरुणामिक्षाविधि, अग्निस्तुतिश्च ...	६
समिष्टवजुहोममन्त्रा	७
स्वयचित्तिजपस्तमन्त्र कूर्मापधाने च समन्त्रम् चयनप्रशस्ता च	८
अग्निमहण समन्त्रकं हिरण्येष्टकोषधान, चयनप्रशस्ता च ...	९
पशुशिरसा विधि	१०
आश्वमेधिककाण्डम्	११-२६
अश्वाद्गहोमविधि	११-२१
हृदयानुमन्त्रणादिमन्त्रा	२४-२६

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

पञ्चमकाण्डः.

पञ्चमः प्रश्नः.

यदेकैः स॒स्थापयेति॑ य॒ज्ञस्य॑ स-
न्त॑त्या अ॒विच्छेदा॑यैन्द्राः प॒शवो॑ ये

‘यत् । एकैः । स॒स्थापय॑तीति॑ सं-स्थापय-
ति । य॒ज्ञस्य॑ । सन्त॑त्या इति॑ सं-त॒त्यै । अ॒विच्छे-
दा॑येत्यवि-च्छेदाय॑ । ऐन्द्राः । प॒शवः । ये । मुष्क-

‘अतः परमग्निकाण्डमेव अग्न्यर्पणम् । एवं चतुर्थकाण्ड आ-
ग्रातानां मन्त्राणां परिसमाप्त्या इदानीं अग्निप्रयोगविहितान्
कांश्चिद्वर्गविशेषान्वक्तुं द्वितीयं काण्डमारभ्यते । तत्र यदुक्तं
‘अग्निम्यः पशूनालभते’* इत्यारम्य ‘प्राणापत्येन संस्थाप-
यति’* इत्यन्तेन पक्षद्वयमग्निम्यः पशूनालभ्य तान् पर्यगच्छितानु-
त्तृज्य प्राणापत्येन संस्थापयेत् सर्वेषां संस्थापयेदिति, तत्र वि-

मुष्करा यद्वैन्द्रास्तन्तोऽग्निभ्य आ-
लभ्यन्ते देवताभ्यस्तमदं दधात्या-
ग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कु-
र्याद्यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यत्त्रिष्टुभस्ते-

राः । यत् । ऐन्द्राः । सन्तः । अग्निभ्य इत्याग्नि-
भ्यः । आलभ्यन्त इत्या-लभ्यन्ते । देवताभ्यः ।
समदमिति स-मदम् । दधाति । 'आग्नेयीः । त्रि-
ष्टुभः । याज्यानुवाक्या इति याज्या-अनुवाक्याः ।
कुर्यात् । यत् । आग्नेयीः । तेन । आग्नेयाः । यत् ।
त्रिष्टुभः । तेन । ऐन्द्राः । समृद्ध्या इति सं-क्र-

शेषविषयः प्रथम पक्षोऽनूहते—यदेनेत्यादि ॥ यत्प्राजाप-
त्येनेनेन पशुना सस्थापयति यज्ञस्य सन्तत्ये साकल्येन निवृत्त्यर्थं
भवति । तच्चाविच्छेदार्थं मध्ये विच्छेदो माप्नुविति । पर्याग्नि-
दत्ताना उत्सर्गात् विच्छेदस्त्यात् प्राजापत्येन सस्थापनया तत्प-
रिदियत इति । अथ द्वितीये पक्षे विशेषमाह—ऐन्द्रा तत्प-
ते पशव ये मुष्करा मुष्कवन्त अनुत्पातिनृपणा 'अपमृपि
मुष्कमयो र' इत्यादीना र । ऐन्द्राग्मन्तो ये अग्निभ्य आग्म्य-
न्ते सदाप्यन्ते च ते सर्वे देवताभ्य समदं कलह दद्यानि उत्पा-
दयन्ति । इन्द्रस्याग्निगदीना च समान माद्यन्त्यस्यामिति यद-
त्कलह । त्रिष्टु, 'नमानम्य छन्दसि' इति सभात ॥

आग्नेयीरित्यादि ॥ गतम् ॥

नैन्द्रास्सर्मृद्ध्यै न देवताभ्यस्समर्दं
 दधाति वायवे नियुत्वते तूपरमा लं-
 भते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एव आ लं-
 भ्यते तस्माद्यद्रियङ् वायुः ॥१॥ वातिं
 तद्रियङ् अग्निर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वै-

द्ध्यै । न । देवताभ्यः । समर्दमिति स—मर्दम् ।
 दधाति । 'वायवे' । नियुत्वत इति नि—युत्वते । तू-
 परम् । एति । लभते । तेजः । अग्नेः । वायुः ।
 तेजसे । एव । एति । लभ्यते । तस्मात् । यद्रि-
 यङ् । वायुः ॥ १ ॥ वातिं । तद्रियङ् । अग्निः ।
 दहति । स्वम् । एव । तत् । तेजः । अन्विति ।

^३अधुना तृतीयमपि पक्ष समर्थयति—वायवे नियुत्वत इति ॥
 सर्वेषामेतेषां स्थाने एक एव वायव्य पशुस्तूपर आलभ्यते ।
 तूपरः शृङ्गहीनः । तेन इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । वायुना
 अभिधायमानो अग्निस्तेजस्वीभवति । तस्माद्यद्रियङ् यदिगभिमुखो
 वाति वायुः अग्निरपि तद्रियङ् तदिगभिमुखो दहति गच्छतीति
 यावन् । यदञ्चति तदञ्चतीति ऋत्विगादिना किन्, 'विज्यदे-
 वयोश्च' इत्यद्रच्चादेशः । अद्रिसाक्रियो रन्तोदात्तत्वनिपातः कृत्स्व-
 रनिवृत्त्यर्थम्, 'किन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वम् । आत्मन-
 स्तेजोहेतुत्वमनुगच्छति वायुः ॥

ति यन्न नियुत्वन्ते स्यादुन्माद्येद्य-
जमानो नियुत्वन्ते भवति यजमान-
स्यानुन्मादाय वायुमतीं श्वेतवती
याज्यानुवाक्ये भवतस्सतेजस्त्वायं
हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र इत्याधार-

एति । 'यत् । न । नियुत्वन्त इति नि-युत्वन्ते ।
स्यात् । उदिति । माद्येत् । यजमानः । नियुत्वन्त
इति नि-युत्वन्ते । भवति । यजमानस्य । अनु-
न्मादायेत्यनुन्-मादाय । वायुमती इति वायु-म-
ती । श्वेतवती इति श्वेत-वती । याज्यानुवाक्ये
इति याज्या-अनुवाक्ये । भवतः । सतेजस्त्वाये-
ति सतेजः-त्वायं । 'हिरण्यगर्भ इति हिरण्य-ग-
र्भः । समिति । अवर्तत । अग्रे । इति । आधार-
मित्या-धारम् । एति । धारयति । प्रजापतिरिति

‘यदिति ॥ वेचलवायव्यत्वे यजमान उन्माद्येत् ॥

‘वायुमतीति ॥ ‘पीवोन्नान्’* इत्येवमाद्ये नियुत्वत्यो श्वेत-
वत्यो ‘वा रुन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । सतेजस्त्वायेति ।
स्वतोस्य तेनत्वात् ॥

‘हिरण्यगर्भ इति ॥ स्रुचैव विधीयते । प्रजापतेरिति । एव
हि प्रजापतेरनुरूपत्वं भवतीति ।

मा घांसयति प्रजापतिर्वै हिरण्यग-
 र्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय सर्वाणि वा
 एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते
 यच्छ्रुणस्तत् ॥२॥ पुरुषाणां रूपं
 यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्त-
 द्रवां यदव्या इव शफास्तदर्वाणां य-

प्रजा-पतिः । वै । हिरण्यगर्भ इति हिरण्य-गर्भः ।
 प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । अनुरूपत्वायेत्यनुरूप-
 त्वाय । 'सर्वाणि । वै । एषः । रूपाणि । पशू-
 नाम् । प्रति । एति । लभ्यते । यत् । श्मश्रुणः ।
 तत् ॥ २ ॥ पुरुषाणाम् । रूपम् । यत् । तूपरः ।
 तत् । अश्वानाम् । यत् । अन्यतोदन्तित्यन्यतः-
 दन् । तत् । गवाम् । यत् । अव्याः । इव । शफाः ।
 तत् । अर्वाणाम् । यत् । अजः । तत् । अजा-

सर्वाणीति ॥ पशूनां सर्वाणि रूपाणि प्रत्येकं य आल-
 भ्यते प्राणापत्याम्रातमेवेत्यर्थः । कथमित्याह—यदित्यादि । श्म-
 श्रुणत्वात् पुरुषाणां रूपं प्रत्यालभ्यते । तूपरत्वादश्वानाम् । अ-
 न्यतोदन्तत्वात् गवाम् । 'छन्दसि च' इति दक्षावः । अवितु-
 ल्यशफत्वात् अर्वाणाम् । अजत्वात् अजानां सर्वेषाम् ॥

दृजस्तदृजानीं वायुर्वै पशूनां प्रियं
 धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि
 संजानानाः पशव उप तिष्ठन्ते वा-
 यव्यः कार्याः प्राजापत्या इत्या-
 हुर्यद्वायव्यं कुर्यात्प्रजापतेरियाद्यत्प्रा-
 जापत्यं कुर्याद्वायोः ॥ ३ ॥ इयाद्य-

नाम् । 'वायुः । वै । पशूनाम् । प्रियम् । धाम ।
 यत् । वायव्यः । भवति । एतम् । एव । एनम् ।
 अभीति । संजानाना इति सं-जानानाः । पशवः ।
 उपेति । तिष्ठन्ते । 'वायव्यः । कार्याः । प्राजाप-
 त्या इति प्राजा-पत्याः । इति । आहुः । यत् ।
 वायव्यम् । कुर्यात् । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।
 इयात् । यत् । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् ।
 कुर्यात् । वायोः ॥ ३ ॥ इयात् । यत् । वायव्यः ।

'वायुर्वा' इति ॥ वृष्ट्याविहारेणोत्पीत्तेतुत्वात् पशूनां प्रियं
 स्थानम् । तस्माद्वायव्यत्वे एवमेकप्रियस्थानात्मकं वायुमेवाभिसंज्ञा-
 नानां प्रत्यभिधानन्तं पशव एवैनं पशव उपतिष्ठन्ते अतश्च
 सर्वेषु भूतत्वाप्राप्तमिति पशोस्तुतिः ॥

'वायव्यार्थे प्राजापत्यस्य पशुपुरोडासस्य विधानार्थं पशोर्वि-
 चारः । 'विचार्यमाणानाम्' इति पुनः । यदित्यादि ॥ इयान्
 अपगच्छेत् सम्बन्धोऽस्य न स्यात् तत्र पशोर्वान्यत्वात् पशुपुरोडा-

द्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोनैति
यत्प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति ते-
न प्रजापतेनैति यद्वाद्दशकपालस्तेन
वैश्वानराग्नैत्याग्नावैष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्नि-
स्सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव
यज्ञं चारंभतेऽग्निरवमो देवतानां वि-

पशुः । भवति । तेन । वायोः । न । एति । यत् ।
प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । पुरोडाशः । भव-
ति । तेन । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । न । एति ।
यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । तेन ।
वैश्वानरात् । न । एति । ¹⁰आग्नावैष्णवमित्याग्ना-
वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
निरिति । वपति । दीक्षिष्यमाणः । अग्निः । स-
र्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताः । च ।
एव । यज्ञम् । च । एति । रभते । अग्निः । अवमः । दे-

शस्य च प्राजापत्यत्वात् दोषद्वय परिहृतम् । इदं चापरमुच्यते
तस्य पशुपुरोडाशस्य द्वादशकपालत्वात् वैश्वानराज्ञापगमः ॥

¹⁰शास्त्रान्तरे यद्वैश्वानरस्य पुरोडाश तदप्येतेनोपसह्यमिति द-
शयति—आग्नावैष्णवमित्यादि ॥ दीक्षणीयायां 'तस्मा एतमाग्नवि-
ष्णवं' इति मन्त्रतो विहितस्यानुवादोऽयं विशेषविधानार्थम् । अ-

ष्णुः परमो यदाग्रावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपति देवताः ॥ ४ ॥ ए-
वोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रु-
न्धे पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मिन्-
ल्लोक आर्ध्वचरुणाऽस्मिन् यः का-
मयेतामुष्मिन्लोक ऋध्रुयामिति स
पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिन्नेव लोक

वतानाम् । विष्णुः । परमः । यत् । आग्रावैष्ण-
वमित्योग्रा-वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकाद-
श-कपालम् । निर्वपतीति निः-वपति । देवताः ।
॥ ४ ॥ एव । उभयतः । परिगृह्णीति परि-गृह्य ।
यजमानः । अवेति । रुन्धे । ^१पुरोडाशेन । वै ।
देवाः । अमुष्मिन् । लोके । आर्ध्वचरु । चरुणा ।
अस्मिन् । यः । कामयेत । अमुष्मिन् । लोके ।
ऋध्रुयाम् । इति । सः । पुरोडाशम् । कुर्वीत । अ-
भिस्सर्ग इत्यादि । सर्वदेवतात्वेन ओजस्तुति, यज्ञत्वेन विष्णो ।
अयम पश्चिम । परम उत्तर । यज्ञमुना देवाना सीमानोर्वतो
आम्या देवानुभयत परिगृह्य अवरुन्धे तन्ने यजमान एतान्
एतत्साव्य वा ऋम् ॥

^१पुरोडाशेनेति ॥ विशेषविधि । अमुष्मिन् लोके ऋद्धिनाम-
स्य पुरोडाश । अस्मिन्लोके ऋद्धिनामस्य चरु । मनमन्यम् ॥

ऋध्नोति यदष्टाकपालस्तेनाग्नेयो य-
 त्रिकपालस्तेन वैष्णवस्समृद्धयै यः
 कामयेतास्मिन्लोक ऋध्न्यामिति स
 चरुं कुर्वीताग्नेर्धृतं विष्णोस्तण्डुला-
 स्तस्मात् ॥५॥ चरुः कार्योस्मिन्नेव
 लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवतीयं वा
 अर्धितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अ-

मुष्मिन् । एव । लोके । ऋध्नोति । यत् । अष्टाकपा-
 ल इत्यष्टा-कपालः । तेन । आग्नेयः । यत् । त्रिक-
 पाल इति त्रि-कपालः । तेन । वैष्णवः । समृद्ध्या
 इति सं-ऋद्धयै । यः । कामयेत । अस्मिन् । लो-
 के । ऋध्न्याम् । इति । सः । चरुम् । कुर्वीत । अग्नेः ।
 धृतम् । विष्णोः । तण्डुलाः । तस्मात् ॥ ५ ॥ चरुः ।
 कार्यः । अस्मिन् । एव । लोके । ऋध्नोति ।
^{१२}आदित्यः । भवति । इयम् । वै । अर्धितः । अ-
 स्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति । अथो इति ।
 अस्याम् । एव । अधीति । यज्ञम् । तनुते ।

^{१२}आदित्य इति ॥ क आन(१) । अथो अपि च अस्यां पृथिव्या
 अधिपज्ञ तनुते आदित्य सर्वा पृथिवी देवी यन्मानमिति ॥

स्यामेवाधि यज्ञं तनुते यो वै संव-
त्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते यथा
सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदा-
र्तिमाच्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुर-
स्तात्रिविपेत्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वा-
नरो यथा संवत्सरमाप्नुा ॥६॥ काल
आगते विजायत एवमेव संवत्स-

१५यः। वै। संवत्सरमिति सं-वत्सरम्। उख्यम्। अभृ-
त्वा। अग्निम्। चिनुते। यथा। सामि। गर्भः।
अवपद्यत इत्यव-पद्यते। तादृक्। एव। तत्।
आर्तिम्। एति। ऋच्छेत्। वैश्वानरम्। द्वादश-
कपालमिति द्वादश-कपालम्। पुरस्तात्। निरि-
ति। वपेत्। संवत्सर इति सं-वत्सरः। वै। अ-
ग्निः। वैश्वानरः। यथा। संवत्सरमिति सं-वत्स-
रम्। आप्नुा ॥ ६ ॥ काले। आगत इत्या-गते।
विजायत इति वि-जायते। एवम्। एव। संव-
त्सरमिति सं-वत्सरम्। आप्नुा। काले। आगत

१५यो वा इत्यादि ॥ संवत्सरमुख्यस्याभरणे वैश्वानराग्निविधिः।
सामीति। गर्भमारस्यैवादशापगमे आर्तिमाच्छेदिति। यजमान
वैश्वानरस्य संवत्सरत्वात्। संवत्सरकार्यलक्ष्म। तत्र काले न
यजनात् यजमानस्य आसंभावः ॥

रमा॒म्रा काल॑ आ॒गते॒ऽग्निं चि॑नुते
 ना॒र्तिमा॑र्छत्ये॒षा वा अ॒ग्नेः प्रि॒यात्-
 नू॒र्यद्वै॑श्वान॒रः प्रि॒यामे॒वास्यं॑ त॒नुव॑मव
 रुन्धे॒ श्री॑ण्ये॒तानि॑ ह॒वीः॒पि भ॑वन्ति
 त्रयं॑ इ॒मे लो॒का ए॒षां लो॒काना॑ऽ॒ रो-
 हा॒य ॥ ७ ॥

इत्या-गते । अग्निम् । चिनुते । न । आर्तिम् ।
 एति । ऋच्छति । ¹⁴एषा । वै । अग्नेः । प्रिया ।
 तनूः । यत् । वैश्वानरः । प्रियाम् । एव । अस्य ।
 तनुवम् । अवेति । रुन्धे । ¹⁵श्रीणि । एतानि ।
 हवीः॒पि । भवन्ति । त्रयः । इमे । लोकाः । ए-
 पाम् । लोकानाम् । रोहाय ॥ ७ ॥

यद्रियं॑डू वा॒युश्श॑मं॒श्रुण॑स्तद्वा॒योर्नि॒र्वप॑ति
 दे॒वता॑स्तस्मा॒दा॒म्राऽष्टा॑त्रिं॒शच्च॑ ॥१॥

¹⁴एषेति ॥ गतम् ॥

¹⁵श्रीणीति ॥ वैश्वानरान्तानि नित्यानीति मन्यन्ते । विक-
 रूपवचन विकृत्यर्थं स्यादिति ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे प्रथमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिः प्रजासृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्रावि-
 शन्ताम्यः पुनस्संभवितुं नाशक्नो-
 त्सोऽब्रवीद्वध्वदित्स यो मेऽतः पुन-
 स्संचिनवदिति तं देवास्समचिन्व-
 न्ततो वै त आर्ध्ववन् यत्समचिन्व-
 न्तचित्यस्य चित्यत्वं य एवं विद्वा-

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-
 जाः । सृष्ट्वा । प्रेणा । अनु । प्रेति । अविशत् ।
 ताम्यः । पुनः । सम्भवितुमिति सं-भवितुम् । न ।
 अशक्नोत् । सः । अब्रवीत् । अध्ववत् । इत् । सः
 यः । मा । इतः । पुनः । संचिनवदिति सं-चिन-
 वत् । इति । तम् । देवाः । समिति । अचिन्वन् ।
 ततः । वै । ते । आर्ध्ववन् । यत् । समचिन्वन्निति
 सं-अचिन्वन् । तत् । चित्यस्य । चित्यत्वमिति
 चित्य-त्वम् । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् ।

प्रजापतिरित्यादि ॥ विशेषस्तुतिः । प्रेम्णा सृष्ट्वा अनुप्रा-
 विशन् । छन्दसो मकारस्य छेपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृती-
 याया उदात्तत्वम् । प्रजानां पाता अग्निः प्रजापतिः । प्रजा-
 पतिरेव हि वैश्वानरमावं प्रतिपन्नः ता अनुप्राविष्टः ताम्यः पु-
 नः प्रजाम्यः पुनः सम्भवितुमुत्पत्तुं नाशक्नोत् । विमकात्मेवा-

न॒ग्रिं चि॒नुत ऋ॒ध्रोत्ये॒व कस्मै॑ क॒म-
 ग्रि॒र्ध्वीय॑त॒ इत्या॑हुरग्रि॒वान् ॥ ८ ॥
 अ॒स॒नीति॑ वा अ॒ग्रि॒र्ध्वीय॑तेऽग्रि॒वाने॒व
 भ॒वति॑ कस्मै॑ क॒म॒ग्रि॒र्ध्वीय॑त॒ इत्या॑हु-
 दे॒वा मां वेद॑न्निति॒ वा अ॒ग्रि॒र्ध्वीय॑ते
 वि॒दुरे॑न॒ दे॒वाः कस्मै॑ क॒म॒ग्रि॒र्ध्वीय॑त॒

चि॒नुते । ऋ॒ध्रोति॑ । ए॒व । 'कस्मै॑ । क॒म् । अ॒ग्रिः ।
 ची॒य॒ते । इति॑ । आ॒हुः । अ॒ग्रि॒वानि॒त्य॒ग्रि-
 वान् ॥ ८ ॥ अ॒स॒नि । इति॑ । वै । अ॒ग्रिः । ची॒य॒ते । अ॒-
 ग्रि॒वानि॒त्य॒ग्रि-
 वान् । ए॒व । भ॒वति॑ । कस्मै॑ । क॒म् ।
 अ॒ग्रिः । ची॒य॒ते । इति॑ । आ॒हुः । दे॒वाः । मा ।
 वेद॑न् । इति॑ । वै । अ॒ग्रिः । ची॒य॒ते । वि॒दुः । ए-
 न॒म् । दे॒वाः । कस्मै॑ । क॒म् । अ॒ग्रिः । ची॒य॒ते । इति॑ । आ-

स्थित । अथ तादृशस्तोत्रवीत् ऋध्रुयादेव स प्रजामु मा
 विभक्तात्मानमवस्थितमादाय पुनस्तच्चिनवत् सङ्गतमेकत्र चितुया
 दिति । उभयत्रापि स्तेष्यादागम । अथ देवाश्च तथा कृत्वा
 गता तस्मात्संस्तव्यनात् चित्यत्व अग्रे । 'चित्याग्रिचित्ये च'
 इति निपात्यते । तस्मादेव विदित्वा चिन्वान ऋध्रोत्येव ॥

कस्मा इत्यादि ॥ ब्रह्मवादिन आहु । कर्मिति निपात
 तुप्तचतुर्षी क । कर्मेषां व्यत्ययेन कर्मणि विच् । कस्मै कामाया-

इत्याहुर्गृह्णसानीति वा अग्निश्चीयते
 गृह्णैव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
 इत्याहुः पशुमानसानीति वा अ-
 ग्निः ॥ १ ॥ चीयते पशुमानेव भव-
 ति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुस्त-
 स मा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-
 ग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चत्रयः प्रत्यञ्च आ-

हुः । गृही । असानि । इति । वै । अग्निः । चीय-
 ते । गृही । एव । भवति । कस्मै । कम । अग्निः ।
 चीयते । इति । आहुः । पशुमानिति पशु-मान् ।
 असानि । इति । वै । अग्निः ॥ १ ॥ चीयते । प-
 शुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । कस्मै ।
 कम । अग्निः । चीयते । इति । आहुः । 'सस । मा ।
 पुरुषाः । उपेति । जीवान् । इति । वै । अग्निः ।
 चीयते । त्रयः । प्राञ्चः । त्रयः । प्रत्यञ्चः । आत्मा ।

मिश्रीयत इत्यर्थः । अग्निवानिति । जातरेण तद्वान् । मूग्नि
 मतुप् । 'छन्दसीर.' इति मत्वम् । 'हस्वनुङ्ग्याम्' इति
 मतुप् उदात्तत्वम् ॥

'ससेति ॥ सस पुरुषा मा उपजीवन्तीनि लेख्यादागम. । प्राञ्च'
 त्रयः पित्रादयोऽनीताः त्रयः प्रत्यञ्च. पुरादयो भविष्यन्तः । आ-

त्मा संस्तम एतावन्त एवैनममुष्मि-
 न्लोक उपं जीवन्ति प्रजापतिरग्नि-
 मचिकीपत् तं पृथिव्यब्रवीत् न मय्य-
 ग्नि चेप्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽ-
 तिदह्यमाना वि धविष्ये ॥ १० ॥
 स पापीयान्भविष्यसीति सौब्रवी-
 त्था वा अहं करिष्यामि यथा त्वा

सस्तमः । एतावन्तः । एव । एनम् । अमुष्मिन् ।
 लोके । उपेति । जीवन्ति । 'प्रजापतिरिति प्रजा-
 पतिः । अग्निम् । अचिकीपत् । तम् । पृथिवी । अ-
 ब्रवीत् । न । मयि । अग्निम् । चेप्यसे । अतीति ।
 मा । धक्ष्यति । सा । त्वा । अतिदह्यमानेत्यति-द-
 ह्यमाना । वीति । धविष्ये ॥ १० ॥ सः । पापीयान् ।
 भविष्यसि । इति । सः । अब्रवीत् । तथा । वै । अ-
 हम् । करिष्यामि । यथा । त्वा । न । अतिधक्ष्यती-

त्मा प्रकटपाण्यादिक शरीरम् । ओषचारिकमस्य पुरुषत्वम् । व
 क्तारश्च भवन्ति—विरूप पुरुष इति । एतावन्त इति । सप्ता-
 प्येते णमग्निचित अमुष्मिन् लोके भोगभूमौ उपजीवन्ति उपगच्छन्ति ॥

'प्रजापतिरग्निमित्यादि ॥ 'प्रजापतिस्त्वा'* इत्यस्य स्तुति । आनि

नाति धक्ष्यतीति स इमामभ्यमृश-
त्प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देव-
तयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीदेतीमामेवेष्टकां
कृत्वोपाधत्तानंतिदाहाय यत्प्रत्यग्निं
चिन्वीत तदग्निं भृशेत्प्रजापतिस्त्वा
सादयतु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
सीद ॥ ११ ॥ इतीमामेवेष्टकां कृ-

त्यति-धक्ष्यति । इति । सः । इमाम् । अभीति । अ-
मृशत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । त्वा । सादय-
तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । भुवा । सीद ।
इति । इमाम् । एव । इष्टकाम् । कृत्वा । उपेति ।
अधत्त । अनंतिदाहायेत्यनंति-दाहाय । यत् । प्र-
तीति । अग्निम् । चिन्वीत । तत् । अभीति । भृ-
शेत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । त्वा । सादय-
तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । भुवा । सीद
॥ ११ ॥ इति । इमाम् । एव । इष्टकाम् । कृत्वा ।

वीत चेत्तुमेच्छत् । 'विभाषाज्ञे' इति कुत्वम् । धयिष्यन्नवीत्
मप्यग्निं न चेष्यसे अकार्यं तत्तव । अथ कारणं चाह—श्वि-
वीमेष्टकां कृत्वोपाधत्त । तच्चानंतिदाहायामवत् ॥

यदित्यादि ॥ यत्फलं प्रत्याग्नं चिन्वीत तत्फलं साधयितुम् ।

त्वोपं धृत्वेऽनंतिदाहाय प्रजापतिरका-
मयत् प्र जायेयेति स एतमुख्यमप-
श्यत् संवत्सरमविभस्ततो वै स
प्राजायत् तस्मात्संवत्सरं भार्यः प्रैव
जायते तं वसवोऽब्रुवन् त्वमजनि-
ष्ठा वयं प्र जायामहा इति तं वसु-

उपेति । धृत्वे । अनंतिदाहायेत्यनंति-दाहाय । 'प्र-
जापतिरिति प्रजा-पतिः । अकामयत् । प्रेति ।
जायेय । इति । सः । एतम् । उख्यम् । अपश्यत् ।
तम् । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । अविभः । त-
तः । वै । सः । प्रेति । अजायत् । तस्मात् । सं-
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । भार्यः । प्रेति । एव ।
जायते । तम् । वसवः । अब्रुवन् । प्रेति । त्वम् ।
अजनिष्ठाः । वयम् । प्रेति । जायामहे । इति ।

यद्वा—कर्म निर्देष्टव्यं तत्राभिमृशेत् इष्टकाम् । 'सुषां सुदुक्' इति सप्तम्या लुक् । व्याख्यातो* मन्त्र । इमामित्यादि । गतम् ॥

प्रजापतिरकामयतेत्यादिरुख्यस्य संवत्सरविधि । तमिति । तं यान् भ्रामजनिष्ठाः ते वयं मनायामहे वत्तस्मात् उख्यमरमभ्यं प्रयच्छेति प्रजाकाष्ठाः वसवोऽब्रुवन् । प्रजापतिरथ उख्यं तेभ्यः

भ्यः प्रायच्छुत्तं त्रीण्यहान्यविभरुस्ते-
नं ॥ १२ ॥ त्रीणि च शतान्यसृज-
न्त त्रयस्त्रिंशत्तं च तस्माज्ज्यहं
भार्यैः प्रैव जायते तान्नुद्रा अनुवन्
यूयमजनिद्वं वयं प्र जायामहा इ-
ति त५ रुद्रेभ्यः प्रायच्छुन्त५ पडहा-

तम् । वसुभ्य इति वसु-भ्यः । प्रेति । अयच्छत् ।
तम् । त्रीणि । अहानि । अविभरुः । तेन ॥ १२ ॥
त्रीणि । च । शताति । असृजन्त । त्रयस्त्रिंशत्तमि-
ति त्रयः-त्रिंशत्तम् । च । तस्मात् । ज्यहमिति
त्रि-अहम् । भार्यैः । प्रेति । एव । जायते । तान् ।
रुद्राः । अनुवन् । प्रेति । यूयम् । अजनिद्वम् । व-
यम् । प्रेति । जायामहे । इति । तम् । रुद्रेभ्यः । प्रे-
ति । अयच्छत् । तम् । पट् । अहानि । अविभरुः ।

प्रायच्छत् । ते न त्रीण्यहान्यविभरुः । चैत्यवधारणे । तेन यत्
त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याः प्रजा अमृजन्त तस्माज्ज्यहं भार्यै
इति विध्यन्तरम् ॥

तानित्यादिः पडहविधिः । तान्वसूग्रद्रा अनुवन् । शेषं
समानम् ॥

न्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृज-
न्त त्रयस्त्रिंशतं च तस्मात्पडहं
भार्यैः प्रैव जायते तानादित्या अ-
ब्रुवन् प्र यूयमजनिद्वं वयम् ॥ १३ ॥
प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः
प्रायच्छन्तं द्वादशाहान्यविभरुस्तेन
त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिं-
शतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यैः प्रैव

तेन । त्रीणि । च । शतानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिं-
शतमिति त्रयः—त्रिंशतम् । च । तस्मात् । पडह-
मिति पट्—अहम् । भार्यैः । प्रैति । एव । जायते ।
तान् । आदित्याः । अब्रुवन् । प्रैति । यूयम् । अज-
निद्वम् । वयम् ॥ १३ ॥ प्रैति । जायामहै । इति ।
तम् । आदित्येभ्यः । प्रैति । अयच्छन् । तम् । द्वा-
दश । अहानि । अविभरुः । तेन । त्रीणि । च । श-
तानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिंशतमिति त्रयः—त्रिंश-
शतम् । च । तस्मात् । द्वादशाहमिति द्वादश—अ-

तानादित्या इत्यादिः द्वादशाहविधिः । तान् रुद्रानादित्या
अब्रुवन् । समानमन्यत् ॥

जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तो-
खा ५ सहस्रतुमी य एवमुख्य ५ सा-
हस्रं वेदं प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ १४

हम् । भार्यः । प्रेति । एव । जायते । तेन । वै ।
ते । सहस्रम् । असृजन्तु । उखाम् । सहस्रतुमी-
मिति सहस्र-तुमीम् । यः । एवम् । उख्यम् ।
साहस्रम् । वेदं । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आ-
प्नोति ॥ १४ ॥

अग्निवान्पशूमान्सृजतीति वा अग्निर्धविष्ये
मृशेत्पशूनांतिस्त्वा सादयत्तु तर्पादेवत-
याऽन्निरस्वद्भुवा सीद तेन तानादि-
त्या अनुवन्म यूयमजनिद्वं वयं
चत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

तेन वा इत्यादि ॥ तेनोद्ध्येनाग्निना यत्सादयः सहस्रं मजा
असृजन्त एवोनाः । उखा तु तत्सहस्रतमी तत्सहस्रपूर्णा असृजन्त ।
य एषमित्यादि विदुषस्तुतिः । साहस्रं सहस्रयोगस्य निमित्तम् ।
'शतमानविंशतिक' इत्यण् । एव विद्वानपि 'सहस्रं पशूना-
प्नोति किं पुनः कर्तेति क्रियास्तुतिरेव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वितीयोमुवाकः.

यजुपा वा एपा क्रियते यजुपा प-
च्यते यजुपा वि मुच्यते यदुखा सा
वा एषैतरर्हि यातयास्त्री सा न पुनः
प्रयुज्येत्याहुर्ग्रे. युक्ष्वा हि ये तव
युक्ष्वा हि देवहूतमा ३ इत्युखायां

'यजुपा । वै । एपा । क्रियते । यजुपा । प-
च्यते । यजुपा । वीति । मुच्यते । यत् । उखा ।
सा । वै । एपा । एतरर्हि । यातयास्त्रीति यात-
यास्त्री । सा । न । पुनः । प्रयुज्येति प्र-युज्या ।
इति । आहुः । अग्रे । युक्ष्व । हि । ये । तव ।
युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देव-हूतमान् । इति ।
उखायाम् । जुहोति । तेन । एव । एनाम् । पुनः ।
प्रेति । युक्ते । तेन । अयातयास्त्रीत्ययात-यास्त्री ।

'यजुपा वा इत्यादि ॥ उखानाम् मन्त्रेण 'वि पानमा'* इत्या-
दिना क्रियते । 'धिपणास्त्या'† इत्यादिना पच्यते । 'मिन्न'‡ इत्या-
दिना विमुच्यते । सेगमेतर्हि इदानी उपधानकाले यातयास्त्री नि-
र्गततया पुनर्मन्त्रोपयोगात् । 'अन उपधालोपिन' इति ङीप् ।
न सा पुनरपि प्रयोज्या पुनरपि तां न प्रयोजुमर्हति । अया-
तयास्त्री चेवं भवति ॥

जुहोति तेनैवैनां पुनः प्र युक्ते तेना-
 यातयाग्नी यो वा अग्निं योग आ-
 गते युनक्ति युक्ते युञ्जानेष्वग्ने ॥ १५ ॥
 युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहू-
 तमा इत्याहैष वा अग्रेयोगस्तेनै-
 वैनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु ब्रह्म वा-
 दिनां वदन्ति न्यङ्गुमिश्रैतव्या ३

‘यः । वै । अग्निम् । योगे । आगत इत्या-गते ।
 युनक्ति । युक्ते । युञ्जानेषु । अग्ने ॥ १५ ॥ युक्ष्व ।
 हि । ये । तव । युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति
 देव-हूतमान् । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः ।
 योगः । तेन । एव । एनम् । युनक्ति । युक्ते ।
 युञ्जानेषु । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः ।
 वदन्ति । न्यङ् । अग्निः । चेतव्या ३ः । उत्ताना ३

‘यो वा इत्यादयो अग्नियोगकाले आगते युनक्ति स युञ्जानेषु
 आत्मान युक्ते योक्तृव्यपदेश एवमे । वशेभिप्रायमात्मनेपदम् ।
 एते प्राची अग्नियोगसूते । अस्मिन्काले अक्षुवन् अग्निं युनक्ति
 युञ्जानेषु चात्मान युक्ते ॥

‘अथ उत्तानपुरपशीर्षोपधानार्थं ब्रह्मचारिभिर्विचारं प्रस्तोति—
 ब्रह्मवादिन इति ॥ ब्रह्मवादिनो विचारं वदन्ति, किं अधोमुखो-

उत्ताना३ इति वयंसां वा एष प्र-
 तिमयां चीयते यदग्निर्यन्नयश्चं चि-
 नूयात्पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयु-
 र्यदुत्तानं न पतितुं शक्यादसुव-
 र्योस्य स्यात्प्राचीनमुत्तानम् ॥ १६ ॥

इत्युत्-ताना३ः । इति । वयंसाम् । वै । एषः ।
 प्रतिमयेति प्रति-मयां । चीयते । यत् । अग्निः ।
 यत् । न्यश्चम् । चिनुयात् । पृष्टितः । एनम् ।
 आहुतय इत्या-हुतयः । ऋच्छेयुः । यत् । उत्ता-
 नमित्युत्-तानम् । न । पतितुम् । शक्यात् ।
 असुवर्ग्य इत्यसुवः-र्ग्यः । अस्य । स्यात् । 'प्र-
 चीनम् । उत्तानमित्युत्-तानम् ॥ १६ ॥ पुरुषशी-

प्रिश्रेतव्य ? उत ऊर्ध्वमुप ? इति । ' विचार्यमाणानाम् ' इति
 पुन । पक्षद्वयमिति । वयसामित्यादि । अयमाग्निं पक्षिणा
 प्रतिमया प्रतिच्छन्देन चीयते, नेष्टासद्वातमात्रम् । विवृत्यर्थं
 बहुवचनम् । तत्र तत्तत्प्रतिमाग्रात् अग्निगयं चिनुयात् पृष्टित
 पृष्टिनय एनमाहुतय प्राप्नुयु । यदुत्तानमिति । चिनुयादित्येव ।
 चयनप्रातिहृत्स्यात् पतितुं न शक्यात् । ततश्चायं यजमानस्य
 असुवर्ग्यस्यात् । ' गोद्वय ' इति यन् ॥

‘समाधत्ते—प्राचीनमित्यादि ॥ पुरुषशीर्षमात्र प्राचीनमुत्तान-

पुरुषशीरुपमुषं दधाति मुखत एवै-
 न्माहुतय ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते
 सुवर्ग्योस्य भवति सौर्या जुहोति
 चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति द्विर्जुहोति
 द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति

रूपमिति पुरुष-शीरुपम् । उपेति । दधाति । मु-
 खतः । एव । एनम् । आहुतय इत्या-हुतयः ।
 ऋच्छन्ति । न । उत्तानमित्युत्-तानम् । चिनुते ।
 सुवर्ग्यं इति सुवः-र्ग्यः । अस्य भवति । 'सौर्या ।
 जुहोति । चक्षुः । एव । अस्मिन् । प्रतीति । द-
 धाति । 'द्विः । जुहोति । द्वे इति । हि । चक्षुषी इ-

मुषदधाति । मुषत एवाहुतय प्राप्नुवन्ति । आपि तु नोत्तानं
 चिनुते न्यक्षमेन च चिनुयान् । तेनाय स्वर्ग्यो भवति ॥

सौर्येति ॥ 'चित्र देवाना' * इति । ऋचा तस्मिन्पुरुषशिरसि
 जुहोति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दीप उदात्तत्वे 'उदात्तयणः'
 इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

'द्विरिति ॥ द्वित्वाच्चक्षुष । समान्येति । एकमेवर्चा द्वयो-
 र्चक्षुषो जुहोति । 'केवलमामरु' इति दीप्, पूर्ववत्तृतीयाया
 उदात्तत्वम् । समानं एकमेव हि चक्षुरेन्द्रिय अभिष्ठानभेदात्तु

समानं^२ हि चक्षुस्समृद्धयै देवासु-
रास्संयत्ता आसन्ते वामं वसु सं
न्यदधत् तद्देवा वामभृतांऽवृजत् त-
द्दामभृतो वामभृत्त्वं यद्दामभृतमुप-
दधाति वाममेव तया वसु यजमा-

ति । समान्या । जुहोति । समानम् । हि । चक्षुः ।
समृद्ध्या इति सं-क्रुद्धयै । देवासुरा इति देव-
असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते ।
वामम् । वसु । सम । नीति । अदधत् । तत् । देवाः ।
वामभृतेति वाम-भृता । अवृजत् । तत् । वामभृत्
इति वाम-भृतः । वामभृत्वमिति वामभृत्-त्वम् ।
यत् । वामभृत्त्वमिति वाम-भृतम् । उपदधातीत्यु-
प-दधाति । वामम् । एव । तया । वसु । यज-

भिवमिन् लभ्यते । समृद्ध्या इति । अनुरूपत्वाय भवति ।
'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^२देवासुरा इत्यादि ॥ असुरा वाम वननीय चयनरस
न्यदधत् गूढं दक्षित्संभूय स्थापितवन्त । देवासु तद्वामभृताग्र्या
इष्टकया अवृजत् आदधत् । तत् वाम वसु त्रियतेऽनयेति
वामभृत् । 'करणे क्तिप्, 'द्व्यहोर्भे.' इति भत्वम् ॥

नो भ्रातृव्यस्य वृद्धे हिरण्यमूर्ध्नी
भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं
ज्योतिर्पैवास्य ज्योतिर्वामं वृद्धे द्वि-
यजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै ॥ १७ ॥

मानः । भ्रातृव्यस्य । वृद्धे । 'हिरण्यमूर्ध्नीति हि-
रण्य-मूर्ध्नी । भवति । ज्योतिः । वै । हिरण्यम् ।
ज्योतिः । वामम् । ज्योतिपा । एव । अस्य । ज्यो-
तिः । वामम् । वृद्धे । द्वियजुरिति द्वि-यजुः । भ-
वति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ॥ १७ ॥

युञ्जानेष्वग्ने प्राचीनमुत्तानं वामभृतं चतुर्वि
ंशतिश्च ॥ ३ ॥

'हिरण्यमूर्ध्नीति ॥ हिरण्यं मूर्ध्नि उपरिभागे यस्या । पूर्ववत् बीप् ।
ज्योतिरिति । हिरण्यं द्योतनशीलं वामं वसु । तस्मात्तादृशेन तादृशं वसु
भ्रातृव्यस्याददते । द्वियजुरिति । द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां 'यास्ते
अग्ने सूर्ये रुच' * 'या वो देवा सूर्ये रुच' * इत्येताभ्यां यजुष्कृता-
वयनुष्कृति वा । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रतिष्ठित्या
इति । द्वित्वस्त्वाभावे प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे तृतीयोऽनुवाकः .

आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्ता
 अग्निरभ्यध्यायतास्तमभवत्तस्य रे-
 तः पराऽपत्तद्वियमभवद्यद्वितीयं पु-
 राऽपत्तदसावभवद्वियं वै विराडसौ
 स्वराड्यद्विराजावुपदधातीमे एवोपं

‘आपः । वरुणस्य । पत्न्यः । आसन् । ताः ।
 अग्निः । अभीति । अध्यायतु । ताः । समिति ।
 अभवत् । तस्य । रेतः । परेति । अपत्तत् । तत् ।
 इयम् । अभवत् । यत् । द्वितीयम् । परापत्तद्विति
 परा—अपत्तत् । तत् । असौ । अभवत् । इयम् ।
 वै । विराडिति वि—राट् । असौ । स्वराडिति स्व-
 राट् । यत् । विराजाविति वि—राजौ । उपदधाती-
 त्युप—दधाति । इमे इति । एव । उपेति । धत्ते ।

‘उक्ताः ‘विराट् ज्योतिरधारयत्’* इत्याद्यास्तिस्र इष्टकाः । आपो
 वरुणस्येत्यादिभिः विराट्स्वराजोस्तुतिः । अभ्यध्यायत् अका-
 मयत समभवत् मिथुनभावेन अमुङ्क्त । तस्येत्यादि । गतम् ।
 द्यावापृथिवीत्वेन विराट्स्वराजोरिष्टकयोस्तुतिः । तस्माद्विराजोप-
 धानेन द्यावापृथिव्यावेव उपहिते । इमे इति । इयञ्चासौ च
 इमे । ‘त्यदादीनां यत्परम्’ इति इदमशेषः ॥

यत्ते यद्वा अत्तौ रेतस्सिञ्चति तद-
स्यां प्रति तिष्ठति तत्र जायते ता
ओपंधयः ॥ १८ ॥ वीरुधौ भवन्ति
ता अग्निरंति य एवं वेद प्रैव जा-
यतेऽन्नादो भवति यो रेतस्स्वी स्या-
त्प्रथमायां तस्य चित्यामुमे उप-
दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतस्सि-

यत् । वै । अत्तौ । रेतः । सिञ्चति । तत् । अ-
स्याम् । प्रतीति । तिष्ठति । तत् । प्रैति । जायते ।
ताः । ओपंधयः ॥ १८ ॥ वीरुधः । भवन्ति । ताः ।
अग्निः । अन्ति । यः । एवम् । वेद । प्रैति । ए-
व । जायते । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भवति । यः ।
रेतस्स्वी । स्यात् । प्रथमायाम् । तस्य । चित्याम् ।
उमे इति । उपेति । दध्यात् । इमे इति । एव ।
अस्मै । समीची इति । रेतः । सिञ्चतः । यः ।

^१यद्वा इत्यादि ॥ तत् उदकं तत्प्रायश्चित्तं प्रतिष्ठितं ओपध्यादिमावेन
जायते ता अग्नेरदनीया भवन्तीति विराडुपधानेन अग्निरेव उपधार्य
इति । य एवमिति । विदुषा विदित्वा वा कर्तव्यमिति ॥

^२रेतस्स्वीति ॥ प्रजननसमयः । प्रजायत इत्येके । प्रभूतरेता
इवेत्यन्ये । प्रणयायामित्यादि । गवम् । समीची इति । संगते

अतो यस्सिक्तरेतास्स्यात्प्रथमायां त-
स्य चित्यामन्यामुप दध्यादुत्तमाया-
मन्याः रेत एवास्य सिक्तमाभ्या-
मुभयतः परि गृह्णाति संवत्सरं न
कम् ॥ ११ ॥ चन प्रत्यवरोहेन्न ही-
मे कं चन प्रत्यवरोहतस्तदेनयोव्रतं

सिक्तरेता इति सिक्त-रेताः । स्यात् । प्रथमा-
यां । तस्य । चित्यां । अन्याम् । उपेति । दु-
ध्यात् । उत्तमायामित्युत्-तमायां । अन्याम् ।
रेतः । एव । अस्य । सिक्तम् । आभ्याम् । उभयतः ।
परीति । गृह्णाति । 'संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
न । कम् ॥ ११ ॥ चन । प्रत्यवरोहेदिति प्रति-
अवरोहेत् । न । हि । इमे इति । कम् । चन ।
प्रत्यवरोहत इति प्रति-अवरोहतः । तत् । एन-

द्यावापृथिव्यौ सम्यग्वा रेतस्सेचयत । 'वा छन्दसि' इति पूर्व
सर्णदीर्घम् । सिक्तरेता इति । बहुप्रजा स्वविरो वा । आभ्या
मिति । द्यावापृथिवीभ्या उभयत स्वसिक्त रेत प्रनारूप परिगृह्णाति ॥

संवत्सरमित्यादि ॥ न किञ्चिदपि प्रत्युत्तिष्ठेत् एते उपवाय ।
हेतुमाह—न हीति । द्यावापृथिव्यौ न किञ्चिदपि प्रत्युद्रच्छत ।

यो वा अपंशीरूपाणमग्निं चिनुतेऽ-
पंशीरूपाऽमुष्मिन्लोके भवति य-
स्तशीरूपाणं चिनुते सशीरूपाऽमु-
ष्मिन्लोके भवति चिन्ति जुहोमि
मनसा धृतेन यथा देवा इहागम-
न्वीतिहोत्रा ऋतावृषस्तमुद्रस्य व-

योः । व्रतम् । 'यः । वै । अपंशीरूपाणमित्यपं-
शीरूपाणम् । अग्निम् । चिनुते । अपंशीरूपेत्यपं-
शीरूपा । अमुष्मिन् । लोके । भवति । यः । स-
शीरूपाणमिति स-शीरूपाणम् । चिनुते । सशीरु-
पेति स-शीरूपा । अमुष्मिन् । लोके । भवति ।
'चिन्तिम् । जुहोमि । मनसा । धृतेन । यथा । दे-
वाः । इह । आगमन्नित्या-गमन् । वीतिहोत्रा इति
वीति-होत्राः । ऋतावृष इत्यृत-वृषः । समुद्रस्य ।

तत्सत्यनयोर्व्रतं नियत चेष्टितम् । तस्मात्तयोरुपधात्राऽपि तद्वृत्तेन
युक्तं भवितुमिति भावः ॥

'यो वा इत्यादि ॥ स्वयमातृष्णामुपधाय तदवकाशे होमविधिः ।
'शोषेन्चन्दति' इति शिरसश्शोषिन्भावः ॥

'चिन्ति जुहोमि' इत्यादिना होमोत्रेशिरःप्राधान्यात् । म-
न्तार्यस्तु—इयच्चातिगमती पञ्चपदा । चिन्ति जुहोमि आददे वशी-

युनस्य पतमञ्जुहोमि विश्वकर्मणे
 विश्वाऽहाऽमर्त्यः हविरिति स्वयमा-
 तृण्णामुपधाय जुहोति ॥२०॥ ए-
 तद्वा अग्नेऽशिरस्सशीर्पाणमेवाग्निं
 चिनुते सशीर्पाऽमुष्मिन्लोके भव-

ययुनस्य । पतमन् । जुहोमि । विश्वकर्मण इति वि-
 श्व-कर्मणे । विश्वा । अहा । अमर्त्यम् । हविः ।
 इति । स्वयमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् ।
 उपधायेत्युप-धाय । जुहोति ॥ २० ॥ एतत् । वै ।
 अग्नेः । शिरः । सशीर्पाणमिति स-शीर्पाणम् ।

करोमि देवानां तेषां वक्ष्यमाणत्वान्मननीयेन मनोहरेणानेन घृतेन
 यथा देवा वशीकृतचित्ताः इहास्मिन् आगमन् आगच्छेयुः
 तदनुरूपम् । छान्दसो लुक् । देवा विशेष्यन्ते—धीतिहोत्राः
 वेतिर्गतिकर्मा होतव्यं होत्रं हविः कमनीयहविषः ऋतस्य यज्ञस्य
 वर्धयितारः । अन्येषामपि दृश्यते । किमर्थं समुद्रस्य उदक-
 स्य ययुनस्य कमनीयस्य पतमन् पतननिमित्तं वृष्ट्यर्थं जुहोमि ।
 निमित्तात् सप्तम्याः 'सुषां सुलुक्' इति लुक् । यद्वा—समुद्र-
 मन्तरिक्षं, इह तु समुद्रशब्देन स्वयमातृणोच्यते 'अन्तरिक्षं वै
 स्वयमातृणम्' * इति । तस्याः पतनार्थं स्थैर्यार्थं जुहोमि ; यथा
 मशकार्थं धूम इति मशकार्थत्वं धूमस्य नोपपद्यत इति तन्नि-
 वृत्तौ मशकशब्दः ; एवमत्रापि तन्निवृत्तौ पतमशब्दः । वि-

ति य एवं वेद सुवर्गाय वा एष
लोकार्यं चीयते यदग्निस्तस्य यदयं-
थापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत्सुव-
र्ग्याग्निश्चितिमुपधायाभि मृशेच्चिति-

एव । अग्निम् । चिनुते । सञ्जीरुयेति स-ञ्जीरुपा ।
अमुष्मिन् । लोके । भवति । यः । एवम् । वेदः ।
'सुवर्गायेति' सुवः-गार्यं । वै । एषः । लोकार्यं ।
चीयते । यत् । अग्निः । तस्य । यत् । अयथापूर्व-
मित्ययथा-पूर्वम् । क्रियते । असुवर्ग्यमित्यसुवः-
ग्यम् । अस्य । तत् । सुवर्ग्यं इति सुवः-ग्यः ।
अग्निः । चितिम् । उपधायेत्युप-धायं । अभीति ।

श्वर्मेणे विश्वस्य कर्त्रे देवाय विश्वाहा विश्वान्यहानि अमर्त्यं
मविनाशशालमिदं हविर्जुहोमीति । 'शेच्छन्दसि' इति लोपः ॥

'सुवर्गायेत्यादिश्चित्यभिर्मर्शनविधिः । अयथापूर्वं अयथाविधि
यथाहर्धर्मैर्न ऊत* तथा यत्क्रियते अग्ने तत् असुवर्ग्यं अस्वर्गनिमित्तं
स्यात् यजमानस्य । अग्निश्चायमस्य स्वर्गं इष्यते, तदयं चीयमान
त्वात् । तस्याश्चिति 'चिति' इति त्रिष्टुभा चितिमुपधायानन्तरं
अभिष्टुशेचितितल्लभिरित्याख्या । अर्थस्तु—चितिमचित्तं प्रतीति अप-
तीति चास्माकं विचिन्वन् विचिनुयात् स्वर्गितास्वरहित निरूप्य स्वयमेव
परिहरत्विति भावः । पूर्वश्लोकादगमः । यस्मादयं विद्वान् ज्ञातुं समर्थं
वीद्वानि वृजिनानि च । कानि तानि—विरुद्धानि यस्माणि वृजिनानि

मर्चिंति चिनवृद्धि विद्वान्पृष्ठेवं वीता
 वृजिना च मर्तात्राये च नस्वप-
 त्याय देव दिति च रास्वादितिमु-
 प्येति यथापूर्वमेवैनामुप धत्ते प्राश्न-
 मेनं चिनुते सुवर्ग्योस्य भवति ॥२१॥

मृशेत् । चिंतिम् । अचिंतिम् । चिनवृत्तु । वीति ।
 विद्वान् । पृष्ठा । इव । वीता । वृजिना । च ।
 मर्तान् । राये । च । नः । स्वपत्यायेति सु-
 अपत्याय । देव । दितिम् । च । रास्व । अदितिम् ।
 उरुप्य । इति । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । एव ।
 एनाम् । उपेति । धत्ते । प्राश्नम् । एनम् । चिनुते ।
 सुवर्ग्य इति सुवः-र्ग्यः । अस्य । भवति ॥२१॥
 ओपधयः कं जुहोति स्वपत्यायाष्टादश च ॥४॥

प । उभयत्र 'छन्दसि' इति लोप । किञ्च—मर्ता मरणधर्मश्च अस्मान्
 भाव्यमानप्रमादान्विद्वान् क्षमाकारणमिदम् । किमिव पृष्ठा पृष्ठानि
 उपलक्षणत्वात् स्वाङ्गानि च सर्वाणि अपकर्माणि प्रत्यक्ष वेदितु समर्थ
 इति । स त्व हे देव न अस्माक राये धनवत्त्वाय स्वपत्याय शो-
 भनापत्यत्वाय दिति रास्व यदेव तदेहि । इदमेते कर्मणि किम्
 छान्दसमिच्चम् । रातेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदिति अखण्डन च
 उरुप्य रक्ष कुरुष्वेति यावन् । उरुप्यति कण्ठादि । 'द्यतिस्यति'
 इत्यादिना द्योतेरित्त्वम् । प्राश्नमिति । प्राश्नमभि चिनुते स्वर्ग्यो भवति ॥

इति पक्षमे पञ्चमे चतुर्थोनुवाकः ।

विश्वकर्मा दिशां पतिस्स नः पशू-
न्यातु सोस्मान्यातु तस्मै नमः प्र-
जापती रुद्रो वरुणोग्निर्दिशां पति-
स्स नः पशून्यातु सोस्मान्यातु त-
स्मै नमः एता वै देवता एतेषां प-
शूनामधिपतयस्ताभ्यो वा एष आ
वृश्च्यते यः पशुशीरूपाण्युपवधाति

‘विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा । दिशाम् । पतिः ।

सः । नः । पशून् । पातु । सः । अस्मान् । पातु ।
तस्मै । नमः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । रुद्रः ।
वरुणः । अग्निः । दिशाम् । पतिः । सः । नः ।
पशून् । पातु । सः । अस्मान् । पातु । तस्मै ।
नमः । एताः । वै । देवताः । एतेषाम् । पशू-
नाम् । अधिपतय इत्यधि-पतयः । ताभ्यः । वै ।
एषः । एति । वृश्च्यते । यः । पशुशीरूपाणीति

^१पशुशीर्षेषु क्रमेण हिरण्येष्टकोपचानमन्त्रा.—विश्वकर्मा दिशां पतिरित्यादयः । विश्वकर्मा वायुरादित्यो वा दिशां पतिः सो-
स्माकं पशून्यातु अस्माभ्य पातु तस्मै नमः । एवं प्रजापत्यादि-
चतुर्विधं दिशां पतिरित्यनुपज्यते ॥

^२एता वा इत्यादि ॥ एतेषां ब्राह्मणम् । एता विश्वकर्मादयो

हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्यं एव
 देवताभ्यो नमस्करोति ब्रह्मवादिनः
 ॥ २२ ॥ वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान्पशून्
 दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति किं त-
 त उच्छिष्टं पृथीति यद्विरण्येष्टका
 उपदधान्यमृतं वै हिरण्यममृतं नैव

पशु-शीर्षाणि । उपदधातीत्युप-दधाति । हिर-
 ण्येष्टका इति हिरण्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति ।
 एताभ्यः । एव । देवताभ्यः । नमः । करोति ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः ॥ २२ ॥ वदन्ति ।
 अग्नौ । ग्राम्यान् । पशून् । प्रेति । दधाति । शु-
 चा । आरण्यान् । अर्पयति । किम् । तत् । उदि-
 ति । शिऽपृति । इति । यत् । हिरण्येष्टका इति
 हिरण्य-इष्टकाः । उपदधातीत्युप-दधाति । अमृ-
 तम् । वै । हिरण्यम् । अमृतं नैव । एव । ग्राम्ये-

देवा एतेषा पशूना अधिपतय एषा शिरास्युपस्थितानि । ताभ्य
 इत्यादि । गतम् ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ ग्राम्या पशवोऽग्नौ निधीयन्ते दक्षन्ते
 आरण्यादशोकेन योज्यन्ते । यथोक्त—‘ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आ-
 रण्यान् पशून् शुचमनूत्मृजति’* इति । तदिदानी (दत्तेन) ग्राम्यार

ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजं करोति
 नैनान् हिनस्ति प्राणो वै प्रथमा
 स्वयमातृण्णा व्यानो द्वितीयाऽपान-
 नस्तृतीयाऽनु प्राण्यात्प्रथमाऽ स्व-
 यमातृण्णामुपधार्य प्राणेनैव प्राण-
 ५ समर्धयति अन्यात् ॥ २३ ॥
 द्वितीयामुपधार्य व्यानेनैव व्यानऽ

भ्यः । पशुभ्य इति पशु-भ्यः । भेषजम् । करो-
 ति । न । एनान् । हिनस्ति । प्राण इति प्र-अ-
 नः । वै । प्रथमा । स्वयमातृण्णेति स्वयं-आतृ-
 ण्णा । व्यान इति वि-अनः । द्वितीया । अपान
 इत्यप-अनः । तृतीया । अनु । प्रेति । अन्यात् ।
 प्रथमाम् । स्वयमातृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् ।
 उपधायेत्युप-धार्य । प्राणेनेति प्र-अनेन । एव ।
 प्राणमिति प्र-अनम् । समिति । अर्धयति । वी-
 ति । अन्यात् ॥ २३ ॥ द्वितीयाम् । उपधायेत्यु-
 प-धार्य । व्यानेनेति वि-अनेन । एव । व्यानमि-

ष्येभ्यः किमुच्छिष्यति किं पशुनां शेषयति पशुशिरस्त्रागुपधाने । हन्त
 सर्वमपि पशुनातं विनाशितं भवतीति । यदित्यादि समाधानं गतम् ॥

‘प्राणो वा इत्यादिना स्वयमातृण्णानां प्राणादित्वेन स्तुतिः ।

समर्धयत्यपांन्यात्तृतीयांमुपधायांपा-
नेनेवापानः समर्धयत्यथो प्राणैरे-
वेनः समिन्धे भूर्भुवस्सुवुरिति स्व-
यमातृण्णा उप दधातीमे वै लोका-
स्स्वयमातृण्णा एताभिः खलु वै
व्याहंतीभिः प्रजापतिः प्राजायत

ति वि-अनम् । समिति । अर्धयति । अपेति ।
अन्यात् । तृतीयाम् । उपधायेत्युप-धार्य । अपा-
नेनेत्यप-अनेन । एव । अपानमित्यप-अनम् ।
समिति । अर्धयति । अथो इति । प्राणैरिति प्र-
अनेः । एव । एनम् । समिति । इन्धे । भूः । भु-
वः । सुवः । इति । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-
आतृण्णाः । उपेति । दधाति । इमे । वै । लोकाः ।
स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । एताभिः ।
खलु । वै । व्याहंतीभिरिति व्याहंति-भिः । प्र-
जापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रेति । अजायत ।

प्राणादय इत्युक्ताः अनुप्राण्यादिविधिः । अथो इति । यग-
मानं च प्राणैस्समृद्धं करोति ॥

भूरित्यादि ॥ लोकत्रयात्मिका व्याहृतयः स्वयमातृण्णा च य-
थोक्ता । क्रिञ्चेनाभिव्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत इत्यादि । गतम् ॥

यदेताभिर्व्याहंतीभिस्त्वयमातृण्णा
उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु ॥
२४ ॥ लोकेष्वधि प्र जायते प्राणा-
य व्यानार्यापानाय वाचे त्वा चक्षु-
षे त्वा तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा
सीदग्निना वै देवास्तुवर्गं लोकम-

यत् । एताभिः । व्याहंतीभिरिति व्याहंति-भिः ।
स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । उपदधाती-
त्युप-दधाति । इमान् । एव । लोकान् । उपधा-
येत्युप-धाय । एषु ॥ २४ ॥ लोकेषु । अधि । प्रे-
ति । जायते । 'प्राणायैति प्र-अनार्य । व्यानायेति
वि-अनार्य । अपानायेत्यप-अनार्य । वाचे । त्वा ।
चक्षुषे । त्वा । तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रु-
वा । सीद । 'अग्निना । वै । देवाः । सुवर्गमिति

‘प्राणायेत्यादिस्तथादेवतस्य विशेषो गतः ॥

‘अग्निनेत्यादि ॥ अजिगांसन् गन्तुमेच्छन् । एते ‘सनि
च’ इति गगिरादेशः, ‘अङ्गिरसगमा सनि’ इति दीर्घत्वम् ।
तेन स्वयमातृण्णारोहणेन । एता इति । प्राणाय व्यानाय वाच
इति प्राणादिषु प्रत्येकत्वाच्चक्षुषे त्वेत्यादेः अनुपद्भः । तेन सर्वत्र
श्रक्षुषेत्यनेन दिक्षूपीहितचतुस्त्वयमातृण्णेन सर्वास्वपि दिक्षु ‘चक्षुषे त्वा’

जिगाऽसन्तेन पतितुं नाशंकुवन्त
 एताश्चतस्रस्वयमातृणा अपश्य-
 न्ता दिक्षुपादधत् तेन सर्वतश्चक्षुपा
 सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रस्वय-
 मातृणा दिक्षूपदधाति सर्वतश्चक्षु-
 पैव तदग्निना यजमानस्सुवर्गं लो-
 कमेति ॥ २५ ॥

सुवः-गम् । लोकम् । अजिगाऽसन् । तेन । प-
 तितुम् । न । अशंकुवन् । ते । एताः । चतस्रः ।
 स्वयमातृणा इति स्वयं-आतृणाः । अपश्यन् ।
 ताः । दिक्षु । उपेति । अदधत् । तेन । सर्वतश्चक्षु-
 पेति सर्वतः-चक्षुपा । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । आयन् । यत् । चतस्रः । स्वयमातृणा
 इति स्वयं-आतृणाः । दिक्षु । उपदधातीत्युप-
 दधाति । सर्वतश्चक्षुपेति सर्वतः-चक्षुपा । एव ।
 तत् । अग्निना । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-
 गम् । लोकम् । एति ॥ २५ ॥

ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजमानस्त्रीणि च ॥५॥

इत्यादिचक्षुष्मन्मन्त्रसहितेन एतेन चक्षुषे जेत्यादे सर्वानुपज्ञता दर्शयति ॥

*यदित्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पञ्चम.

अग्र आ याहि वीतय इत्याहाह-
 तैवैनमग्निं दूतं वृणीमह इत्याह हू-
 तैवैनं वृणीतेऽग्निनाऽग्निस्समिध्यत
 इत्याह समिन्ध एवैनमग्निर्वृत्राणि
 जह्वनदित्याह समिद्ध एवास्मिन्नि-
 न्द्रियं दधात्यग्नेस्तोमं मनामह

'अग्ने' । एति । याहि । वीतये । इति । आह ।
 अहंत । एव । एनम् । अग्निम् । दूतम् । वृणीम-
 हे । इति । आह । हूत्वा । एव । एनम् । वृणीते ।
 अग्निना । अग्निः । समिति । इध्यते । इति । आ-
 ह । समिति । इन्धे । एव । एनम् । अग्निः । वृत्रा-
 णि । जह्वनत् । इति । आह । समिद्ध इति सं-
 इहे । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति । अग्नेः ।

'अग्र आ याहीत्यादिर्विमक्तीना विधि । पञ्चसहस्रम् पद्य नि
 तय । तत्रान्वह चितेर्विभागार्थं एता ऋच । तत्र 'अग्र आयाहि' *
 इत्यनया प्रथमेऽहि प्रथमाया रितो चयनादेनमग्निमाह्वयते आह-
 यति । छान्दसो गृह्, 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यह् । ततो
 हूत्वा आहुय द्वितीयाया चितो अग्निं दूतं वृणीते अग्निमात्म-
 सात्त्वरोनि । ततस्तृतीयाया 'अग्निनाऽग्नेरसमिध्यते' † इति एनमग्निं
 समिन्धे दीपयति ततश्चतुर्थ्या 'अग्निर्वृत्राणि' ‡ इति समिन्धेऽग्नौ इन्द्र-

इत्याह मनूत एवैनमेतानि वा अ-
ह्नां रूपाणि ॥ २६ ॥ अन्वहमेवै-
नं चिनुतेऽवाह्नां रूपाणि रुन्धे ब्र-
ह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्या-
तयास्त्रीरन्या इष्टका अयातयास्त्री

स्तोमम् । मनामहे । इति । आह । मनुते । एव ।
एनम् । ^१एतानि । वै । अह्नाम् । रूपाणि ॥ २६ ॥
अन्वहमित्यनु-अहम् । एव । एनम् । चिनुते । अ-
वेति । अह्नाम् । रूपाणि । रुन्धे । ^२ब्रह्मवादिन इति
ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । कस्मात् । सत्यात् । या-
तयास्त्रीरिति यात-यास्त्रीः । अन्याः । इष्टकाः । अ-
यातयास्त्रीत्ययात-यास्त्री । लोकंपूणेति लोकं-पू-

ये धीर्यं दधाति । ततः पञ्चम्यामग्नेस्तोम मनामहे इति एतं
महावीर्यं मनुते जानाति स्तोतुं धारयितुं वा ॥

^१एतानि वा इत्यादि ॥ अहस्तम्बन्धीनि त्रिणिरूपाणि त्रितिवै-
लक्षण्यत्मकानि । अन्वहमिति । अन्वहमेताभिश्चयनादहो रूपा-
ण्यरुन्धे त्रिशिष्टां शरीरावस्थां लभ्ये यन्मान ॥

^२ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अत्र यत्र यातयान्वो गतरसाः अन्या
इष्टका अपत्यादयः सखदुषहिता न पुनरुपवीयन्ते त्रैरुपणा तु अया-
तयास्त्री यतः पुनःपुनरुपवीयते तदेतद्वैनिश्चयं कस्मात्कारणादिति
प्रसूनादिन. प्रश्नं वदन्ति । 'अन उपघालोषिनः' इति ङीप् ॥

लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि वारुहस्पत्ये-
ति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृह-
स्पतिश्चायातयामानोऽनुचरवती भ-
वत्यजामित्वायानुष्टुभाऽनु चरत्या-
त्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुप्समा-

णा । इति । 'ऐन्द्राग्नीत्यैन्द्र-अग्नी । हि । वारुहस्प-
त्या । इति । ब्रूयात् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । च ।
हि । देवानाम् । बृहस्पतिः । च । अयातयामान इ-
त्ययात-यामानः । 'अनुचरवतीत्यनुचर-वती । भ-
वति । अजामित्वायेत्यजामि-त्वाय् । अनुष्टुभेत्य-
नु-स्तुभा । अन्विति । चरति । आत्मा । वै । लो-
कंपृणोति लोकं-पृणा । प्राण इति प्र-अनः । अ-

'ऐन्द्राग्नी इत्यादि ॥ ऐन्द्राग्नी वारुहस्पत्या च लोकपृणा ।
इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्च देवाना मध्ये अयातयामान तस्मादयातयाग्नी
लोकपृणोति तेभ्य उत्तर ब्रूयात् ॥

'अनुचरवतीति ॥ मृदोहसा तद्वती भवति । अजामित्वा-
येति । एवाविनो हि पुन पुन प्रवृत्तो जामित्वमालम्ब्य स्यात् । अ-
नुष्टुभेति । अनुचरो विशेष्यते । 'ता अस्य मृदोहसा '* इत्येतया
अनुष्टुभा पश्चादुच्चार्यमाणया लोकपृणामनुगते अन्वयुस्पृषीयमानाप् ।

प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता
 अस्य सूददोहसः ॥ २७ ॥ इत्याह
 तस्मात्परुपिपरुपि रसस्सोमः श्री-
 णन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नय-
 मेवाच रुन्धेऽर्को वा अग्निर्कोन्नम-

नुष्टुबित्यनु-स्तुप् । तस्मात् । प्राण इति प्र-अनः ।
 सर्वाणि । अङ्गानि । अन्विति । चरति । ताः । अ-
 स्य । सूददोहस इति सूद-दोहसः ॥ २७ ॥ इति ।
 आह । तस्मात् । परुपिपरुपीति परुपि-परुपि । र-
 सः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । इति । आह ।
 अन्नम् । वै । पृश्नि । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । अर्कः ।
 वै । अग्निः । अर्कः । अन्नम् । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे ।

आत्मा वा इत्यादि । आत्मस्थानीया लोकपृणा प्राणस्थानीया
 अनुष्टुक् यस्मादनुचरति तस्मात्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनुचरति ॥

ता अस्येति ॥ मन्त्रावयवानां स्तुति । परुपिपरुपीति । पर्व-
 णिपर्वणि सोमस्य रसो दुह्यते 'सूददोहस' * इति लिङ्गात् ॥

अन्नं वा इति ॥ शुद्धत्वात् अन्नाख्या वा तत्र साधनत्वात्
 सूददोहस उच्यन्ते । अर्को वा इति । अर्चनीयत्वादग्निरर्कः ।
 अर्चनत्वादन्नम् ॥

नमेवाव रुन्धे जन्मन्देवानां विश-
स्त्रिप्त्वा रोचने दिव इत्याहेमान्वा-
स्मै लोकाज्ज्योतिष्मतः करोति यो
वा इष्टकातां प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति तया देवतयाऽङ्गिरस्वध्रुवा

‘जन्मन्’ । देवानाम् । विशः । त्रिपु । एति । रोचने ।
दिवः । इति । आह । इमान् । एव । अस्मै । लो-
कान् । ज्योतिष्मतः । करोति । ‘यः । वै । इष्टका-
नाम् । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्याम् । वेद । प्रतीति ।
एव । तिष्ठति । न्यां । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रु-
वा । सीद् । इति । आह । एषा । वै । इष्टकानाम् ।

‘इमानेवेति ॥ ‘त्रिप्त्वा रोचने’* इति लिङ्गात् । अनुचरयतीत्योर्वा-
च्यो इतरेभ्यो विशेष्यवचनादेतद्विपर्ययसूदोशः । यो वा
इष्टकानामिति सामान्यवचनात्तदेव सर्वविषयमिति वेदितव्यम् ॥

‘यो वा इत्यादि ॥ गतम् । एतेनोपहिता इष्टकाः प्रतिष्ठिता
भवन्ति । एवेति । प्रतिष्ठापेक्षया लिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पष्ठोऽनुवाकः ॥

सीदित्पाह्वैषा वा इष्टकानां प्रतिष्ठा य
 एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति ॥ २८ ॥
 सुवर्गाय वा एष लोकार्य चीयते
 यदग्निर्वज्रं एकादशिनी यदग्नावेका-
 दशिनीं मिनुयाद्वज्रैर्णैः सुवर्गा-
 लोकादन्तर्दध्याद्यन्न मिनुयात्स्वरु-

प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । यः । एवम् । वेद । प्रतीति ।
 एव । तिष्ठति ॥ २८ ॥

रूपाणि सूददोहसस्तया पोडश च ॥ ६ ॥

'सुवर्गायेति' सुवः-गाय । वै । एषः । लोका-
 य । चीयते । यत् । अग्निः । वज्रः । एकादशि-
 नी । यत् । अग्नौ । एकादशिनीम् । मिनुयात् ।
 वज्रेण । एनम् । सुवर्गादिति सुवः-गात् । लो-
 कात् । अन्तः । दध्यात् । यत् । न । मिनुयात् ।

'सुवर्गायेत्यादि ॥ वज्रस्थानीया एकादशिनी एकादशानां रूपा-
 ना सहस्रि । एकादशावयवा अस्थेति 'शन्शतोडिनि' इति
 डिनिप्रत्यय । यदग्नौ ताम्मिनुयात् प्रक्षिपेत् । बुभिञ् प्रक्षेपणे ।
 वज्रेणान्तर्धायेन यजमानमाग्निं वा सुवर्गादन्तर्दध्यात् स्वर्गादन्त-
 र्हितं दद्यात् । तथा मिनया सर्गोन्तर्हितस्स्यात् । अथ यदि
 न मिनुयात् स्वरुमाक्षिरूपैः पशुसार्धैः निवर्तमानैः पशन्वयर्धयेत्

भिः प॒शून्व॑र्धयेदेकयूपं मि॒नोति॑
 नैनं॑ वज्रेण सुव॒र्गा॒लोका॑दन्तर्दधा॒ति
 न स्वरु॑भिः प॒शून्व॑र्धयति वि वा
 ए॒ष इन्द्रि॑येण वी॒र्येण॑ ध्व्यते योऽग्निं
 चि॒न्वन्न॑धि॒ क्राम॑त्यैन्द्रि॒या ॥ २९ ॥

स्वरु॑भिरिति स्वरु॑-भिः । प॒शून् । वी॒र्ति । अ॒र्ध-
 येत् । ए॒कयूप॑मित्येक-यूपम् । मि॒नोति॑ । न । ए-
 नम् । वज्रेण । सुव॒र्गा॒दिति॑ सुवः-गात् । लो॒कात् ।
 अ॒न्तर्द॑धातीत्यन्तः-दधा॒ति । न । स्वरु॑भिरिति
 स्वरु॑-भिः । प॒शून् । वी॒र्ति । अ॒र्धय॑ति । 'वी॒र्ति ।
 वै । ए॒षः । इन्द्रि॑येण । वी॒र्येण॑ । ऋ॒ध्यते॑ । यः ।
 अ॒ग्निम् । चि॒न्वन् । अ॒धिक्षा॑मतीत्यधि-क्राम॑ति ।

अवयवश्च कुर्यात् । स्वरुशब्दान्मत्वर्थायो लुप्यते । स्वरणादेव
 वाऽग्नाणि तेषामपि पशुमाधनत्वात् । तस्मादेकयूपं मिनोति एको
 यूप एकयूप त मित्वा तत्रैवादाशिनानालभेत । तेन दोषद्वयाभा
 य, एकयूपस्याभावादेवादाशिन्यभावाच्च ॥

'वि वा एष इत्यादि ॥ इन्द्रियेण वीर्येण न्यूढ्यते च
 चिन्वन् रेतो शता । चयनेन हेतुना योऽग्निरारोहति । ऐन्द्र्य
 वेति । 'इन्द्र विश्वा अवीकृषन्'* इत्यनया । 'उदात्तयण'

ऋचाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्या-
नेन्द्रियेण वीर्येण वर्धयते रुद्रो वा
एष यदग्निस्तस्य तिस्रश्शरव्याः
प्रतीचीं तिरश्चनूचीं ताम्यो वा ए-

ऐन्द्रिया ॥ २९ ॥ ऋचा । आक्रमणमित्या-क्रम-
णम् । प्रतीति । इष्टकाम् । उपेति । दध्यात् । न ।
इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । ऋध्यते । रुद्रः । वै ।
एषः । यत् । अग्निः । तस्य । तिस्रः । शरव्याः ।
प्रतीचीं । तिरश्चीं । अनूचीं । ताम्यः । वै । एषः ।

इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । क्रमण प्रतीति आक्रम्यते येन
मार्गेण तं प्रति तेन लक्षितां पश्चादुत्तरतो वा इष्टकामुपदध्यात् ;
नेन्द्रियादिना व्युद्भवते ॥

रुद्रो वा इत्यादि ॥ रुद्रस्य तिस्र शरव्या शरस्थानीया
हेतयः सन्ति लक्ष्ये मोक्तव्याः । तत्र कानित्प्रतीचीं प्रतिमुख-
मागत्य देवाय सन्निवृत्ते । क्वचित्तिरश्चीं तिर्यगागत्यात्मानं दर्श-
यति । क्वचिदनूचीं पृष्ठतः रुनानुगमना देवमनुमेवते । ताम्य
इति । ताम्यश्शरव्याम्यः एष आपृश्चयते छिद्यते तासां रक्ष्यो
न मयति कः योश्चि चिनुते । हेतुरयमावृश्चनस्य चयननिरो-
धमसहमाना एवमभिभवेणुरिति । तस्मादग्निं चित्वा तिमृधन्वं ति-
सृभिरिषुभिर्युक्तं धनुरयाचितमेव लक्षणाया विशिष्टाया दद्यात् ।
'वा संज्ञायाम्' इति धनुषो नडादेशः, 'अनसन्तात्रपुंसकात्'

प आ वृश्चयते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं
चित्वा तिसृधन्वमयाचितं ब्राह्मणा-
यं दद्यात्ताभ्यं एव नमस्करोत्यथो
ताभ्यं एवात्मानं निष्क्रीणीति यत्ते
रुद्र पुरः ॥ ३० ॥ धनुस्तद्वातो अनुं

एति । वृश्चयते । यः । अग्निम् । चिनुते । अग्निम् ।
चित्वा । तिसृधन्वमिति तिसृ-धन्वम् । अयाचि-
तम् । ब्राह्मणाय । दद्यात् । ताभ्यः । एव । नमः ।
करोति । अथो इति । ताभ्यः । एव । आत्मानम् ।
निरिति । क्रीणीते । यत् । ते । रुद्र । पुरः ॥ ३० ॥
धनुः । तत् । वातः । अन्विस्ति । वातु । ते । त-

इत्यच् समासान्त । तेन प्रसादनहेतु नमस्कार एव तान्प
कृतो भवति । एव शत्रुभ्यो अभिभावितृभ्यो निष्क्रीणीते रक्ष
णीय एव तासा भवति ॥

‘उत्तरे श्रोण्यन्ते विष्टन् सञ्चितमग्निमुपतिष्ठते, अनुपरिक्राम ग—
यते रुद्र इत्यादि ॥ हे रुद्र ! अग्न्यात्मन् यत्ते पुर पर्वस्या दिशि
धनु तत्तदीय धनु वानोऽनुवानु अनुसृ वर्तमानोऽन्यत्र नयतु
यथाऽस्मात् वायते । तद्वात इत्युपमानपद तद्धनुर्वातयन् शीघ्रगति
तमेवानुवानु अनुगच्छतु माऽत्र स्थिति अस्मान् वाविधेति । रर्म-
णस्तुप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पठ्ये । हे रुद्र ! तस्मै ते धनुषे गुह्यमेव

वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण
 नमस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनु-
 स्तदातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र
 परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र
 पश्चाद्धनुस्तदातो अनु वातु ते त-
 स्मै ते रुद्रेदावत्सरेण नमस्करोमि
 यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तत् ॥ ३१ ॥ वा-
 तो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदुव-

स्मै । ते । रुद्र । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । नमः ।
 करोमि । यत् । ते । रुद्र । दक्षिणा । धनुः । तत् ।
 वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । प-
 रिवत्सरेणेति परि-वत्सरेण । नमः । करोमि ।
 यत् । ते । रुद्र । पश्चात् । धनुः । तत् । वातः । अ-
 न्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदावत्सरेण ।
 नमः । करोमि । यत् । ते । रुद्र । उत्तरादित्युत्-
 तरात् । धनुः । तत् ॥ ३१ ॥ वातः । अन्विति । वातु ।
 ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदुवत्सरेणेतीदु-वत्सरेण । नमः ।

या अपनीतघनुषे सवत्सरेण नमस्करोमि आसप्तसरमाविन त
 नमस्कार करोमि । एवमितरेऽपि व्याख्येया । प्रथमादिपथ
 मान्ताना समाना सप्तसरादय आख्या ॥

वत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि
 धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते
 रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि रुद्रो वा
 एष यदग्निस्त यथा व्याघ्रः क्रुद्ध-
 स्तिष्ठत्येवं वा एष एतर्हि संचित-
 मेतैरुप तिष्ठते नमस्कारैरेवैनं श-

करोमि । यत् । ते । रुद्र । उपरि । धनुः । तत् ।
 वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र ।
 वत्सरेण । नमः । करोमि । रुद्रः । वै । एषः ।
 यत् । अग्निः । सः । यथा । व्याघ्रः । क्रुद्धः । ति-
 ष्ठति । एवम् । वै । एषः । एतर्हि । संचितमिति
 सं-चितम् । एतैः । उपेति । तिष्ठते । नमस्कारै-
 रिति नमः-कारैः । एव । एनम् । शमयति ।

रुद्रो वा एष यदित्यादि ॥ एषा मन्त्राणां ब्राह्मणं मन्त्रगतं
 द्रपदव्याख्यानायोगे रुद्रत्वेन स्तुतिः । यथा व्याघ्रं कुतश्चित्का-
 रणात् क्रुद्धं प्रसादनीयास्तिष्ठति सोयमाग्निरपि एष क्रुद्ध इव
 नमस्कारादिभिः प्रसादनीय एतर्हि आस्मिन्नादे भवति । 'इदं
 मोर्हितं' 'एतेनो रथो' इति एतादेशः । तान्मासंचितं स-
 मासंचितिनमाग्निमेतै 'यत्ते रुद्र' इत्यादिभिर्न्यतिष्ठते । नमस्कारै-
 रेनं शमयत्येव ॥

मयति यैऽग्नयः ॥ ३२ ॥ पुरीष्याः
 प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तेषां त्वमस्यु-
 त्तमः प्रणो जीवातवे सुव । आपं
 त्वाऽग्ने मनसाऽऽपं त्वाऽग्ने तपसाऽऽपं
 त्वाऽग्ने दीक्षयाऽऽपं त्वाऽग्ने उपसद्भि-
 रापं त्वाऽग्ने सुत्ययाऽऽपं त्वाऽग्ने द-
 क्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथेनापं त्वा-

ये।अग्नयः॥३२॥पुरीष्याः । प्रविष्टा इति प्र-वि-
 ष्टाः । पृथिवीम् । अनु । तेषाम् । त्वम् । अस्मि ।
 उत्तमइत्युत्त-तमः । प्रेति । नः । जीवातवे ।
 सुव । आपम् । त्वा । अग्ने । मनसा । आपम् ।
 त्वा । अग्ने । तपसा । आपम् । त्वा । अग्ने ।
 दीक्षया । आपम् । त्वा । अग्ने । उपसद्भि-
 रित्युपसत्-भिः । आपम् । त्वा । अग्ने । सुत्यया ।

येऽग्नयः पुरीष्या इत्यादिभिः अयास्यन्नाग्निमुपतिष्ठते यन्मान । येऽ-
 ग्नयः इत्यनुष्टुप् ॥ अन्यानि यजूषि । पुरीष्या पुरीषार्हा पुरी-
 षवन्तः पृथिवीमनुमविष्टा तेषां मध्ये उत्तमस्त्वमसि । उत्तमश-
 ब्द उज्जादिरन्तोदात्तः । तस्मादस्मान् जीवातवे जीवन्नायः प्रमु-
 वः प्रेरयः अनुजानीहि वा । त्वामहमापः आसन्नानस्मि मनसा
 श्रद्धया तपसा एकस्तनवतादिना दीक्षया मौञ्ज्यादिलक्षणाया उप-

अग्ने वशयाऽऽपं त्वाऽग्ने स्वगाकारे-
णेत्याह्रैषा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैन-
माप्नोति ॥ ३३ ॥

आपंम् । त्वा । अग्ने । दक्षिणाभिः । आपंम् । त्वा ।
अग्ने । अवभृथेनेत्यव-भृथेनं । आपंम् । त्वा । अ-
ग्ने । वशया । आपंम् । त्वा । अग्ने । 'स्वगाकारे-
णोति-स्वगा-कारेण । इति । आह । एषा । वै ।
अग्नेः । आप्तिः । तया । एव । एनम् । आप्नो-
ति ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रिया पुर उत्तराह्ननुस्तदग्र्यं आह्राष्टौ च ॥ ७ ॥

सदादियामतः वशया अनुबन्ध्यायागेन स्वगाकारेण यज्ञस्य यथा-
स्वभागकल्पनया । किं बहुना एवं सर्वोत्तमाऽपि त्वामेवाहं प्रापं
त्वमपि मध्येव भावेतुमर्हसीति ॥

इत्यह्रैत्यासीनां ब्राह्मणम् ॥ एते मन्त्राः आप्तिसंज्ञाः अग्ने-
राप्तिहेतवः । आप्त्यपेक्षं स्त्रीत्वमेकत्वं च । अनयोपतिष्ठते इति
सामर्थ्यात् गम्यते । तयाऽर्धं आप्नोतीत्येवोपस्थाता ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तमः.

गायत्रेण^१ पुरस्तादुप^२ तिष्ठते प्राण-
मेवास्मिन्दधाति वृहद्रथन्तराभ्यां प-
क्षावोज^३ एवास्मिन्दधात्यृतुस्था य-
ज्ञायज्ञियेन पुच्छंमृतुष्वेव प्रति ति-
ष्ठति पृष्ठैरुप^४ तिष्ठते तेजो वै पृष्ठा-

‘गायत्रेण’ । पुरस्तात् । उपेति^२ । तिष्ठते । प्रा-
णमिति प्र-अनम् । एव । अस्मिन् । दधाति ।
वृहद्रथन्तराभ्यामिति वृहत्-रथन्तराभ्याम् । प-
क्षौ । ओजः । एव । अस्मिन् । दधाति । ऋतु-
स्थायज्ञायज्ञियेन । पुच्छम् । ऋतुषु । एव । प्रती-
ति । तिष्ठति । ‘पृष्ठैः’ । उपेति^२ । तिष्ठते । तेजः ।
वै । पृष्ठानि । तेजः । एव । अस्मिन् । दधाति ।

^१गायत्रेणेत्यादि ॥ गायत्रेण साम्ना पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि
शिर उपतिष्ठते । वृहद्रथन्तराभ्या पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । ऋतु-
स्था यज्ञायज्ञीयं नाम साम यज्ञायज्ञीयमिति छन्दोगा । ‘वस-
न्तम्’* इत्यादियोनिकम् । वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्यु-
गपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्युत्पत्तिकत्तादनवग्रह ॥

^२उपेतिरिति ॥ सर्वे शृष्टसामभि ॥

नि तेजं एवास्मिन्दधाति प्रजाप-
तिरग्निमसृजत् सोऽस्मात्सृष्टः परा-
ङ्मैतं वारवन्तीयेनावारयत् तद्वारव-
न्तीयस्य वारवन्तीयत्वञ्छ्यैतेन श्ये-
ती अकुरुत् तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वम्
॥ ३४ ॥ यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वा-

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । असृजत् ।
सः । अस्मात् । सृष्टः । पराङ् । ऐत् । तम् । वा-
रवन्तीयेनेति वार-वन्तीयेन । अवारयत् । तत् ।
वारवन्तीयस्येति वार-वन्तीयस्य । वारवन्तीय-
त्वमिति वारवन्तीय-त्वम् । श्यैतेन । श्येती ।
अकुरुत् । तत् । श्यैतस्य । श्यैतत्वमिति श्यैत-
त्वम् ॥ ३४ ॥ 'यत् । वारवन्तीयेनेति वार-वन्ती-

प्रजापतिरित्यादि ॥ पराङ् अपुनरावृत्त एवागच्छत् । तं वार-
वन्तीयेन साम्ना अवारयत् न्यवर्तयत् परागमनात् । तस्माद्वा-
रणहेतुत्वाद्वारवन्तीयम्, 'अथ नत्वा वारवन्तं' * इति छिद्वात् ।
श्यैतेन साम्ना 'जभिप्रवस्सुराधसं'† इत्येतद्योनिना अग्निं श्येती
अकुरुत् आत्मगामिनमकरोत्, वशीकृतवानिति यावत् । श्यापने-
र्गतिकर्मणः श्येतः अमृततद्भावे च्चिः । ईषा अक्षादित्वाद्यणादेशा-
भावः । तस्मात् श्यानहेतुत्वात् श्येतम् ॥

* यदित्यादि ॥ कर्तुः फलम् । प्रजापतेर्हृदयेन साम्ना इमाः

रयंत एवैनं श्यैतेन श्येती कुरुते
 प्रजापतेरुद्दयेनापिपक्षं प्रत्युप ति-
 ष्ठते प्रेमाणमेवास्य गच्छति प्रा-
 च्या त्वा दिशा सादयामि गायत्रे-
 ण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेशी-
 ण्णाऽग्नेशिर उप दधामि दक्षिणया
 त्वा दिशा सादयामि त्रैष्टुभेन छन्द-

येन । उपतिष्ठत इत्युप-तिष्ठते । वारयते । एव ।
 एनम् । श्यैतेन । श्येती । कुरुते । प्रजापतेरुद्दये-
 न । अपिपक्षमित्यपि-पक्षम् । प्रति । उपेति ।
 तिष्ठते । प्रेमाणम् । एव । अस्य । गच्छति । प्रा-
 च्या । त्वा । दिशा । सादयामि । गायत्रेण । छ-
 न्दसा । अग्निना । देवतया । अग्नेः । शीर्ष्णा ।
 अग्नेः । शिरः । उपेति । दधामि । दक्षिणया ।
 त्वा । दिशा । सादयामि । त्रैष्टुभेन । छन्दसा ।

प्रजा 'प्रजापतेरुद्दय' इत्येतत्प्रमयेन अपिपक्ष अविहतपक्ष दक्षिणपूर्व
 ७ कोण उत्तरपूर्व ७ प्रत्येष्टपुपतिष्ठते । प्रजापते हृदयापेव प्रजापते
 हृदय समारूपेण । छन्दस पठ्या अनुक्त । पूर्वत् पूर्वोत्तरदयो
 र्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वदन्वग्रह । म्रियत्वमग्नेर्गच्छति ॥

'आत्मेष्टका —प्राच्या त्वेत्याद्या ॥ आत्मापेक्ष पुष्टिद्वयेकवचन च॥

अग्ने उदधे या त इपुर्युवा नाम त
यां नो मृड तस्यारते नमस्तस्या-
स्त उप जीवन्तो भूयास्माग्ने दुध्र ग

चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन् । लो-
के । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३६ ॥

इयैतत्त्वं प्रतीज्यां त्वा दिशा सांढ्यामि य-
स्सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

‘अग्ने । उदध इत्युद-धे । या । ते । इपुः । यु-
वा । नाम । तयां । नः । मृड । तस्याः । ते । न-
म । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः । भूयास्म ।

‘पञ्चस्वपि चित्तिषु सञ्चिताहुतिमन्त्रा *—अग्ने उदध इत्या
द्या ॥ हे अग्ने उदधे समुद्रवदपरि-रेद्या या ते तव सचन्विनी
इषु इच्छा युवा नाम हविषा देवैर्मिश्रियतीति प्रसिद्धा तयाऽस्मान् नृन्य
मुत्तम । तस्यासाम्पन्निने महानुभावाय तुभ्य नम । तस्यास्तन्
न्विन त्वामुपजीवन्तो वयं भूयास्म भूतिमन्तस्त्यामेति । वर्मणि द्य
स्येन षष्ठे । एव दुग्गादिष्वपि योज्यम् । तत्र सर्वेष्वपि ‘अग्ने’
इत्यादावुपपन्नं, ‘या ॥ इषु’ इत्यादेरन्ते । ‘नामन्निने समानाधि-
करणे’ इति सामान्यवचनस्य ‘अग्ने’ इयामन्त्रास्य विद्यमानत्वं
निषेधात् दुग्गादीनि विशेषवचनानि न्न्यस्यन्ते । दुग्गे दुर्धर ।

ह्य किंशिल वन्य या त इपुर्युवा
 नाम तया नो मृड तस्यास्ते नम-
 स्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्म प-
 श्व वा एतेऽग्नयो यच्चितय उदधिरेव
 नाम प्रथमो दुधः ॥३७॥ द्वितीयो ग-
 ह्यस्तृतीयः किंशिलश्चतुर्थो वन्यः
 पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयादध्व-

अग्ने । दुध । गह्य । किंशिल । वन्य । या । ते ।
 इपुः । युवा । नाम । तया । नः । मृड । तस्याः ।
 ते । नमः । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः ।
 भूयास्म । पश्च । वै । एते । अग्नयः । यत् । चि-
 तयः । उदधिरित्युद-धिः । एव । नाम । प्रथमः ।
 दुधः ॥ ३७ ॥ द्वितीयः । गह्यः । तृतीयः । किं-
 शिलः । चतुर्थः । वन्यः । पञ्चमः । तेभ्यः । यत् ।

खलि गुणामाव, पृषोदरादि । गह्य सर्वेष्टृहीतव्य । गाह्येतेष्वेकप्रत्ययः
 छान्दसः, हस्तत्वं च । किंशिल वर्णिरूपशील । पृषोदरादिः ।
 वन्य । सर्वैर्भक्षणीय । छान्दसो यत् ॥

१. पश्च वा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् अग्न उदध्यादिनामानः प-
 क्षामयः ॥

२. तेभ्य इत्यादि ॥ मतम् । आहुतयः सञ्चिताहुतयः 'अग्न उदधे'
 इत्याद्याः ॥

युं च यजमानं च प्र देहयुर्यदेता आहु-
ती जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति
नार्तिमाछैत्यध्वर्युर्न यजमानो वा-
ङ्मे आसन्नसोः प्राणोऽक्षयोश्चक्षुः क-
र्णयोश्चश्रोत्रं बाहुवोर्वलं मूवोरोजो-

आहुतीरित्या-हुतीः । न । जुहुयात् । अध्वर्युम् ।
च । यजमानम् । च । प्रेति । देहयुः । यत् । ए-
ताः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । भागधेये-
नेति भाग-धेयेन । एव । एनान् । शमयति । न
आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यज-
मानः । 'वाक् । मे । आसन्न । नसोः । प्राण इति
प्र-अनः । अक्षयोः । चक्षुः । कर्णयोः । श्रोत्रम् ।
बाहुवोः । वलम् । ऊरुवोः । ओजः । अरिष्टा ।

‘अथ चित्तराद्रवणमन्त्र — वाङ्मे आसन्नित्यादि ॥ मम आसन्न
आस्ये वाग्निन्द्रियमविकल तिष्ठतु आभाराधेययोरवियोगं प्रार्थयते ।
एव सर्वत्र । ‘पदम्’ इत्यादिना आसन्माव । नसो नासिकयो ।
‘अन्दिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अक्षयोरिति । ‘ईचद्विवचने’
इतीकारस्योदात्तत्वात् ‘उदात्तयण’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वा-
ह्वोरुत्सोरिति । ‘तन्वादीना छन्दसि बहुलम्’ इत्युबद् । पूर्व-
दिप्तत्त्युदात्तत्वम् । ओजो वेग । किं बहुना—विश्वानि उक्तव्यति-

ऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः ॥३८॥
 तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा मा
 हिंसीरष वा एतस्मात्प्राणाः क्रा-
 मन्ति यौगि चिन्वन्नधि कामति वा-
 ङ्गे आसन्नसोः प्राण इत्याह प्राणा-
 नेवात्मन्धत्ते यो रुद्रो अग्नौ यो अ-

विश्वानि । अङ्गानि । तनूः ॥ ३८ ॥ तनुवा ॥ मे ।
 सह । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीरषीः ।
 'अपेति' । वै । एतस्मात् । प्राणा इति प्र-अनाः ।
 कामन्ति । यः । अग्निम् । चिन्वन्न । अधिक्राम-
 तीत्यधि-कामन्ति । वाक् । मे । आसन्न । नसोः ।
 प्राण इति प्र-अनः । इति । आह । प्राणानिति
 प्र-अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते । 'यः । रुद्रः ।
 अग्नौ । यः । अस्वित्यप्-सु । य । ओपधीषु ।

रिक्तान्यपि ममाङ्गानि अरिष्टानि अहिंस्तितानि अक्षीणशक्तीनि स-
 न्तु । तनूश्च मे तनुवा तन्ववयवे हस्तपादादिभि सहैव सर्वदा
 भवतु । पूर्ववदुपहृ । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी यथोक्तमेव सपादय ॥

अप वा एतस्मादित्यादि ॥ अत्रेव व्याख्येयम् । अनेन मन्त्रे-
 णाद्रवणात् आत्मति पुन प्राणान् धत्ते ॥

गान्धीधुकं चरु चरमायामिष्टकाया निदधाति यस्या शतरुद्रीय

प्सु य ओर्पधीषु यो रुद्रो विश्वा भु-
वंनाऽऽविवेश तस्मै रुद्राय नमो अ-
स्त्वाहुतिभागा वा अन्ये रुद्रा हवि-
र्भागाः ॥ ३९ ॥ अन्ये शतरुद्रीयः
हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा
चरुमायामिष्टकायां नि दध्याद्भाग-
धेयेनैवैनं शमयति तस्य त्वै शत-

यः । रुद्रः । विश्वा । भुवंना । आविवेशेत्या-वि-
वेश । तस्मै । रुद्राय । नमः । अस्तु । 'आहुति-
भागा इत्याहुति-भागाः । वै । अन्ये । रुद्राः । ह-
विर्भागा इति हविः-भागाः ॥ ३९ ॥ अन्ये । श-
तरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । हुत्वा । गावीधुकम् ।
चरुम् । एतेन । यजुषा । चरुमायाम् । इष्टका-
याम् । नीति । दध्यात् । भागधेयेनेति भाग-धे-
येन । एव । एनम् । शमयति । तस्य । तु । वै ।

नुहोति—यो रुद्र इत्यनुष्ठुभा ॥ यो देवोऽन्यादिप्यवस्थित. ततश्च
विश्वान्यपि भूतजातानि विवेश तस्मै नम इति ॥

'आहुतिभागा इत्यादि ॥ अत्रैव ग्राहणम् । आहुतिभागानां
शतरुद्रीयहविर्भागाः । शतरुद्रीयानन्तरं गावीधुकं चरुनिधानं अ-

रुद्रीयं हुतमित्याहुर्नस्यैतदग्नौ क्रि-
यत् इति वसंवस्त्वा रुद्रैः पुरस्ता-
त्पान्तु पितरंस्त्वा यमराजानः पि-
तृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्यास्त्वा वि-
श्वैर्देवैः पृश्नात्पान्तु द्युतानस्त्वा मा-
रुतो मरुद्भिर्उत्तरतः पातु ॥ ४० ॥

देवास्त्वेन्द्रं ज्येष्ठा वरुणराजानोऽध-

शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । हुतम् । इति ।
आहुः । यस्य । एतत् । अग्नौ । क्रियते । इति ।
वसंवः । त्वा । रुद्रैः । पुरस्तात् । पान्तु । पितरः ।
त्वा । यमराजान् इति यम-राजानः । पितृभिरिति
पितृ-भिः । दक्षिणतः । पान्तु । आदित्याः । त्वा ।
विश्वैः । देवैः । पृश्नात् । पान्तु । द्युतानः । त्वा ।
मारुतः । मरुद्भिरिति मरुत्-भिः । उत्तरत इत्यु-
त्-तरतः । पातु ॥ ४० ॥ देवा । त्वा । इन्द्रं ज्ये-
ष्ठा इतीन्द्रं-ज्येष्ठाः । वरुणराजान् इति वरुण-
राजानः । अधस्तात् । च । उपरिष्ठात् । च । पा-
शाघनेनाशमेव शमयति । तस्य त्वा इति । तस्यैव शतरुद्रीयं
हुतं भवति तस्यैव चरुनिगमनं क्रियत इत्याहु यज्ञविदः ॥

संक्षिप्तमग्निं आज्येन प्रोक्षति—वसवस्त्वेत्यादिभिः ॥ तामेव-
मेतैस्सह पान्तिरिति ॥

स्ताञ्चोपरिष्ठाच्च पान्तु न वा एतेन
 पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेतन्म-
 तः प्राचीनं प्रोक्षति यत्संचितमा-
 ज्येन प्रोक्षति तेन पूतस्तेन मेध्य-
 स्तेन प्रोक्षितः ॥ ४१ ॥

न्तु । 'न । वै । एतेन । पूतः । न । मेध्यः । न ।
 प्रोक्षित इति प्र-उक्षितः । यत् । एतन्म । अतः ।
 प्राचीनम् । प्रोक्षतीति प्र-उक्षति । यत् । संचित-
 मिति सं-चितम् । आज्येन । प्रोक्षतीति प्र-उक्ष-
 ति । तेन । पूतः । तेन । मेध्यः । तेन । प्रोक्षित
 इति प्र-उक्षितः ॥ ४१ ॥

दुधस्तनूरु हविर्भागाः पातु द्वात्रिंशच्च ॥ १ ॥

'न वा एतेनेत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणं—नायमग्निरेतेन प्रोक्षणेन
 पूतो नैव पूत नैव मेध्य. मेधार्हः । किं बहुना प्रोक्षित एव न
 भवति । द्वितीयस्तुत्यर्थं प्रथमस्य निन्दा । केनेत्याह—अतः अ-
 स्माच्चरुनिधानात् प्राचीनं पूर्वं यदेन प्रोक्षति 'सहस्रस्य प्रमा
 असि' * इति हिरण्यशल्कैः तदकृतासममेवैतदृष्ट्या भवति । तस्मा-
 द्यत्सञ्चितमिदानीं चरुनिधानानन्तरं आज्येन प्रोक्षति यस्यवस्त्वादिभि
 एतेर्मन्त्रैः । तेनैव पूतत्वादिमाव इति चरुनिधानस्यैव स्तुतिः ;
 आज्यप्रोक्षणस्यैव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे नवमोनुवाकः .

समीची नामासि प्राची दिक्तस्या-
स्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता यश्वा-
धिपतिर्यश्च गोप्ता ताम्भ्यां नमस्तौ
नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योज्ज्विनी
नामासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इ-

‘समीची’ । नाम’ । असि । प्राची’ । दिक् । त-
स्याः । ते । अग्निः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । अ-
सितः । रक्षिता । यः । च । अधिपतिरित्यधि-
पतिः । यः । च । गोप्ता । ताम्भ्याम् । नमः । तौ ।
नः । मृडयताम् । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च ।
नः । द्वेष्टि । तम् । वाम् । जम्भे’ । दधामि । ओ-
ज्ज्विनी’ । नाम’ । असि । दक्षिणा । दिक् । त-
स्याः । ते । इन्द्रः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । पृ-

‘सर्पादृतीः जुहोति—समीची नामासीत्याद्या ॥ अनुपरिक्रामम् ।
समीची नाम त्वमसि सम्यग्गमना प्राची दिक् । तस्यास्तेऽग्निरधिपतिः
अमितो नाम नृपणः सर्पो रक्षिता । तस्यास्तव योधिपतिः अग्निः यश्च
गोप्ता ताम्भ्या अधिपतिरसितृभ्यां नमः । तौ न अस्माकं मृड-
यना सुलयताम् । ते वयं य द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि तं वां
जम्भे गुरुघोरास्मे दधामि भक्षयितुम् । ओज्ज्विनी नाम त्वमसि

न्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः प्राची नामासि
प्रतीची दिक् तस्यास्ते ॥ ४२ ॥ सो-
मोऽधिपतिस्स्वजोऽवस्थावा नामा-
स्युदीची दिक् तस्यास्ते वरुणोऽधिप-
तिस्तिरश्चराजिरधिपत्नी नामासि वृ-
हती दिक् तस्यास्ते बृहस्पतिरधिप-

दाकुः । प्राची । नाम । अस्ति । प्रतीची । दिक् ।
तस्याः । ते ॥ ४२ ॥ सोमः । अधिपतिरित्यधि-पु-
तिः । स्वज इति स्व-जः । अवस्थावेत्यव-स्थावा ।
नाम । अस्ति । उदीची । दिक् । तस्याः । ते ।
वरुणः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । तिरश्चराजि-
रिति तिरश्च-राजिः । अधिपत्नीत्यधि-पत्नी । ना-
म । अस्ति । बृहती । दिक् । तस्याः । ते । बृह-
स्पतिः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । श्विनः । वृदि-

दक्षिणा दिक् । तस्यास्ते तव इन्द्रोधिपति । पृदाकुर्नाम तपोऽगगर ।
रसितेत्यादिकं सर्वत्रानुपज्यते । प्राची नामासि त्वम् । मृष्टगमना प्र-
तीची दिक् । तस्यास्ते सोमोधिपति स्वजो नाम त्वो रसिवा ।
स्वस्मिन् जायत इति स्वज स्वायत्तवज । स्वजनशील इत्येके ।
अवस्थावा नामासि त्व अवस्थापयित्री उदीची दिक् । 'जातो
मानन्' इति वनिष्, व्यत्ययेन दीप्तेफयोरभावः, मत्वर्थयो

तिरिश्चत्रो वृक्षिनी नामासीयं दि-
क्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माष-
ग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गो-
प्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते
यं द्विष्मो यश्च ॥ ४३ ॥ नो द्वेष्टि तं
वां जम्भे दधाम्येता वै देवता अ-

नी । नाम । अस्ति । इयं । दिक् । तस्याः । ते ।
यमः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । कल्माषग्रीव इ-
ति कल्माष-ग्रीवः । रक्षिता । यः । च । अधिप-
तिरित्यधि-पतिः । यः । च । गोप्ता । ताभ्याम् ।
नमः । तौ । नः । मृडयताम् । ते । यम् । द्वि-
ष्मः । यः । च ॥ ४३ ॥ नः । द्वेष्टि । तम् । वाम् ।
जम्भे । दधामि । एताः । वै । देवताः । अग्निम् ।

वा वकारः । तस्यास्ते वरुणोधिपति तिरश्चरानिर्नाम सर्पे रक्षिता
तिरश्चरानाः राजयोऽस्य सन्तीति । अधिपती नामासि त्व बृहती
ऊर्वा दिक् । तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपति श्वितो नाम सर्पे
रक्षिता श्वयनशील भिन् । वृक्षिनी नाम त्वमासि वशवतीति ।
इयं अपरा दिक् । तस्यास्ते यमोधिपति कल्माषग्रीवो नाम सर्पे
रक्षिता ॥

एता वा इत्यादि ॥ अनेव ब्राह्मणम् । आहुती एतास्सर्पा-
हृती. हुत्वा एतान् शमयति ॥

मिं चित् रक्षन्ति ताम्यो यदाहुती-
 न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-
 येयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेये-
 नैवेनाञ्छमयति नार्तिमार्छत्यध्वर्युर्न
 यजमानो हेतयो नाम स्थ तेषां
 वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवस्सलिलो

चितम् । रक्षन्ति । ताम्यः । यत् । आहुतीरित्या-
 हुतीः । न । जुहुयात् । अध्वर्युम् । च । यजमा-
 नम् । च । ध्यायेयुः । यत् । एताः । आहुतीरि-
 त्या-हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेना
 एव । एनान् । शमयति । न । आर्तिम् । एति ।
 ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यजमानः । 'हेतयः ।
 नाम । स्थ । तेषाम् । वः । पुरः । गृहाः । अग्निः ।

अथ गन्धर्वाहुती जुहोति—हेतयो नाम स्थेत्याद्या ॥ यथा
 सर्पाहुति तथा गन्धर्वा हेतयो हन्तारो नाम शत्रूणां । तेषां
 व युष्माकं पुर पूर्वस्या दिशि गृहा । 'पूर्वाधर' इत्यसिम्
 त्यय । अग्नितुल्या शुभावशिष्य तादृम्यत्ताच्छब्दम् । सलिल
 इति वातनाम वातस्य नाम । येऽस्याग्ने मेरयितार । 'अनम-
 न्तान्नपुसरात्' इत्यच् समासान्त । वातनाममित्यादि सर्व
 शानुपपद्यते । अन्यतरतोनुपज्ञाप्राना एते । उभयतोनुपज्ञाप्राना

निलिम्पा नाम ॥ ४४ ॥ स्थ तेषां
 वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इपव-
 स्सगरो वज्जिणो नाम स्थ तेषां वः
 पश्चाद्गृहास्स्वप्नो व इपवो गह्वरोऽ-

वः । इपवः । सलिलः । 'निलिम्पा इति नि-लि-
 म्पाः । नाम ॥ ४४ ॥ स्थ । तेषाम् । वः । दक्षिणा ।
 गृहाः । पितरः । वः । इपवः । सगरः । 'वज्जिणः ।
 नाम ॥ स्थ । तेषाम् । वः । पश्चात् । गृहाः । स्वप्नः ।
 वः । इपवः । 'गह्वरः । अवस्थावान् इत्यव-स्थावा-
 नः । नाम । स्थ । तेषाम् । वः । उत्तरादित्युत्त-त-

सर्पाहतयः । तेभ्यो वो नम इत्यादि व्याख्यातमेव ॥

'निलिम्पा नाम गन्धर्वास्थ नितरा रिप्ता । तेषा वो दक्षि-
 णस्या दिशि गृहा' । दक्षिणादाच् । पितर पातारो युष्माकमि-
 पव' । सगर इति वातस्य नाम ॥

'वज्जिणो नाम गन्धर्वास्थ ॥ तेषा पश्चादपरस्या दिशि गृहाः ।
 'पश्चपश्चात्' इति निपात्यते । स्वप्न स्वापनकारिणः शत्रूणां व
 इपव ॥

'गह्वर इति वातस्य नाम । अवस्थावानो नाम गन्धर्वास्थ अवस्था-
 पयितार । पूर्वोद्वनिप् । तेषामुत्तरादुत्तरस्या दिशि गृहा' । 'उत्त-
 रापरदक्षिणादातिः' । आप' व्यापनशीलः इपवः ॥

वस्यावानो नामं स्थ तेषां व उच-
राद्गृहा आपो व इपवस्समुद्रोऽधि-
पतयो नामं स्थ तेषां व उपरि गृ-
हा वरुपं व इपवोऽवस्वान्क्रव्या ना-
मं स्थ पार्थिवास्तेषां व इह गृहाः
॥४५॥ अन्नं व इपवो निमिषो वा-
तनामं तेभ्यो वो नमस्ते नो मृड-

रात् । गृहाः । आपः । वः । इपवः । 'समुद्रः । अ-
धिपतय इत्यधि-पतयः । नामं । स्थ । तेषाम् । वः ।
उपरि । गृहाः । वरुपम् । वः । इपवः । अवस्वान् ।
'क्रव्याः । नामं । स्थ । पार्थिवाः । तेषाम् । वः । इ-
ह । गृहाः ॥ ४५ ॥ अन्नम् । वः । इपवः । निमिष
इति नि-मिषः । वातनाममिति वात-नामम् । ते-
भ्यः । वः । नमः । ते । नः । मृडयत् । ते । यम् ।

समुद्र इति वातनाम । अधिपतयो नाम गन्धर्वास्थ । तेषां व
उपरि उर्ध्वायां दिशि गृहा । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपात्यने ।
वर्ष वृष्यमाणा वा वृष्टिहेतवो वा इपवः । अवस्थानिति वातस्य नाम ॥

गन्धर्वाः [क्रव्या नाम गन्धर्वाः] पार्थिवास्त्य तेषां वः इह
पृथिव्या गृहाः । "इदमो ह" । अन्नं अन्नहेतवो गुप्तावामिष ।
निमिष इति वातस्य नाम ॥

यत् ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
 वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये
 देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवो-
 भयान्प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणेता
 आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनाग्नी-
 णात्यथो खल्वाहुरिष्टंका वै देवा अ-
 हुताद् इति ॥ ४६ ॥ अनुपरिक्रामं जु

द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । वः । जम्भे ।
 दधामि । हुताद् इति हुत-अदः । वै । अन्ये । देवाः ।
 अहुताद् इत्यहुत-अदः । अन्ये । तान् । अग्निचि-
 दित्यग्नि-चित् । एव । उभयान् । प्रीणाति । दध्ना ।
 मधुमिश्रेणेति मधु-मिश्रेण । एताः । आहुतीरि-
 त्या-हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
 एव । एतान् । प्रीणाति । अथो इति । खलु ।
 आहुः । इष्टंकाः । वै । देवाः । अहुताद् इत्यहुत-
 अदः । इति ॥ ४६ ॥ अनुपरिक्राममित्यनु-परि-

हुतादो वा इत्यादि ॥ अनेन ब्राह्मणम् । एता मन्धरा
 हुती । अथो अपि न सत्त्वाहु इष्टा अहुतादो देवा इति ।
 अनुपरिक्राम अनुपरिक्रम्यानुपरिक्रम्य अपरिक्ता न किञ्चिदपि
 अपरिवृज्य ॥

होत्यपरिवर्गमेवेनान्प्रीणातीमः स्त-
नमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्रे स-
रिरस्य मध्ये । उत्सं जुपस्व म
धुमन्तमूर्वं समुद्रियः सदनमा वि
शस्व । यो वा अग्निं प्रयुज्य न

कामम् । जुहोति । अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् ।
एव । एनान् । प्रीणाति । ¹⁰इमम् । स्तनम् । ऊ-
र्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रप्यातमिति प्र-प्या-
तम् । अग्रे । सरिरस्य । मध्ये । उत्सम् । जुपस्व ।
मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । ऊर्वं । समुद्रियम् ।
सदनम् । एति । विशस्व । ¹¹यः । वै । अग्निम् । प्र-

¹⁰आज्यस्य पूर्णां स्रुमग्रेर्विमोक्तं जुहोति—इम स्तनमिति नि
ष्टुभा ॥ इम स्तन उत्पादकत्वेन मातृस्थानीयानामासां स्तनस्या
नीय स्रुक्स्थमाज्य ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं धय पिब । प्रप्यात म
वृद्ध हे अग्रे सरिरस्य सलिलस्य मध्ये यथा सलिलस्य मध्ये
उत्सं प्रप्यायेन न क्षीयेत उत्स उत्सस्थानीय उत्स्यन्दन जुपस्व
सेवस्व मधुमन्तं मधुररसवन्तं ऊर्वं वर्धयस्व च । ऊर्वं पूरणे । य
द्वा—हे ऊर्वं मत्स्व ते समुद्रिय समुद्रे भव सदन स्थान आवि
शस्व आत्मीयमेव स्थान अस्माभिविमुक्तो भनसेषि । ‘समुद्रा
शब्दः’ ॥

¹¹यो वा अग्निमिति ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । कर्मसमाप्तावप्यवि-

विं मुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽविमुच्य-
मानः क्षुध्यन्पराभवत्येवमस्याग्निः
परा भवति तं पराभवन्तं यजमानो-
ऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लू-
क्षः ॥ ४७ ॥ भवतीमङ् स्तनमूर्ज-
स्वन्तं घयापामित्याज्यस्य पूर्णम्

युज्येति प्र-युज्यं । न । विमुञ्चतीति वि-मुञ्चति ।
यथा । अश्वः । युक्तः । अविमुच्यमान इत्यवि-
मुच्यमानः । क्षुध्यन् । पराभवतीति परा-भवति ।
एवम् । अस्य । अग्निः । परेति । भवति । तम् ।
पराभवन्तमिति परा-भवन्तम् । यजमानः । अनु ।
परेति । भवति । सः । अग्निम् । चित्वा । लूक्षः
॥ ४७ ॥ भवति । इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् ।
घय । अपाम् । इति । आज्यस्य । पूर्णम् । स्तु-
चम् । जुहोति । एषः । वै । अग्नेः । विमोक इति

मुक्तश्चेत् रथादौ यतोऽश्व इवास्याग्निः पराभवति नश्यति या-
गाभावात् । ततश्च यजमानोऽपि नश्येत् । स चित्वाऽग्निं लूक्षो
दुर्गतो भवति । तस्मादेव होमोऽग्नेः विमोक्ताय भवति । विमुक्ता-
य वाऽन्नमपि दत्तं भवति । तस्मादित्यादि । यश्चैवमिमं वृत्तान्तं वेद
यश्च न वेद लौकिकः । हितमेव सर्वेऽप्याहुः । कथं—मुहितः सुवृत्तो
वाजी अश्वश्च सुधायं आभीक्ष्ण्येण शोभनं ददातीति । अ-

स्रुचं जुहोत्येप वा अग्नेर्विमोको वि-
मुच्यैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्मा-
दाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधायः ह
वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव
वाजी तमेव तत्प्रीणाति स एनं प्री-
तः प्रीणाति वसीयान्भवति ॥४८॥

वि-मोकः । विमुच्येति वि-मुच्य । एव । अस्मै ।
अन्नम् । अपीति । दधाति । तस्मात् । आहुः ।
यः । च । एवम् । वेद । यः । च । न । सुधाय-
मिति सु-धायम् । ह । वै । वाजी । सुहित इति
सु-हितः । दधाति । इति । अग्निः । वाव । वा-
जी । तम् । एव । तत् । प्रीणाति । सः । एनम् ।
प्रीतः । प्रीणाति । वसीयान् । भवति ॥ ४८ ॥

प्रतीची दिक्तस्यांस्ते द्विष्मो यश्च निलिम्पा नामेह
गृहा इति लूक्षो वसीयान्भवति ॥१०॥

मिश्रायमश्वस्थानीय । तमेव तेन भागेन प्रीणाति । स चेन प्रीत
प्रीणाति । ततो वसीयान् वमुत्तरो भवति यन्मयान । 'दि
न्मतो लूक्' ॥

इति पञ्चमे पद्ये दशमोऽनुवाकः

इन्द्राय॑ राज्ञे॑ सू॒करो॑ वरु॒णाय॑ राज्ञे॑
 कृ॒ष्णो॑ य॒माय॑ राज्ञे॑ ऋ॒क्ष्यं॑ ऋ॒षभाय॑
 राज्ञे॑ ग॒वयः॑ शार्दू॒लाय॑ राज्ञे॑ ग॒ौरः पुं-
 रु॒परा॒जाय॑ म॒र्कटः॑ क्षिप्र॒श्येन॑स्य॒ व-
 र्ति॒का नील॑ङ्गोः क्रि॒मिस्तोम॑स्य॒ रा-

१इन्द्राय । राज्ञे । सू॒क॒रः । वरु॒णाय । राज्ञे ।
 कृ॒ष्णः । य॒माय॑ । राज्ञे । ऋ॒क्ष्यः । ऋ॒षभाय॑ ।
 राज्ञे । ग॒वयः । शार्दू॒लाय॑ । राज्ञे । ग॒ौरः । पु॒रुष-
 रा॒जायेति॑ पु॒रुष-रा॒जाय॑ । म॒र्कटः । क्षिप्र॒श्येन-
 स्येति॑ क्षिप्र-श्येनस्य । व॒र्तिका । नील॑ङ्गोः । क्रि-

१अथाश्वमेधिका पशवो विधीयन्ते । वैश्वदेव काण्डम् ।
 'इन्द्राय राज्ञे सू॒क॒रः' इत्यारभ्य एकाशीत्य एवादशानुवाकान्नाता
 आरण्या वेदितव्या । आद्या एकादशिनी—दुर्ग्रहास्तान् सिंहा
 दीन् भित्रपटे लिखित्वा उपाकरणादि कुर्यात् इत्येके । ग्राम्या
 णा साधारण्येऽप्यारण्या एव ग्रहीतव्या । तत्र चतुर्थ्या पञ्च-
 न्तेन च देवतासम्बन्ध प्रतिपाद्यते । इन्द्राय देवाना राज्ञे
 सू॒क॒रो वराह आलम्ब्यते । वरु॒णाय अपा राज्ञे कृ॒ष्ण कृ-
 णामृग । य॒माय धर्माणा राज्ञे ऋ॒क्ष्य मृगविशेष । गुणविही-
 नवान् [विहीनो वा] । ऋ॒षभाय मवा राज्ञे ग॒वय गौसदृश
 साक्षारहित । शार्दू॒लाय आरण्याना राज्ञे ग॒ौर गौरमृग ।
 रक्त इत्येके । शु॒क्ल इत्यन्ये । पु॒रुषाणा राज्ञे प्र॒धानाय॑ म

रजः कुलुङ्गस्सिन्धोश्शिः शुमारो हि-
मवतो हस्ती ॥ ४९ ॥

मयुः प्राजापत्य ऊलो हलीक्ष्णो वृ-
पद्ः शस्ते धातुस्सरस्वत्यै शारि-

मिः । सोमस्य । राज्ञः । कुलुङ्गः । सिन्धोः । शि-
ः शुमारः । हिमवतु इति हिम-यतुः । हस्ती ॥ ४९ ॥

इन्द्रायाष्टाविः शतिः ॥ ५१ ॥

मयुः । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । ऊलः ।
हलीक्ष्णः । वृपद्ः शः । ते । धातुः । सरस्वत्यै ।
शारिः । श्येता । पुरुषवागिति पुरुष-वाक् । सर-

कंटः वानरः । सिप्रश्येनस्य सिप्रगतेशशकुनरानस्य श्येनविशे-
पस्य वार्तिका याअक[चटका]सदशी । नीलङ्गो नीलप्र-
भस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राक्षो क्रिमिः गोमयपिण्डकरी ।
सोमस्य राक्षः ओषधीनां कुलुङ्गः चित्ता*कटुकत्वनः । सिन्धोः
शिशुमारः आहः । हिमवतो हस्ती गजः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकादशोऽनुवाकः.

मयुः किंपुरुष इत्येके । आरण्यमयूर इत्यन्ये । स
प्राजापत्यः । ऊलदयस्त्रयो धातुः । ऊलः कुररः । वृपद् इत्य-

*चित्ता.

इश्येता पुरुषवाक्सरस्वते शुक्रंश्ये-
तः पुरुषवागारण्योजो नकुलश्शका
ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः ॥५०॥

अपां नप्ते जपो नाक्रो मकरः कु-
लीकयस्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो

स्वते । शुक्रः । श्येतः । पुरुषवागिति पुरुष-वाक् ।
आरण्यः । अजः । नकुलः । शका । ते । पौष्णाः ।
वाचे । क्रौञ्चः ॥ ५० ॥

मयुस्त्रयोविंशतिः ॥ १२ ॥

अपाम् । नप्ते । जपः । नाक्रः । मकरः । कु-
लीकयः । ते । अकूपारस्य । वाचे । पैङ्गराज इति

न्ये । दीर्घकर्ण इत्यपरे । गच्छब्दश्रवणान्मत्स्या उज्जिष्ठन्ति ।
सलीक्ष्णः तृणांसिह इत्यन्ये । हरितचटक इत्येके । वृषदंशो
मार्जारः तत्सदृश इत्येके । दीर्घकर्णो मृगसदृश इत्यन्ये । शार्पा-
दयस्सरस्वते । शुक्रादयस्सत पौष्णा । वाचे सरस्वत्या. क्रौञ्चः
राजरीटः दारुणरवः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वादशोनुवाकः.

अपां नप्ते ननुयगि और्वीयामये नपः अवटुण्डो [नपवत्तुण्डो]
मकरः । जपो भाषायाम् । जप हिंसायाम् । पचाद्यन् । नाक्रा-

भगाय कुपीतक आती वाहसो दर्वि-
दा ते वायव्या दिग्भ्यश्चक्रवाकः ॥ ५१
वलायाजगर आखुस्सृजया शय-
ण्डकस्ते मैत्रा मृत्यवेऽसितो मन्य-

पैङ्ग-राजः । भगाय । कुपीतकः । आती । वाहसः ।
दर्विदा । ते । वायव्याः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ।
चक्रवाकः ॥ ५१ ॥

अपामेकान्न विश् शतिः ॥ १३ ॥

वलाय । अजगरः । आखुः । सृजया । शय-
ण्डकः । ते । मैत्राः । मृत्यवे । असितः । मन्यवे ।

दयः त्रयः अकूपारस्य समुद्रस्य । नक्रः दीर्घतुण्डो ग्राहः । दीर्घ-
पुच्छो मत्स्य इत्येके । मकरः पर्यस्ततुण्डः । कुलीकयः बहुपान्म-
त्स्यविशेषः नाकावर्तो नाम । वाने पैङ्गराजः भारद्वाजः रक्ताकारः ।
समुद्रतरङ्गचारी महापक्षीत्यन्ये । नकोर इत्यपरे । भगाय कुपीतकः
समुद्रकाकः । आत्मादयस्त्रयो वायव्याः । पूर्वमतः पुंसः शेषः । आती
आतिः शायः इत्येके । वाहसः मात्रहकः नक्तनायकः (?) घूमालेख
इत्यन्ये । दर्विदा दर्वा स्थेनात्मा अलपक्षी । हुमकुक्कुट इत्यन्ये ।
दिग्भ्यः चक्रवाकः दिक्वाहरी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे त्रयोदशोऽनुवाकः.

वलायानगरः प्रसिद्धः । आत्मादयस्त्रयो मैत्राः । आखुः प्रसिद्धः ।
सृजया नीलमसिका, शुद्धसर्प इत्येके । नीलमहिष इत्यपरे । शयण्डकः

वै स्वजः कुम्भीनसः पुष्करसादो
लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै
वाहसः ॥ ५२ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालंका

स्वज इति स्व-जः । कुम्भीनस इति कुम्भी-न-
सः । पुष्करसाद इति पुष्कर-सादः । लोहिताहि-
रिति लोहित-अहिः । ते । त्वाष्ट्राः । प्रतिश्रुत्काया
इति प्रति-श्रुत्कायै । वाहसः ॥ ५२ ॥

बलायाष्टादश ॥ १४ ॥

'पुरुषमृग इति पुरुष-मृग । चन्द्रमसे । गोधा ।
कालंका । दारुघाट इति दारु-आघात । ते ।

एकलास । मृत्यो अस्ति रुष्णसर्प । मन्यो रथन सर्पविशेष ।
स्य जायते पलादिषु । कुम्भीनसादय त्रयस्त्वाष्ट्रा । कुम्भीनस
घोण सापशील । पुष्करसाद पुष्करसर्प इत्यन्ये । भ्रमर इत्येके ।
लोहिताहि श्वेतलोहितसर्प । प्रतिश्रुत्कायै प्रतिश्रुत्ये वाहस अष्टप-
गासर्प ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे चतुर्दशोऽनुवाक

'पुरुषमृग पुरुषमुखो मृग चन्द्रमसे । गोधादय त्रयो वनस्पती-
नाम् । गोधा मुसलिका । महागोधा इत्येके । वाञ्छा लाटा* । स्वा-

*मरटा इति माधवीये.

दावाघाटस्ते वनस्पतीनामेण्यहे कृ-
ष्णो रात्रियै पिकः द्विवङ्गा नील-
शीर्ष्णीतेऽर्यम्णे धातुः कत्कटः ॥ ५३
सौरी वलाकर्यो मयूरश्श्येनस्ते ग-
न्धर्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां

वनस्पतीनाम् । एणी । अहे । कृष्णः । रात्रियै ।
पिकः । द्विवङ्गा । नीलशीर्ष्णीति नील-शीर्ष्णी ।
ते । अर्यम्णे । धातुः । कत्कटः ॥ ५३ ॥

पुरुषमृगोऽष्टादश ॥ १५ ॥

सौरी । वलाका । ऋश्यः । मयूरः । श्येनः । ते ।
गन्धर्वाणाम् । वसूनाम् । कपिञ्जलः । रुद्राणाम् ।

हुकलतण्डिनी । दावाघाटः द्रुमकुक्कुटः । एणी मृगः अहे । कृष्णो
मृगः रात्र्यै । पिकादयः त्रयः अर्यम्णे । पिकः कोकिलः । द्विवङ्गा
रक्तमुखी वानरी । नीलशीर्ष्णी कृष्णमुखी वानरी । 'अन उपधालो-
पिनः' इति डाप् । धातुः कत्कटः पिल्लासी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पञ्चदशोऽनुवाकः.

सौरी वलाका प्रावृद्धिर्वा । ऋश्यादयस्त्रयो गन्धर्वाणाम् । ग-
न्धर्वा देवता प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलः तित्तिरिनात्तीयः अपो
निपात्यः* रुद्राणां तित्तिरिः पुरुषस्वरः । रोहिताद्याः तित्तिः

*वाङ्मन्त्रिर्वा इति दामिडभाषया प्रतिपदं वृत्तितोऽपे दृश्यते.

तित्तिरी रोहित्कुण्डूणार्ची गोलत्तिका
 ता अप्सरसां अरण्याय सृमरः ॥ ५४
 पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः क-
 शस्तेऽनुमत्या अन्यवापौऽर्धमासा-
 नौ मासां कश्यपः कयिः कुटर्द-

तित्तिरिः । रोहित् । कुण्डूणार्ची । गोलत्तिका । ताः ।
 अप्सरसांम् । अरण्याय । सृमरः ॥ ५४ ॥
 सौर्यैष्टादश ॥ १६ ॥

^१पृषतः । वैश्वदेव इति वैश्व-देवः । पित्वः । न्य-
 ङ्कुः । कशः । ते । अनुमत्या इत्यनु-मत्यै । अन्य-
 वाप इत्यन्य-वापः । अर्धमासानामित्यर्ध-मासा-

अप्सरसाम् । रोहित् ऋश्यस्त्री कुण्डूणार्ची ग्रहगोचिका* । गोल-
 त्तिका खञ्जरीदका । पीतशुक्लेति केचित् । अरण्याय सृमरः
 चमरः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे षोडशोऽनुवाकः .

^१पृषतः श्वेतः श्वेतनिन्दुशचलाङ्गो मृगः । पित्वादयस्त्रयोऽनुमत्यै ।
 न्यङ्कुः हरिणः । कश इत्येके । कशः सूतवशा नकुल-
 जातिः लोमवपुश्चरा । अन्यवाप पुष्टक्षुद्रविशेषः । मासा कश्यपः
 कच्छपः । कस्यादयस्त्रयस्तिनीवाल्यै । कयि जलकुट्टः । हि-

त्यौहस्ते सिनीवाल्यै बृहस्पतये शि-
त्पुटः ॥ ५५ ॥

शका भौमी पान्त्वः कशो मान्थी-
लवस्ते पितृणामृतूनां जर्हका संव-

नाम् । मासाम् । कश्यपः । कयिः । कुटर्हः । दा-
त्यौहः । ते । सिनीवाल्यै । बृहस्पतये । शित्पुटः ॥
पृपत्तोऽष्टादश ॥ १७ ॥

शका । भौमी । पान्त्वः । कशः । मान्थीलवः ।
ते । पितृणाम् । ऋतूनाम् । जर्हका । संवत्सरायेति
संवत्सराय । लोपा । कपोतः । उलूकः ।

रण्याशीत्येके । कुटर्हः मृगसिंहः । उलूकविशेष इत्यन्ये ।
दात्यौहः जलकुक्कुट इत्येके । पुष्करिणीवसतिरित्यन्ये । बृहस्पतये
शित्पुटः मार्जारसदृशो जातिविशेषः । धीतपूर इत्येके ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तदशोऽनुवाकः.

शका उक्ता* पान्त्रादयस्त्रयः पितृणाम् । शकुनिनिघातः
कशः गताः । मान्थीलवः महाउदभुक् । शकुनिकुट्टक इ-
त्येके । ऋतूनां जर्हका विलयासीद् । क्रौञ्च शल्लिनात्तोयः ।
सुव्रविशेष इत्येके । संवत्सराय लोपा मृगविशेषः । लोपाविकेत्ये-

असराय लोपा कपोत उलूकशश-
स्ते नैरुक्ताः कृकवाकुस्तावित्रः ॥
रुरु रौद्रः कृकलासशकुनिः पिप्प-
का ते शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्र-
ह्मणे शार्गस्तरक्षुः कृष्णश्वा चतुर-

शशः । ते । नैरुक्ता इति नैः—ऋताः । कृकवाकुः ।
सावित्रः ॥ ५६ ॥

शकाऽष्टादश ॥ १८ ॥

रुरुः । रौद्रः । कृकलासः । शकुनिः । पिप्पका ।
ते । शरव्यायै । हरिणः । मारुतः । ब्रह्मणे । शा-
र्गः । तरक्षुः । कृष्णः । श्वा । चतुरक्ष इति चतुः-

के । शशानशकुनिरित्यन्ये । कपोतादयस्त्रयो नैऋता । क-
पोतो रक्तपादः । उलूको दिवाभीतः । शशः मृगविशेषः ।
उदत्य कुट्टिका कृकवाकुः अरण्यकुक्कुटः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे अष्टादशोनुवाकः.

रुरुः मृगविशेषः । कृकलासादयः प्रथमशरव्यायै । कृकलासः
कामरूपी* । शकुनिः काकः । पिप्पका कुलात्नी शकुन्तिना । ह-
रिणो मारुतः गतः । ब्रह्मणे शार्गः आरण्यचटकः । तरस्वादयः

क्षो गर्दभस्त इतरजनानामग्रये धूं-
क्षणां ॥ ५७ ॥

अलज आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः ह्रव-
स्तेऽपामदित्यै ह२ससाचिरिन्द्राण्यै
कीरशा गृध्राक्षितिकक्षी वाध्रा-

अक्षः । गर्दभः । ते । इतरजनानामितीतर-जनानाम् । अग्रये । धूंक्षणां ॥ ५७ ॥

रुरुर्विश्रुतिः ॥ ११ ॥

अलजः । आन्तरिक्षः । उद्रः । मद्गुः । ह्रवः ।
ते । अपाम् । अदित्यै । ह२ससाचिरिति ह२स-
साचिः । इन्द्राण्यै । कीरशा । गृध्रः । क्षितिकक्षी-
ति क्षिति-कक्षी । वाध्राणसः । ते । दिव्याः । व्या-

त्रय इतरजनानाम् । तरक्षु व्याघ्रविशेषो गर्दभावार कृष्णवर्ण ।
चतुरस्रश्च अक्षणोरुपरि विन्दुद्वयवान् । गर्दभः प्रसिद्धः । अग्रये
धूंक्षणां श्वेतकाकी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकोनविंशोऽनुवाकः

अलजः मासः ॥ उद्रादयस्त्रयोपाम् । उद्रो जलविहातः ।
मद्गुः जलकाकः । ह्रवः शकटनिलः । अदित्ये हससाचिः सर्वश्वे-
तो हसः । इन्द्राण्यै कीरशा कुलागे शकुन्तिरा । गृध्रादयः
स्त्रयो दिव्याः । गृध्रः प्रसिद्धः । क्षितिकक्षी पाण्डुरोदरः गृध्रः ।

णस्तस्ते दिव्या द्यावापृथिव्यां श्वा-
वित् ॥ ५८ ॥

सुपर्णः पार्जन्यो ह॒स्तो वृको वृष-
द॒शस्त ऐन्द्रा अपामुद्रोऽर्य॒म्णे
लोपा॒शस्ति॒हो नकुलो व्याघ्रस्ते
महेन्द्राय॒ कामाय॒ परस्वान् ॥ ५९ ॥

वापृथिव्येति द्यावा-पृथिव्यां । श्वाविदिति श्व-
वित् ॥ ५८ ॥

अलजोऽष्टादश ॥ २० ॥

सुपर्ण इति सु-पर्णः । पार्जन्यः । ह॒स्तः ।
वृकः । वृषद॒शः । ते । ऐन्द्राः । अपाम् । उ॒द्रः ।
अ॒र्य॒म्णे । लोपा॒शः । स्ति॒हः । नकुलः । व्याघ्रः ।
ते । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । कामाय । पर-
स्वान् ॥ ५९ ॥

सुपर्णोऽष्टादश ॥ २१ ॥

पार्श्वणस * वृद्धणचारीक इत्येके । खड्गमृग इत्येके । द्यावा-
पृथिव्या श्वावित् । शलली सूचीरोमा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे विशोनुवाक

सुपर्ण प्रसिद्ध हस्तादयस्त्रय ऐन्द्रा । हस्तो गत । वृक
लोहितश्वा । वृषदश मार्जारसदृश । अपामुद्र उक्त । अर्यम्णे

त्रे पृषोदरस्सौर्यो वृलक्षः पेतृवः ॥ ६१ ॥
 अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गान्-
 धोरांमौ सावित्रौ पौष्णौ रजतना-
 भी वैश्वदेवौ पिशाङ्गौ तूपरौ मारुतः
 कल्माषं आग्नेयः कृष्णोजस्सारस्व-

ति-पृष्ठौ । वारुहस्पत्यौ । धात्रे । पृषोदर इति पृ-
 ष-उदरः । सौर्यः । वृलक्षः । पेतृवः ॥ ६१ ॥

अश्वप्योडश ॥ २३ ॥

अग्नये । अनीकवत् इत्यनीक-वत्ते । रोहिता-
 ञ्जिरिति रोहित-अञ्जिः । अनङ्गान् । अधोरांमावि-
 त्यधः-रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । रजतनाभी इ-
 ति रजत-नाभी । वैश्वदेवाविति वैश्व-देवौ । पि-
 शाङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्माषः । आग्नेयः । कृ-

मुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धात्रे ऽप्योदरः श्वेतविन्दुमङ्गुरः । ऽ-
 पोदरादित्यादभीष्टरूपस्वरसिद्धिः । सौर्यो वृलक्ष श्वेतः पेतृ उक्तः* ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे त्रयोविंशोऽनुवाकः.

*अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गान् रोहितञ्जिः । रक्त इत्येके ।
 अधोरांमौ उक्तौ* । पौष्णौ रजतनाभी शुक्लनाभी । वैश्वदेवौ पि-
 शाङ्गौ तूपरौ उक्तौ । मारुतः कल्माषः आग्नेयः कृष्णोजः ।

ती मेपी वारुणः कृष्ण एकशिति-
पात्पेत्वः ॥ ६२ ॥

णः । अजः । सारस्वती । मेपी । वारुणः । कृष्णः ।
एकशितिपादित्येक-शितिपात् । पेत्वः ॥ ६२ ॥

अग्नयेऽनीकवत्ते द्वाविंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकैः प्रजापतिः प्रेणाऽनु यजुषाऽपो विश्व-
कर्माऽग्न आ याहि सुवर्गाय वज्रो गायत्रेणाग्न उदधे
समीचीन्द्राय मयुरपां वलाय पुरुषमृगस्तैरी पृष-
तश्चाका रुरुरलजस्तुपर्ण आग्नेयोऽध्वोऽग्नयेऽनीक-
वत्ते चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकैः स पार्ष्णिपानेतद्वा अग्नेर्धनु-
स्तद्देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा अपां न-
मेऽश्वस्तूपरो द्विपट्टिः ॥ ६२ ॥

हरि ओम्

गत । सारस्वती मेपी । गता* । वारुण कृष्ण एकशितिपात्
श्वेतैकपाद । पेत्व उक्त † ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
पञ्चमे काण्डे पञ्चमे प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः .

समाप्त प्रपाठकः .

हरि ॐ

अथ पष्ठप्रपाठकप्रारम्भः

हरिः ओम् ॥ हिरण्यवर्णाश्शुचयः
 पावका यासु जातः कश्यपो या-
 स्विन्द्रः । अग्निं या गर्भं दधिरे वि-
 रूपास्ता न आपश्शङ्क स्योना भव-
 न्तु । यासां राजा वरुणो याति

‘हिरण्यवर्णा इति हिरण्य-वर्णाः । शुचयः ।
 पावकाः । यासु । जातः । कश्यपः । यासु । इ-
 न्द्रः । अग्निम् । याः । गर्भम् । दधिरे । विरूपा इ-
 ति वि-रूपाः । ताः । नः । आपः । शम् । स्यो-

‘अतः’ परमश्रिकाण्डेवाग्रचोपेयम् ॥ तत्र कुम्भेष्टकोपधानम-
 न्ता.—हिरण्यवर्णा इत्याद्याः ॥ प्रथमा त्रिष्टुप् । हिरण्यवर्णाः
 हितरमणाविवर्णाः, हिरण्यसदृशवर्णा वा स्वच्छन्वात् । शुचय-
 श्शुद्धाः । पावकाः शोधयिष्यन् । ‘पानदादीनां छन्दसि’ इती-
 त्वाभावः । यासु जातः कश्यपः प्रजापतिः ‘तद्दशहोताऽन्वमृष्य-
 त । प्रजापतिर्वै दशहोता’* इति । यासु वेन्द्रेजातः मध्यमो
 विद्युदात्मा, याश्चाग्निं गर्भं दधिरे धारयन्ति, यया ‘अग्ने ग-
 र्भो अपामग्निः’† इति । ता आपः विरूपाः न. अग्न्याः
 शान्तिरेतवः स्योनास्मृगहेनवश्च मनन्तु ॥

मध्ये सत्यानृते अवपश्यज्जनानाम् ।

मधुश्रुतश्शुचयो याः पावकास्ता न

आपश्शङ्कस्योना भवन्तु । यासां

देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्त-

रिक्षे बहुधा भवन्ति । याः पृथिवीं

नाः । भवन्तु । ^१यासाम् । राजां । वरुणः । याति ।

मध्ये । सत्यानृते इति सत्य-अनृते । अवपश्य-

न्नित्यं व-पश्यन् । जनानाम् । मधुश्रुत इति मधु-

श्रुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । नः ।

आपः । शम् । स्योनाः । भवन्तु । ^२यासाम् । दे-

वाः । दिवि । कृण्वन्ति । भक्षम् । याः । अन्तरि-

क्षे । बहुधेति बहु-धा । भवन्ति । याः । पृथिवीम् ।

द्वितीया—यासां राजेति त्रिष्टुप् ॥ यासां मध्ये वरुणो
राजा वरुणीयो वा आदित्यो याति सत्यानृते जनानामवपश्यन्
अवहितः पश्यन् मधुश्रुतः मधुरसस्य क्षारयिष्य शुचय इत्या-
दि । गतम् ॥

^१यासां देवा इत्यादि ॥ तृतीया त्रिष्टुप् । यासामेकदेशममृतं
सोमं वा देवा आपि भक्षं कृण्वन्ति । यद्वा—देवा आदित्यरश्मयः
दिवि आदित्यमण्डले या भक्षं कुर्वन्ति स्वापयन्ति । कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये पठौ, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युपत्ययः । या-
श्चान्तरिक्षे बहुधा भवन्ति बहुप्रकारा आविर्भवन्ति वर्षाणि । याश्च

पर्यसोन्दन्ति ॥१॥ शुक्रास्ता न आ-
पद्रशः स्योना भवन्तु । शिवेन मा
चक्षुषा पश्यतापश्चिवया तनुवोष
स्पृशतु त्वचं मे । सर्वा अग्नीं
प्सुपदो हुवे वो मयि वचो वल्लमो-

पर्यस्ता । उन्दन्ति ॥ १ ॥ शुक्राः । ताः । नः । आ-
पः । शम् । स्योनाः । भवन्तु । 'शिवेन । मा ।
चक्षुषा । पश्यत । आपः । शिवया । तनुवा । उ-
पेति । स्पृशतु । त्वचम् । मे । सर्वा । अग्निम् ।
अप्सुपद इत्यप्सु-सदः । हुवे । वः । मयि । व

पृथिवीं पयसा स्वेनेत्यशेन [स्वेनेवाशेन] ओदनेन वा हेतुना उन्द-
न्ति स्नेदयन्ति शुक्रा निर्मग । ता न इत्यादि । गतम् ॥

‘चतुर्थी—शिवेनेति त्रिष्टुप् ॥ आप इति प्रथमपादान्त । हे
आप । शिवेन शान्तेन चक्षुषा मा पश्यत । विश्व—शिवया तनु
वा शरीरेण मे त्वचमुपस्पृशत । तथा दृष्टे अहमादिनात्मा सर्वा-
नग्नीनप्सुपद ये अप्सु युष्मासु सारणि तान्युष्मन्मन्त्रिन् यु
ष्मदर्थं वा हुवे आहूयामि । ‘दीर्घादिति मयानपादे’ इत्युभयत्र
स्त्वम्, ‘तत्पुष्पे छनि ऋग्य’ इति गतम्या अट् । ययमपि
मयि वचं अक्ष वद सामर्थ्यं ओनस्तेनश्च नियत निषेधेन स्या
पयन ॥

जो नि घत्त । यददस्संप्रयतीरहा-
वनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम
स्थ ता वो नामानि सिन्धवः । य-
त्प्रेषिता वरुणेन तादृशीभिः समव-

र्चः । बलम् । ओजः । नीति । घत्त । 'यत् । अ-
दः । सम्प्रयतीरिति सं-प्रयतीः । अहौ । अनदत ।
हते । तस्मात् । एति । नद्य । नाम । स्थ । ता ।
वः । नामानि । सिन्धवः । 'यत् । प्रेषिता इति

पञ्चमी—यदद इत्यनुष्टुप् ॥ सप्तमीरिति प्रथमपादान्त ।
अद इति सप्तम्या अनुष्टुप् । अमुष्मिन्हा अहन्तव्ये मेने हते
ताडिते यद्यस्माद्युय सप्तमी समूयतश्चेतश्च प्रतियान्त्य * अन
दत शब्द रुतवत्यस्थ । 'अन्येषामपि दृश्यते इति संहिताया
दीर्घम् । एतेश्चतारि 'इणो यण वा उन्दिमि इति पूर्व
सप्तर्णदीर्घत्वम्, 'शतुरनुम्' इति नद्या उदात्तत्वम् । तस्मात्का
रणादाभिमुख्येनाव्यवधानेन नद्यो नाम यूय स्थ नदनाञ्च इत्यु
च्यम् । नडिति पादादिषु पाठात् दिव उदात्तस्वरितयो
इति निमित्तिस्त्वर्थे । हे सिन्धव स्यन्दनशीला । 'स्यन्दे प्र
सारण घञ' इत्युप्रत्यय । ता तादृशानि व युष्माक ना-
मानि अनर्थोनीत्यर्थे ॥

'नामान्नराणामपि व्युत्पत्तिं प्रदर्शयिष्याम इति बहुवचनानि
देशेनोपभिस्र तत्राप इति नाम व्युत्पादयितुमाह—पडिनि ॥

लगत ॥ २ ॥ तदाप्नोदिन्द्रो वो यती-
स्तस्मादापो अनु स्थन । अपका-
मः स्यन्दमाना अवीवरत वो हि-

प्र-इषिताः । वरुणेन । ताः । शीभम् । समवल्ग-
तेति सं-अवल्गत ॥ २ ॥ तत् । आप्नोत् । इन्द्रः ।
वः । यतीः । तस्मात् । आपः । अन्विति । स्थ-
न । 'अपकाममित्यप-कामम् । स्यन्दमानाः ।
अवीवरत । वः । हिकम् । इन्द्रः । वः । शक्तिभि-

पठि—इयमप्यनुष्टुप् । यद्यदा वरुणेन राक्षा प्रेषिता आदि-
त्येन रदिमभिर्वा नीता सत्यस्ता यूय शीभ शिव शोभन स
मवल्गत सम्भूय नृत्यन्त इव शोभन नैष्टितवत्य । तदानीं व
युष्मान् यती गच्छती वितक्षणगती मध्यमस्थाने आप्नोदिन्द्र ।
तस्मात्कारणात् अनु अनन्तर तत प्रभृति आप स्थन अप्शब्द-
याच्चा स्थ । आप्नोते वर्गणि ऋष्, 'तप्तनप्तनधानश्च' इति
तनपादेश ॥

'सप्तमी—अपकाममित्यनुष्टुप् ॥ अत्र वारिति नाम व्याचष्टे—
अपकाम विनेन कामेन स्यन्दमाना सदा स्यन्दन कुर्वाणा व
युष्मान् इन्द्र अवीवरत वृतवान् युष्मानात्मसात्कर्तुमैच्छन् । व
युष्माक शक्तिभि हेतुभि । हिममिति पादपूरणे, प्रसिद्धो वा ।
वस ईप्तायाम्, चुरादिरदन्त व्यत्ययेन सन्वद्वाव । वृणोति-
र्वा स्वार्थिपूणे छान्दस । देवी देवनशीला तस्मात्कारणात्

कम् । इन्द्रो वृशशक्तिभिर्देवीस्तस्मा-
 द्द्वर्णाम् वो हितम् । एको देवो अ-
 प्यतिष्ठस्यन्दमाना यथावशम् । उ-
 दानिपुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते ।

रिति शक्ति-भिः । देवीः । तस्मात् । वाः । ना-
 म् । वः । हितम् । 'एकः । देवः । अपीति । अति
 षुत् । स्यन्दमानाः । यथावशमिति यथा-वशम् ।
 उदिति । आनिपुः । महीः । इति । तस्मात् । उद-
 कम् । उच्यते । 'आपः । भद्राः । घृतम् । इत् ।

वारिति नाम व युष्माक हित निहित, सर्वस्म वा हितम् ।
 वर्णन्यत्ययेन णत्वम् ॥

'अष्टमी—एव इत्यनुष्टुप् ॥ अत्रोठक व्युत्पादयति—एको देव
 इन्द्र अप्यतिष्ठत् स्वामित्तेनाध्यतिष्ठत् । अध्यथं अपिशब्द ।
 यथावश यथेष्ट इतश्चेतश्च स्यन्दमाना आप । यद्वा—स्य
 न्दमानास्तर्वास्तवन्तीरप यथावशमप्यतिष्ठत् मध्यमे स्थाने आत्मनि
 आत्मनो वश नीतवान् । तेन देववहुमानेन आप उदानिपु
 उच्छ्रमितवत्य महीरिति महत्यो जाता वयमेतेनेति । 'वा छ
 द्वाप्ति' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तस्मात्त्वारण्यदुदकमित्यपि नाम
 निरुच्यते उदानादुदकमिति । उत्पूर्वादीनेतरोणादिक क्रमत्वप,
 नकारलोपश्च ॥

'नवमी—आपो भद्रा इति त्रिष्टुप् ॥ आपो भद्रा मन्दनीया-

आपो भद्रा घृतमिदं आसुरग्री-
पोमौ विभ्रन्याप इत्ताः । तीव्रो रसो
मधुपृचाम् ॥ ३ ॥ अरङ्गम आ मा
प्राणेन सह वर्चसा गन् । आदि-

आपः । आसुः । अग्रीपोमावित्यग्री-सोमौ । वि-
भ्रति । आपः । इत् । ताः । तीव्रः । रसः । मधु-
पृचामिति मधु-पृचाम् ॥ ३ ॥ अरङ्गम इत्यरं-
गमः । एति । मा । प्राणेनेति प्र-अनेन । सह ।
वर्चसा । गन् । "आत् । इत् । पश्यामि । उत् । वा ।

आप एव घृतमाज्यमासु भवन्ति तृणादिनिष्पादनेन गवा धारक-
त्वात् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुक्त्यात् असेल्लेडि न भू-
भाव । विश्व—ता एव आप अग्रीपोमौ विभ्रति धारयन्ति
खुलादिह [अत्रादिना] विदुन्निष्पत्त्याऽग्निं रश्मिवृद्ध्वा सोमम् । 'ईद-
मे' इतीत्वम्, 'अग्रेस्तुत् स्तोमसोमा' इति पत्वम्, 'देवता-
हन्त्रे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । तादृशीनामपा
मधुपृचा मधुस्वादुना रसेन सपृक्ताना तीव्रः उकृतो रस अर-
ङ्गम पर्याप्तगमनं कदाचिदप्यक्षीणेन प्राणेन चक्षुरादिना वर्चसा
बलेन च सह मा आगन् आगच्छन्तु, तदेतुत्वात्प्राणादिस्थिते ।
गमे छान्दसे लुडि च्छेलेक् । 'मो नो घातो' इति नत्वम् ॥

^{१०}दशमौ—आदिति त्रिष्टुप् ॥ प्राणेन सहागन् इत्युक्तम् ।
तदिदानीं समर्थयते—आदित् अनन्तरमेवाह पश्यामि । उत् अपि

त्पश्याम्युत वां शृणोम्या मा घोषो
गच्छति वाङ् आसाम् । मन्ये भे-
जानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा
अतृपं यदा वः । आपो हि ष्ठा मं
योभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे

शृणोमि । एति । मा । घोषः । गच्छति । वाक् ।
नः । आसाम् । मन्ये । भेजानः । अमृतस्य ।
तर्हि । हिरण्यवर्णा इति हिरण्य-वर्णाः । अतृ-
पम् । यदा । वः । "आपः । हि । स्थ । मयोभुव
इति मयः-भुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन ।

वा शृणोमि । घोषश्च मामगच्छति । अस्माकं वाग्रूप आसा
शुष्माकमामनेन रसेन वा । किं बहुना—तर्हि तदानीं अमृतस्य
भेजान अमृतमेव भजन् अहं मन्ये तर्कयामि । पूर्ववत्कर्मणात्मन
दानत्याखतुर्थ्ये पृथी । यदा—यदाहि हे हिरण्यवर्णा । व यु-
ष्माकं अतृपं शुष्मत्पानेन मुहितोभवम् । तृष तृष तृमौ, तृण-
दिक । मुहितार्थयोगे पृथी ॥

"आपो रिष्टादयस्तिष्ठ ' वि धानमा ' इत्यत्र जन्मन् ।
आपं व्यापितास्थ मयोभुव मुत्तस्य भवयेत् तं दूतं न
अस्मान् ऊर्जे रसाय दधातन स्यात्पुन ऊर्जं वृत्तं न
महे महते रणाय रमणीयाय ऊर्जे दधातन चेति श्रुत्वा

रणा॑य॒ चक्ष॑से । यो व॑श्शि॒वत॑मो
रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑ । उ॒श॒ती-
रि॒व मा॒तरः॑ । तस्मा॒ अरं॑ गमाम
वो यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ । आपो॑
ज॒नय॑था च नः । दि॒वि श्र॑यस्वा-
न्तरि॑क्षे यतस्व॒ पृथि॒व्या सं भ॑व ब्र-

म॒हे । रणा॑य । चक्ष॑से । ^{१५}यः । वः । शि॒वत॑म॒ ड-
तिं शि॒व-त॑मः । रसः॑ । तस्य॑ । भा॒ज॒य॒त । इ॒ह ।
नः॑ । उ॒श॒तीः । इ॒व । मा॒तरः॑ । ^{१६}तस्मै॑ । अरं॑म् ।
ग॒मा॒म् । वः । यस्य॑ । क्षया॑य । जिन्व॑थ । आपः॑ ।
ज॒नय॑थ । च । नः॑ । ^{१७}दि॒वि । श्र॑यस्व । अ॒न्तरि॑-
क्षे । य॒त॒स्व । पृथि॒व्या । स॒मि॒ति । भ॒व । ब्रह्म॑व-

^{१५}यो वः युष्माकं शिवतमो रसः तं अस्मान् भानयत इह कर्मणि । तस्य वा एकेदेशमस्मान् प्रापयत उशतीः कामयमाना मातर इति द्वितीया ॥

^{१६}तस्मै युष्माकं रमाय पर्याप्तं गमाय तं गम्यास्म । यस्य रम-
स्य सपाय निवासभूतं पुरुषं जिन्वथ प्रीणयथ । किञ्च—अस्मान्
हे आपः । जनयथ नातान्गुरुन् युष्मद्रसवन्तो हि जाता भवन्तीति
तृतीया ॥

^{१७}बाह्यस्तथे उपस्थाति—दिवि श्रयस्वेति यजुषा ॥ दिवि द्युलेके
श्रयस्व धारकत्वेनास्व । अन्तरिक्षे च यतस्व धारकत्वेन ध्यामि-

ह्यवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा ॥४॥

अपां ग्रहान्गृह्णात्येतद्वाव राजसूयं
यदेते ग्रहास्सवोऽग्निर्वरुणस्सवो रा-

र्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । असि । ब्रह्मवर्चसायेति
ब्रह्म-वर्चसाय । त्वा ॥ ४ ॥

उन्दन्ति समवल्गात मधुपृष्ठां मातरौ
द्वाविंशतिश्च ॥१॥

अपाम् । ग्रहान् । गृह्णाति । एतत् । वाव ।
राजसूयमिति राज-सूयम् । यत् । एते । ग्रहाः ।
सवः । अग्निः । वरुणस्व इति वरुण-सवः । रा-

यस्य । पृथिव्या च सह सम्भव एकीभव । एव नीनपि लोकान्धारय
ब्रह्मवर्चसमेव त्यमसि । तदेतुत्वात्ताच्छब्दम् । त्वा त्वा ब्रह्मव-
र्चसाय उपदधामीति शेष ॥

इति पञ्चमे पष्ठे प्रथमोनुवाकः .

अथासा ब्राह्मण—अपा ग्रहान् गृह्णातीति विधिः ॥ पृथन्ते
इति ग्रहा कुम्भाश्च कुम्भ्यश्च कुम्भेष्टका उच्यन्ते । 'ग्रहवृष्ट-
निश्चिगमश्च' इत्यप् । अपा सम्बन्धिन्य कुम्भरथा आपोषा
ग्रहा ग्रहसस्तवान् गृह्णाति चोदित एता उपदधातीति यावत् ।
वक्ष्यति च 'यस्यैता उपधीयन्ते' * इति । यद्य—आपो गृह्यन्ते

जसूर्यमग्निसवश्चित्यस्ताभ्यामेव सू-
यतेऽथो उभावेव लोकावभि जयति
यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचि-
त आपो भवन्त्यापो वा अग्नेर्भ्रातृ-

जसूयमिति राज-सूर्यम् । अग्निसव इत्यग्नि-स-
वः । चित्यः । ताभ्याम् । एव । सूयते । अथो इ-
ति । उभौ । एव । लोकौ । अभीति । जयति ।
यः । च । राजसूयेनेति राज-सूयेन । ईजानस्य ।
यः । च । अग्निचित इत्यग्नि-चितः । आपः । भू-

आमु ता अपा ग्रहा कुम्भेष्टका उच्यन्ते । एतद्भावेति । त-
त्सादृश्यात्ताच्छब्दम् । सवोग्निरिति । सवो यज्ञविशेष येनेश्वरो
भवति अग्निचित्या स्वय स एवाग्निरिति । पूर्ववत्ताच्छब्दम् । उक्त
कुम्भेष्टकाना राजसूयत्वम् । इदानीं तयोरेव विशेषमाह—वरुण-
सव वरुणयज्ञो राजसूय अग्निसवश्चित्योग्निरिति तत्प्रधानत्वात्
याम्या तावैश्वरावभूताम् । 'चित्याऽग्निचित्ये च' इति निपात्यते ।
चेत्तव्यश्चित्य । ताम्यामिति । अग्नीवरुणाभ्यामनुज्ञायते । यद्वा—
ईश्वर स्तूयते । पु प्रसवेऽर्च्ययो, कर्मणि यत् । अपर आह—
ताभ्यामग्निसववरुणासवाभ्या स्तूयते स्तोत्रीयते ताम्यामुषाम्या अने
नेष्ट भवतीति तद्वद्वैश्वरो भवतीत्यर्थ । अथो इत्यादि । गतम् ।
अग्नि चित्वात् 'अग्नो च' इति भूने विप् ॥

आपो भवन्तीति इष्टकास्वरूपविधि ॥ अत्र च 'अमृत वा

व्या यदपोऽग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रा-
तृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य
भ्रातृव्यो भवत्यमृतम् ॥ ५ ॥ वा
आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमभिपिपिञ्च-
न्ति नार्तिमार्छन्ति सर्वमायुरेति य-
स्यैता उपधीयन्ते य उं चैना एवं

वन्ति । आपः । वै । अग्नेः । भ्रातृव्याः । यत् ।
अपः । अग्नेः । अधस्तात् । उपदधातीत्युप-दधा-
ति । भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै ।
भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः ।
भवति । अमृतम् ॥ ५ ॥ वै । आपः । तस्मात् । अद्भिर-
त्यन्त-भिः । अवतान्तमित्यव-तान्तम् । अभीति ।
सिञ्चन्ति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । सर्वम् । आ-
युः । एति । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते ।

आप १* इत्यादिस्तुतिर्भविष्यति । प्रागेवाधस्तात्त्व विदधाति—
आपो वा इत्यादि । यस्मादापोऽग्नेरधस्तात् तस्मादग्नेरधस्तादेना उप
दधाति भ्रातृव्याभिभूत्या भवति । तत् स्वयं भूतिमान् सम्पद्यते,
भ्रातृव्यश्च विनष्टो भवति ॥

अमृतं वा इत्यादिरपि स्तुतिः ॥ अवतान्तं मूर्धितं अद्भिरभि-
पिञ्चन्ति । सर्वमायुरेत्युपधाता आसा, यश्चेव वेदिता ॥

वेदान्नं वा आपः पशव् आपोऽन्नं
 पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता
 उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वा-
 दश भवन्ति द्वादश मासास्संवत्स-
 रस्संवत्सरेणैवास्मै ॥ ६ ॥ अन्नम-
 वं रुन्धे पात्राणि भवन्ति पात्रे वा

य० । उ । च । एनाः । एवम् । वेद० । 'अन्नम् । वै ।
 आपः । पशवः । आपः । अन्नम् । पशवः । अ-
 न्नाद इत्यन्न-अव० । पशुमानिति पशु-मान् । भ-
 वति । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीय-
 न्ते । यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेद० । 'द्वा-
 दश । भवन्ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति
 सं-वत्सर । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव ।
 अस्मै ॥ ६ ॥ अन्नम् । अवेति । रुन्धे । 'पात्रा-

‘अन्नं वा इत्यादि स्तुत्यन्तरमपाम् ॥ अन्नपशुसाधनात्ताच्छ
 व्यनपाम् । इदानीं पशस्तत्त्वत्वं पशूनामाह—अन्नं पशव इति ।
 अन्नस्यापि हेतवः पशव इति तेषामपि हेतवः आप इति तासानुप-
 धाता वेदिता च अन्नाद पशुमाश्च भवति ॥

द्वादशेति ॥ सह्याविधिर्गते * ॥

‘पात्राणीति ॥ जलाधाररूपाणि । आद्वादशादिति । द्वादशामभि

अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध
 आ द्वादशात्पुरुषादन्नमत्त्ययो पात्रात्र
 छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चै-
 ना एवं वेद कुम्भाश्च कुम्भीश्चमि-
 धुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र
 प्रजयां पशुभिरिति पशुभिः जायते यस्यै-
 ता उपधीयन्ते य उ ॥ ७ ॥ चैना

णि । भवन्ति । पात्रे । वै । अन्नम् । अद्यते । स-
 योनीति स-योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे ।
 एति । द्वादशात् । पुरुषात् । अन्नम् । अत्ति । अथो
 डति । पात्रात् । न । छिद्यते । यस्य । एताः । उपधीय-
 न्त इत्युप-धीयन्ते । यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेद ।
 कुम्भाः । च । कुम्भीः । च । मिथुनानि । भवन्ति ।
 मिथुनस्य । प्रजात्या इति प्र-जात्यै । प्रेति । प्रजयेति
 प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । मिथुनैः । जायते ।
 यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । यः । उ ।

व्याप्य अन्नस्य अन्ता भवति । अपि च पानत्यान्न छिद्यते उप-
 धाता वेदिता च । विश्वनादित्वात्तुगभाव ॥

पात्राणि विशेष्यन्ते—कुम्भाश्चेत्यादि ॥ गतम् ॥

वति कल्पतेऽस्मै द्वन्द्वमन्या उपं द-
धाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्नं वा
इष्टका एतत्खलु वै साक्षादन्नं यदेष
चरुर्पदेतं चरुमुपदधाति साक्षात् ॥
१ ॥ एवास्मा अन्नमव रुन्धे मध्य-
त उपं दधाति मध्यत एवास्मा अ-

स्मै । ^{११}द्वन्द्वमिति द्वं-द्वम् । अन्याः । उपेति । द-
धाति । चतस्रः । मध्ये । धृत्यै । ^{१२}अन्नम् । वै ।
इष्टकाः । एतत् । खलु । वै । साक्षादिति स-अ-
क्षात् । अन्नम् । यत् । एषः । चरुः । यत् । एतम् ।
चरुम् । उपदधातीत्युप-दधाति । साक्षादिति स-
अक्षात् ॥ १ ॥ एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति ।
रुन्धे । ^{१३}मध्यतः । उपेति । दधाति । मध्यतः ।

^{११}द्वन्द्वमित्यादि ॥ यज्ञपात्रप्रयोगे 'द्वन्द्वम्' इति निपात्यते ।
अन्या आहुतय प्राच्यादिषु मध्ये तु चतस्रः । तथा ऋत धार-
णाय भवति समर्थम् ॥

^{१२}अन्नं वा इति ॥ चरुविधिः । तस्माधनत्वात् तान्द्वन्द्वम् ।
अपामित्यष्टकानां न मुख्यं, चरुस्तु साक्षादेव अव्यवधानेनाद्याना-
मिति । यदेतमित्यादि । गतम् ॥

^{१३}मध्यत इति ॥ सर्वासांमिष्टकानां मध्यत उदरे जन दधा-
ति तस्मान्मध्यत इति । नव्यमे वयसि मूयिष्ठ अन्नमद्यते ॥

नै दधाति तस्मांन्मध्यतोऽन्नमद्यते
 बारहस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवा-
 नां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव-
 रुन्धे ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय
 त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति
 यस्यैष उपधीयते य उ चैनमेवं वेद ॥

एव । अस्मै । अन्नम् । दधाति । तस्मात् । मध्य-
 तः । अन्नम् । अद्यते । "बारहस्पत्यः । भवति ।
 ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव ।
 अस्मै । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । ब्रह्मवर्चसमिति
 ब्रह्म-वर्चसम् । असि । ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्म-व-
 र्चसाय । त्या । इति । आह । तेजस्वी । ब्रह्मवर्च-
 सीति ब्रह्म-वर्चसी । भवति । यस्य । एषः । उ-
 पधीयत इत्युप-धीयते । यः । उ । च । एनम् ।
 एवम् । वेद ॥ १० ॥

अमृतमस्मै जायते यस्यैता उपधीयन्ते य
 उ पर्जन्यं उपदधाति साक्षात्सप्तच-
 त्वारिः५३३ ॥ २ ॥

११ बारहस्पत्य इत्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे पष्ठे द्वितीयोऽनुवाकः

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृत्यु-
जायते यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते तत्
एवैनमव यजते तस्मादग्निचिद्वै सर्व-
मायुरेति सर्वे ह्यस्य मृत्यवोऽवेष्टा-

‘भूतेष्टका इति भूत-इष्टकाः । उपेति । दधा-
ति । अत्रात्रेत्यत्र-अत्र । वै । मृत्युः । जायते ।
यत्रयत्रेति यत्र-यत्र । एव । मृत्युः । जायते । त-
तः । एव । एनम् । अवेति । यजते । तस्मात् ।
अग्निचिदित्यग्नि-चित् । सर्वम् । आयुः । एति ।
सर्वे । हि । अस्य । मृत्यवः । अवेष्टा इत्यव-इष्टाः ।
तस्मात् । अग्निचिदित्यग्नि-चित् । न । अभिचरि-

‘भूतेष्टका इत्यादि ॥ भूतानि पृथिव्यादीनि तत्सम्बन्धिन्व
इष्टका. भूतेष्टका ‘पृथिव्ये स्वाहा’* इत्येवं मन्त्राकारः । अ-
त्रात्रेति । सर्वत्र पृथिव्या एकदेशे मृत्युर्जायते यत्रयत्र जायते
तत्सर्वस्मादेन मृत्युमवयगते निवारयति भूतेष्टकामि । उभ-
यत्रापि ‘अनुदात्तश्च’ इति द्वितीयोऽनुदात्तः । तस्मादित्यत्रैव हेनु-
माह—सर्वे हि मृत्यवोऽवेष्टा. निरावृत्ता. । तत्सर्वमायुः पुरुषा-
युषं जीवति । ‘गतिरनन्तर.’ इति गते मरुतिस्वरत्नम् । त-
स्मादिति । एवं निरस्तमृत्युत्वादग्नित् नाभिचरितव्यं न मार-
यितव्यः । यस्यापि तवेप्रत्यय । ‘तवैचान्तश्च गुणपत्’ इति
गते मरुतिस्वरत्नम्, प्रत्ययस्य चान्तोदात्तत्वम् । यद्यभिचरेदेनं

स्तस्मादग्निचित्राभिचरित्वै प्रत्यगे-
 नमभिचारस्तृणुते सूयते वा एष
 योऽग्निं चिनुते देवसुवामेतानि ह-
 वी२षि भवन्त्येतावन्तो वै देवाना३
 सवास्त एव ॥ ११ ॥ अस्मै सवा-

तवा इत्यभि-चरित्वै । प्रत्यक् । एनम् । अभिचा-
 र इत्यभि-चारः । स्तृणुते । सूयते । वै । एषः ।
 यः । अग्निम् । चिनुते । देवसुवामिति देव-सुवाम् ।
 एतानि । हवी२षि । भवन्ति । एतावन्तः । वै । दे-
 वानाम् । सवाः । ते । एव ॥ ११ ॥ अस्मै । सवान् ।

अभिचरितारमेव अभिचार प्रत्यक् स्तृणुते प्रतिमुखमागत्य मार-
 यति ॥

‘सूयते वा इत्यादि ॥ अग्निं चिन्वानो हि अग्निना सूयते
 ईश्वर’ क्रियते । कर्मणि यत् । देवसुवाभिति । देवाना सुक्ते
 ईशते इति देवसुत इति वक्तव्ये ‘उगवादीनाम्’ इति सुक्ते-
 स्तुगपवाद ओङ्कार । ते च ‘अग्नये गृहपतये’* इत्याम्नाता.
 अभ्यादयोऽष्टौ देवाः । तेषामेतानि हवीषि भवन्ति ‘अग्नये गृह-
 पतये पुरोडाशमष्टाकपाल’* इत्यादीनि । तान्यत्र कर्तव्यानीनि ग-
 ष्यते । एतावन्त इति । एतावन्त्येव देवतानामैश्वर्यसाधनानि या-
 न्यग्न्यादीनि हवीषि । सुक्ते करणे अप् । ‘सवनवो छन्दासि’
 इत्यन्तोदात्तत्वम् । तस्मात्ते सवा स्वस्वामिनोभ्यादय अस्मै यत्-

न्र यच्छन्ति त एन॑ सुवन्ते स॒-
वोऽग्निर्वरुणस॒वो राज॑सूयं ब्रह्मस॒व-
श्रित्यो॑ देवस्य॑ त्वा सवितुः प्र॑सव
इत्याह सवितृप्रसूत ए॒वैनं॑ ब्रह्म॑णा

प्रेति । यच्छन्ति । ते । ए॒नम् । सु॒वन्ते । स॒वः । अ॒-
ग्निः । व॒रुण॑स॒व इति॑ वरुण-स॒वः । राज॑सूयमिति
राज-सूयम् । ब्रह्म॑स॒व इति॑ ब्रह्म-स॒वः । चि॒त्यः ।
दे॒वस्य॑ । त्वा । स॒वि॒तुः । प्र॑स॒व इति॑ प्र-स॒वे । इति॑ ।
आ॒ह । स॒वि॒तृप्र॑सूत इति॑ सवि॒तृ-प्र॑सूतः । ए॒व । ए॒-
न॒म् । ब्रह्म॑णा । दे॒वता॑भिः । अ॒भी॒ति । सि॒ञ्च॒ति ।
अ॒न्नस्या॑न्नस्येत्यन्नस्य-अ॒न्नस्य॑ । अ॒भी॒ति । सि॒ञ्च॒ति ।
'अ॒न्नस्या॑न्नस्येत्यन्नस्य-अ॒न्नस्य॑ । अ॒व॒रु॒द्ध्या॑ इत्य-

मानाय सवाम् ऐश्वर्याणि प्रयच्छन्ति । त एवाग्न्यादय एन सुवन्ते
अनुजानन्ति ऐश्वर्याय प्रेरयन्तीत्यर्थः । पू प्रेरणे ॥

सवोऽग्निरित्यादिरभिषेकविधिः ॥ ऐश्वर्यहेतुरयमग्निः तत्र वरुणे
श्वर्यहेतु राजसूय, ब्रह्मेश्वर्यहेतुश्चित्योऽग्निः । तस्मात् 'देवस्य त्वा' *
इत्यभिषेके ब्रह्मेश्वर्यलाभ इति । राजसूयग्रहणं तत्तुल्यता चित्य
स्याग्नेः प्रदर्शयितुम् ॥

* अन्नस्यान्नस्येति ॥ सर्वोपधेनाभिषिञ्चति । विभक्तिव्यत्ययः ।
सर्वान्नभिषेकः सर्वान्नलभाय भवति ॥

देवताभिरुभिपिञ्चत्यन्नस्यान्नस्याभि-
 पिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावर्द्धये पुरस्ता-
 त्प्रत्यश्चमभिपिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रती-
 चीन्मन्नमद्यते शीरूपतोऽभिपिञ्चति
 शीरूपतो ह्यन्नमद्यत आ मुखादन्व-
 वस्रावयति ॥ १२ ॥ मुखत एवा-
 स्मा अन्नाद्यं दधात्यग्नेस्त्वा साम्रा-
 ज्येनाभिपिञ्चामीत्याहैप वा अग्नेस्त-

व—रुद्धये । 'पुरस्तात् । प्रत्यश्चम् । अभीति । सिञ्चति ।
 पुरस्तात् । हि । प्रतीचीनम् । अन्नम् । अद्यते । 'शी-
 रूपतः । अभीति । सिञ्चति । शीरूपतः । हि । अ-
 न्नम् । अद्यते । एति । मुखात् । अन्ववस्रावयती-
 त्यनु—अवस्रावयति ॥ १२ ॥ मुखतः । एव । अ-
 स्मै । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । दधाति । 'अग्नेः ।
 त्वा । साम्राज्येनेति सां—राज्येन । अभीति । सि-

^१पुरस्तादित्यादि । गतम् ॥

^२शीर्षित इति ॥ शिरस्त आरम्य आमुखादविच्छिन्नमन्ववस्राव-
 यति अस्य मुखे अन्नाद्यं स्थापितं भवति । 'आद्यादिभ्यस्तासि' ॥

^३अग्नेस्त्वेत्यादि ॥ मन्त्रावयवस्तुति । अग्ने सवः अग्नेरैश्वर्यं व-
 ह्मणेवोदितेन ब्रह्मैश्वर्यलाभः । गतमन्यत् ॥

वस्तेनैवैनमभिपिञ्चति वृहस्पतेस्त्वा
 साम्राज्येनाभिपिञ्चामीत्याहु ब्रह्म वै
 देवानां वृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभिपिञ्च-
 तीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिपिञ्चामी-
 त्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठादघात्ये-
 तत् ॥ १३ ॥ वै राजसूर्यस्य रूपं य
 एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लो-

श्चामि । इति । आहु । एषः । वै । अग्नेः ।
 सर्वः । तेन । एव । एनम् । अभीति । सि-
 ञ्चति । वृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेति सां-रा-
 ज्येन । अभीति । सिञ्चामि । इति । आहु । ब्रह्म ।
 वै । देवानाम् । वृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । ए-
 नम् । अभीति । सिञ्चति । इन्द्रस्य । त्वा । सा-
 म्राज्येनेति सां-राज्येन । अभीति । सिञ्चामि ।
 इति । आहु । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । उप-
 रिष्ठात् । दधाति । एतत् ॥ १३ ॥ वै । राजसूर्य-
 स्येति राज-सूर्यस्य । रूपम् । यः । एवम् । वि-
 द्वान् । अग्निम् । चिनुते । उभौ । एव । लोकौ ।

एतद्वा इति ॥ राजसूर्यस्य स्वरूपमभिपेक्षास्य एतदग्नौ क्रि-

कावभि जयति यश्च राजसूयेनेजा-
नस्य यश्चाग्निचित इन्द्रस्य सुपुवा-
णस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं पराऽपतत्त-
द्देवास्सौत्रामण्या समभरन्त्सूयते
वा एष योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा
सौत्रामण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं
संभृत्यात्मन्येते ॥ १४ ॥

अभीति । जयति । यः । च । राजसूयेनेति राज-
सूयेन । ईजानस्य । यः । च । अग्निचित इत्यग्नि-
चितः । इन्द्रस्य । सुपुवाणस्य । दशधेति दश-
धा । इन्द्रियम् । वीर्यम् । परेति । अपतत् । तत् ।
देवाः । सौत्रामण्या । समिति । अभरन् । सूयते ।
वै । एषः । यः । अग्निम् । चिनुते । अग्निम् ।
चित्वा । सौत्रामण्या । यजेत । इन्द्रियम् । एव ।
वीर्यम् । सम्भृत्येति सं-भृत्यं । आत्मन् । धत्ते ॥ १४ ॥
त एवान्ववस्त्रावयत्येतदुष्टाचत्वारिंशश्च ॥ ३ ॥

यते । तस्मादेवं विदित्वाऽग्निं चिन्वान उभौ लोकावभिनयति ।
राजसूयपानिनोऽग्निचितश्च ॥

इन्द्रस्येत्यादि ॥ सौत्रामण्या विधिः । सुपुवाणस्य लब्धेऽश्वस्य
इन्द्रस्य दशधा विशीर्णमिन्द्रियं च पराऽपतत् । तन्मा पराऽपतदि-

सजूरब्दोऽयावभिस्सजूरूपा अरुणी-
भिस्सजूरूस्सूर्य एतंशेन सजोपावश्विना

‘सजूरिति’ स-जूः । अब्दः । अयावभिरित्य
याव-भिः । सजूरिति स-जूः । उपाः । अरुणी-
भिः । सजूरिति स-जूः । सूर्यः । एतंशेन । स-

त्वग्निधयनानन्तर सौजामण्या यजेत तत्तद्विन्द्रिय वीर्यं च समृत्त्या
विशीर्णरूपं कृत्वा आत्मनि स्थापयति । ‘सुषा सुदुक्’ इति
सप्तम्या लुङ्, ‘नडिसमुज्यो’ इति नलोपाभावः ॥

इति पञ्चमे पठे तृतीयोनुवाक

‘दग्धस्तम्भे स्त्रुवाहुतीरभिनुहोति—सजूरब्द इत्यादिभिः ॥ वाच्य-
स्थापरिसमाप्तत्वात् घृतेन स्वाहेति सर्वज्ञानुपज्यते । सर्वा एकपदा
त्रिष्टुभ । अन्त्याऽधिकाक्षरा । केचिद्भूतेनेत्यस्मादनुपज्ञाद्याश्चतस्रो गाय-
त्रीराहु । सजूरूपमानप्रीतिरब्दः सवत्सरः । केन अयावभि मा-
ते ते हि सवत्सरान् यान्ति । तादृशो ह्यब्दः प्रमाना समृद्धौ
भवति । ‘सवत्सरो वा जब्दो मासा अयाया’ इति ब्राह्मणम् ।
याते ‘आतो मनिन्’ इति वनिप् । द्वाष्टणे त्वोणादिको वप्रत्ययः ।
जुपे विपि ‘ससजुषोरु’ इति कृत्वम् । ‘समानस्य ऊन्दसि’
इति सभावः, ‘परादिशऊन्दसि’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सजूर-
ब्दो यावभिर्गया भवति तदनु रूपं घृतेन स्वाहुन करोति दग्ध-
स्तम्भमभिनुहोति । एतेन शिष्टं व्याख्यातम् । उपा प्रसिद्धा
अरुण्यो गाव ता हि तत्र मोदन्ते । सा च तादृशी प्रमाना भूतये

द२सोभिस्सजूरग्निर्वैश्वानर इडा-
भिर्घृतेन स्वाहा संवत्सरो वा अवदो
मासा अयावा उपा अरुणीस्सूर्य
एतश इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वै-
श्वानरः पशव इडा पशवो घृत२ संव-

जोपाविति स-जोपौ । अश्विना । द२सोभिरिति
द२स्तः-भिः । सजूरिति स-जूः । अग्निः । वैश्वा-
नरः । इडाभिः । घृतेन । स्वाहा । 'संवत्सर इति
सं-वत्सरः । वै । अवदः । मासाः । अयावाः ।
उपाः । अरुणीः । सूर्यः । एतशः । इमे इति । अ-
श्विना । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अग्निः । वै-
श्वानरः । पशवः । इडा । पशवः । घृतम् । संव-

भवति । एतशेन श्वेतेन सजुस्सूर्य प्रज्ञाना पुष्ट्यै भवति ।
अश्विनौ द्यावापृथिव्यो व्यापकेनादित्येन तद्वत्त्वौ । 'इमे अश्विना'
इति च ब्राह्मणम् । अश्वित्वेन स्तुते पुष्टिद्वता । तौ सजोपसौ
दसोभि आश्चर्यकर्मभिर्जन्तुभि सजोपा वैश्वानरोऽग्निरसवत्सरात्मा
इडाभि पशुभिस्तनू ॥

^२अनेव ब्राह्मणं—सवत्सरो वा इत्यादि ॥ पदद्वय व्याचष्टे—
संवत्सरो वा अवदो मासा अयावा इति । उपा अरुणी सूर्य
एतश इति । स्वरूपमात्रोपादानेन निगदसिद्ध एवेति इति दर्श-

त्सुरं पशवोऽनु प्र जायन्ते संवत्स-
रेणैवास्मै पशून् जनयति दर्भस्त-
म्बे जुहोति यत् ॥ १५ ॥ वा अस्या
अमृतं यद्दीर्यं तद्दर्भास्तस्मिञ्जुहोति
प्रैव जायतेऽन्नादो भवति यस्यैवं जु-
ह्वत्येता वै देवता अग्नेः पुरस्ताद्वा-

त्सुरमिति सं-वत्सुरम् । पशवः । अनु । प्रेति ।
जायन्ते । संवत्सुरेणेति सं-वत्सुरेण । एव । अ-
स्मै । पशून् । प्रेति । जनयति । 'दर्भस्तम्ब इति
दर्भ-स्तम्बे । जुहोति । यत् ॥ १५ ॥ वै । अस्याः ।
अमृतम् । यत् । दीर्यम् । तत् । दर्भाः । तस्मिन् ।
जुहोति । प्रेति । एव । जायते । अन्नाद इत्यन्न-
अदः । भवति । यस्य । एवम् । जुह्वति । 'एताः ।

यति । इमे इति । इय चासी च इमे द्यावापृथिव्यौ । 'त्यदावीना
यत्परम्' इतीदमदशेष । सवत्सरोन्निरित्यादि । गतम् । पशवो
पृथमिति । तद्धेतुत्वात् सवत्सरमनुप्रजायन्ते पशव । रक्षणेऽनो
कर्मप्रवचनीयत्वम् । सवत्सुरेणेति । सवत्सरत्वाद्देवानरस्य अग्ने ॥

'दर्भस्तम्ब इति ॥ एतेर्मन्त्रे । यद्वा इत्यादि । गतम् । अमृत
अमरणहेतु ॥

'एता वा इति ॥ अव्युदादयो देवता अग्रेरपि पूर्वभागभाज

गास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः
 पुरस्तात्प्रति दधात्यनन्वो भवति य
 एवं वेदापो वा इदमग्ने सलिलमा-
 सीत्स प्रजापतिः पुष्करपर्णे वातो
 भूतोऽलेलायत्सः ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठां

वै । देवताः । अग्नेः । पुरस्ताद्वागा इति पुरस्ता-
 त्-भागाः । ताः । एव । प्रीणाति । अथो इति ।
 चक्षुः । एव । अग्नेः । पुरस्तात् । प्रतीति । दधा-
 ति । अनन्वः । भवति । यः । एवम् । वेद । आ-
 पः । वै । इदम् । अग्ने । सलिलम् । आसीत् ।
 सः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । पुष्करपर्ण इ-
 ति पुष्कर-पर्णे । वातः । भूतः । अलेलायत् ।
 सः ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । न । अ-

ता प्रीणयत्यनेन होमेन । अपि च पुरस्ताद्दोमेनाग्ने चक्षु
 प्रतिदधाति । एव वेदिताऽप्यनन्वो भवति, किं पुन कर्ता ॥

“आपो वा इत्यादि ॥ चित्यत्वेन प्रविश्यास्तुति । इदं
 विश्वं अग्ने आदौ सलिलमात्रमासीत् प्रत्यस्तमितसमस्तविकार स-
 र्वमादौ सलिलमेवासीत् । यदिदमविकार सर्वं आदौ सलिलमेवा-
 सीत् । तदानीं प्रजापतिः पुष्करपर्णे पद्मपत्रे तत्प्रभवे वातो
 भूतः वात इव भूत्वा अलेलायात् । लीयतेर्यद्गुणन्तात् रुडि व्यत्य-

नाविन्दत् स एतदुपां कुलार्यमप-
श्यत्तस्मिन्नग्निमचिनुत् तदियमभव-
त्ततो वै स प्रन्यतिष्ठत्यां पुरस्तादुपा-
दधात्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची दिग्यां
दक्षिणत उपादधात्स दक्षिणः प-
क्षोऽभवत्सा दक्षिणा दिग्यां पश्चादु-

विन्दत् । सः । एतत् । अपाम् । कुलार्यम् । अ-
पश्यत् । तस्मिन् । अग्निम् । अचिनुत् । तत् ।
इयम् । अभवत् । ततः । वै । सः । प्रतीति । अ-
तिष्ठत् । याम् । पुरस्तात् । उपादधादित्युप-अद-
धात् । तत् । शिरः । अभवत् । सा । प्राची ।
दिक् । याम् । दक्षिणतः । उपादधादित्युप-अद-
धात् । सः । दक्षिणः । पक्षः । अभवत् । सा । द-
क्षिणा । दिक् । याम् । पश्चात् । उपादधादित्युप-
अदधात् । तत् । पुच्छम् । अभवत् । सा । प्रती-

येन शप्, वृद्धिश्च । ऐलेति कण्ठादि । तदानीं प्रातिष्ठामास्थि-
ता नाविन्दत् नालभन् पुष्परपर्णस्य लेलत्वात्मानश्च यातभूत-
त्वान् । स तदानीमेव अपा कुलार्यं शेषागमित्यपश्यत् फेन-
मित्यमपत् । तस्मिन् अग्निमचिनुत् तदियं एयिवी जाता । प्रनापति-
श्च तत्र प्रतिष्ठितोऽभवत् । तत्र यागिष्ठरा पूर्वस्या दिश्युपादधात्

पादधात्तत्पुच्छंमभवत्सा प्रतीची दि-
 ग्यामुत्तरत् उपादधात् ॥ १७ ॥ स
 उत्तरः पक्षोऽभवत्सोदीची दिग्वा-
 मुपरिष्ठादुपादधात्तत्पृष्ठमभवत्सोर्ध्वा
 दिगियं वा अग्निः पञ्चेष्टकस्तस्मा-
 द्यदस्यां खनेन्त्यभीष्टकां तृन्दन्त्यभि
 शर्करां सर्वा वा इयं वयोभ्यो

चीं । दिक् । याम् । उत्तरत् इत्युत्-तरत् । उ-
 पादधादित्युप-अदधात् ॥ १७ ॥ सः । उत्तर इ-
 त्युत्-तरः । पक्षः । अभवत् । सा । उदीची । दि-
 क् । याम् । उपरिष्ठात् । उपादधादित्युप-अदधात् ।
 तत् । पृष्ठम् । अभवत् । सा । ऊर्ध्वा । दिक् ।
 'इयम् । वै । अग्निः । पञ्चेष्टक इति पञ्च-इष्टकः ।
 तस्मात् । यत् । अस्याम् । खनेन्ति । अभीति ।

तदस्याग्नेदिशिरोमवत् प्रथमोऽत्यन्नत्वात् । तत् प्रभृति सा प्राची
 त्रिगासीन् । या दक्षिणत इत्यादि । गतम् ॥

'इयं वा इति ॥ इयं पृथिवी पञ्चेष्टकोग्नि तस्मादस्या य-
 त्खनेन्ति तादृष्टकाममिन्दन्ति पूं प्रजापतिनोपहितामच्छिद्र यन्ति ।
 उ तृदिर् हिमानादरयो , रोषादिरु । अमिशर्करामिति । तृन्द-
 न्तीत्येव ॥

नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वया-
 ऽसि नक्तं नाध्यासते य एवं वि-
 द्वाग्निं चिनुते प्रत्येव ॥ १८ ॥ ति-
 ष्ट्यभि दिशो जयत्याग्नेयो वै ब्रा-
 ह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्व-

इष्टकाम् । तृन्दन्ति । अभीति । शर्कराम् । सर्वा । वै ।
 इयम् । वयोभ्य इति वयः-भ्यः । नक्तम् । दृशे ।
 दीप्यते । तस्मात् । इमाम् । वयाऽसि । नक्तम् ।
 न । अधीति । आसते । यः । एवम् । विद्वान् ।
 अग्निम् । चिनुते । प्रतीति । एव ॥ १८ ॥ तिष्ठ-
 ति । अभीति । दिशः । जयति । आग्नेयः । वै ।
 ब्राह्मणः । तस्मात् । ब्राह्मणाय । सर्वासु । दिक्षु ।

‘इदानीं श्रुत्वा अग्नित्वं लोकवृत्तान्तेन विप्रतिपन्नान् प्रणि-
 समर्पयते—सर्वा वा इति ॥ सर्वेषु श्रुत्वा रात्रौ पक्षिभ्यो
 दीप्यते प्रकाशते दृशे द्रष्टुं यथा सर्वां श्रुत्वा वयासि पश्य-
 म्ति । तस्मादिमां रात्रौ नाध्यासते वयांसि वृक्षादावेव शरते
 मयात् । तस्मादेव ज्ञात्वा चिन्वान् प्रतितिष्ठत्येव, दिशश्चाभि-
 जयति ॥

‘आग्नेयो वा इत्यादि ॥ उक्तं ‘इयं वा अग्निः’* इति ।
 यस्मादेवं तस्मादाग्नेयस्य अग्निना सहोत्पन्नत्वात् नित्यमाग्निना

धुँकः स्वामेव तदिशमन्वेत्यपां वा
अग्निः कुलायं तस्मादापोऽग्निं हारु-
कास्स्वामेव तद्योनिं प्रविशन्ति ॥१९॥

अधुँकम् । स्वाम् । एव । तत् । दिशम् । अन्वि-
ति । एति । अपाम् । वै । अग्निः । कुलायम् ।
तस्मात् । आपः । अग्निम् । हारुकाः । स्वाम् ।
एव । तत् । योनिम् । प्रेति । विशन्ति ॥१९॥

यदलेलायत्त उत्तरत उपादधादेव द्वात्रिंश-
श्च ॥ ४ ॥

सम्बन्धोऽस्य ब्राह्मणस्य । 'सर्वत्राग्निमलिम्याम्' इति वक् ।
सर्वां दिशु ममनमधुँक ऋदिशोलमाश्रित्वात् सर्वां दिशाम् ।
तदेवाह—स्वामेव आत्ममूतामेव दिशमत्येति अनु गच्छति । स्वा-
धिक उक्तम् ॥

"अपा वा इत्यादि ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षेण समर्पयने । य-
स्मादपामग्निः कुलायं निवासस्थान उक्तेन न्यायेन पृथिव्या अ-
श्रित्वात् तादृष्याद्वा अपा 'अग्निराप' * इति ततो निर्गतत्वात् ।
तस्मादापोऽग्निं हारुकाः अग्निं हुत्वा तमनुप्रविशन्ती पश्याम ओ-
ष्णोपलम्भात् पृथिवीं चानुप्रविशन्ती. पश्याम । पूर्ववदुक्तम्,
'न लोवाप्यथ' इति पृथीप्रतिषेध । तत स्वामेव योनिं
निवासं कारणं वा अनुप्रविशन्ति । तस्मादुपपन्नमस्याश्रित्वमिति ॥

इति पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रश्ने चतुर्थोऽनुवाकः..

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीये संव-
त्सर आग्नेयमुष्टाकपालं निर्वपेद्वैन्द्र-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशक-
पालं वारहस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रि-
कपालं तृतीये संवत्सरेऽभिजिता
यजेत यदुष्टाकपालो भवत्युष्टाक्षरा

संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । उख्यम् । भूत्वा ।
द्वितीये । संवत्सर इति सं-वत्सरे । आग्नेयम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । द्वादशकपालमिति द्वा-
दश-कपालम् । वारहस्पत्यम् । चरुम् । वैष्ण-
वम् । त्रिकपालमिति त्रि-कपालम् । तृतीये ।
संवत्सर इति सं-वत्सरे । अभिजितेत्यभि-जि-
ता । यजेत । यत् । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपा-

संवत्सरमित्यादिस्तावन्निर्दिष्टौ गुणविचारविधिः * । तत्रैवो-
क्तस्य संवत्सरमरणम् । द्वितीये संवत्सरे आग्नेयाग्निर्वाप । तृ-
तीये अभिजिता अग्निष्टोमेन यजेत ॥

यदित्यादिरेषामष्टाकपालादीनां क्रमेण स्तुतिः । द्वावार वार-
यति । छन्दसो लिट् । गायत्रीछन्दः शधोस्त्वय ॥

गायत्र्याग्नेयं गायत्रं प्रातस्सवनं प्रा-
 तस्सवनमेव तेन दाधार गायत्रीं
 छन्दो यदेकादशकपालो भवत्ये-
 कादशाक्षरा त्रिष्टुभेन्द्रं त्रैष्टुभं माध्य-
 न्दिन^३ सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं
 तेन दाधार त्रिष्टुभम् ॥ २० ॥ छन्दो
 यद्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती वैश्वदेवं जागृतं तृतीयसवनं

लः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-अक्षरा । गायत्री ।
 आग्नेयम् । गायत्रम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः-
 सवनम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः-सवनम् । एव ।
 तेन । दाधार । गायत्रीम् । छन्दः । यत् । एकाद-
 शकपाल इत्येकादश-कपालः । भवति । एकाद-
 शाक्षरेत्येकादश-अक्षरा । त्रिष्टुक् । ऐन्द्रम् । त्रै-
 ष्टुभम् । माध्यन्दिनम् । सवनम् । माध्यन्दिनम् ।
 एव । सवनम् । तेन । दाधार । त्रिष्टुभम् ॥ २० ॥
 छन्दः । यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । भ-
 वति । द्वादशाक्षरेति द्वादश-अक्षरा । जगती । वै-
 श्वदेवमिति वैश्व-देवम् । जागृतम् । तृतीयसवन-

^३यदेकादशकपाल इत्यादि ॥ व्याख्यातमेतेन ॥

पशुभिस्तां मात्रामाम्नोति यां तेऽ-
गच्छन् य एवं विद्वानेतमग्निं चिं-
नुते ॥ २२ ॥

प्रजार्पतिरग्निमचिनुत स क्षुरपवि-

सहस्रं-सहस्रम् । पुत्रान् । अविन्दन्त । 'प्रथते ।
प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः । ताम् ।
मात्राम् । आम्नोति । याम् । ते । अगच्छन् । यः ।
एवम् । विद्वान् । एतम् । अग्निम् । चिनुते ॥ २२ ॥

वाधार त्रिष्टुभमिममेवैवं चत्वारि च ॥ ५ ॥

'प्रजार्पतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । अचि-
नुत । सः । क्षुरपविरिति क्षुर-पविः । भूत्वा ।

^१प्रथत इत्यादिबिदुषस्तृति । मात्रा पुत्रपरिमाणम् । एव
विदित्वा चिन्वान परादय इव सहस्रपुत्रो भवतीत्यर्थः । अत्र
परादयस्सज्ञा, आङ्गारादय अपत्यप्रत्ययान्ता ॥

इति पञ्चमे पष्ठे पञ्चमोऽनुवाकः

^१प्रजार्पतिरित्यादि नित्य एव गुणविशेषविधिः ॥ क्षुरपवि क्षुर-
वन्निशिता घारा यस्य स क्षुरपवि । तादृशो भूत्वा चिनोमिर-
तिष्टत् दुरुपगम आसीत् । त तादृश देवा भीतास्सन्तो नोपायन्

भूत्वाऽतिष्ठत्तं देवा विभ्यंतो नोपा-
यन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वा-
पायन्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै
छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णा-
जिनं काष्णीं उपानहानुपं मुञ्चते

अतिष्ठत् । तम् । देवाः । विभ्यंतः । न । उपेति ।
आयन् । ते । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । आत्मा-
नम् । छादयित्वा । उपेति । आयन् । तत् । छ-
न्दसाम् । छन्दस्त्वमिति छन्दः-त्वम् । 'ब्रह्म' । वै ।
छन्दांसि । ब्रह्मणः । एतत् । रूपम् । यत् । कृ-
ष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । 'काष्णीं' इति ।
उपानहौ । उपेति । मुञ्चते । छन्दोभिरिति छन्दः-
भिः । एव । आत्मानम् । छादयित्वा । अग्निम् ।

नोपगन्तुं शक्ता अभवत् । 'अभ्यस्तानामादि' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
त इत्यादि । गतम् । छन्दोभिर्मन्त्रे । तस्माच्छादनहेतुत्वात् छन्द-
स्त्वम् । छादयतेर्ग्यत्येन नुम्भाव ॥

'ब्रह्म वा इत्यादि हेतुः ॥ ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ब्रह्मण इति ।
तन एव हेतोः ॥

'काष्णीं' इति विधिः ॥ कृष्णमृगविकारभूत । 'प्राणिरजता-
दिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
छन्दोभिरित्यादि । गतम् ॥

जमाप्नोति द्वादश रात्रीर्दीक्षितस्स्या-
द्द्वादश मासास्संवत्सरस्संवत्सरो वि-
राडिराजमाप्नोति त्रयोदश रात्रीर्दी-
क्षितस्स्यात्त्रयोदश ॥ २७ ॥ मासा-
स्संवत्सरस्संवत्सरो विराडिराज-

शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । वि-
राजमिति वि-राजम् । आप्नोति । द्वादश । रा-
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । सं-
वत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्स-
रः । विराडिति वि-राट् । विराजमिति वि-रा-
जम् । आप्नोति । त्रयोदशेति त्रयः-दश । रा-
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । त्रयोदशेतित्रयः-दश ॥
२७ ॥ मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संव-
त्सर इति सं-वत्सरः । विराडिति वि-राट् । वि-

द्वादशेति मौराः मामा ॥ द्वौ च दश च द्वादश । 'सङ्गुण'
इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वम् । एवं सर्वत्र ॥

त्रयोदश मासा इति ॥ अथिन्मासेन त्रयोदशचान्द्रमासाः ।
सौरचान्द्रान्तराज्याधिकपारमने । यथोक्तम्—

अथिमासका युगे तैरविमासेभ्योधिकस्तु ये चान्द्राः । इति ॥

माप्नोति पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितस्स्या-
त्पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽ-
र्धमासश्च संवत्सर आप्यते संवत्स-
रो विराड्विराजं माप्नोति सप्तदश रा-
त्रीर्दीक्षितस्स्याद्वादश मासाः पञ्चर्त-

राजमिति वि-राजम् । आप्नोति । 'पञ्चदशेति प-
ञ्च-दश । रात्रीः । दीक्षितः । स्यात् । पञ्चदशेति
पञ्च-दश । वै । अर्धमासस्येत्यर्ध-मासस्य । रा-
त्रयः । अर्धमासश्च इत्यर्धमास-श्च । संवत्सर इति
सं-वत्सरः । आप्यते । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
विराडिति वि-राट् । विराजमिति वि-राजम् ।
आप्नोति । सप्तदशेति सप्त-दश । रात्रीः । दी-
क्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । पञ्च । ऋतवः ।

'पञ्चदशेति ॥ साग्नस्य सामस्य । तथाऽऽहुः — 'विशदुष्ण
ततोदग साम्न' इति । अर्पमानस्य इति । अर्पामेनार्धमासेन ।
'सर्वेदमन्यच्च' इति शम् ॥

'पञ्चर्त' इति ॥ ऐमन्तशिशिरश्रोत्रेत्वात् । दृष्ट हि सहानुप-
नाय 'ऐमन्तशिशिरावृत्तना प्रीणामि' इति । सप्तसर इति ।
सप्तदशसंख्यान्वयात् ॥

जयन्त्रिषुभं छन्दो द्वादशादित्यास्ते
 दिवमाऽजयजगतीं छन्दस्ततो वै ते
 व्यावृतमगच्छन् श्रैष्ठ्यं देवानां तस्मा-
 द्वादश मासो भूत्वाऽग्निं चिन्वीत द्वाद-
 श मासास्संवत्सरस्संवत्सरोऽग्निश्चि-
 त्यस्तस्याहोरात्राणीष्टका आतेष्टक-

छन्दः । द्वादश । आदित्याः । ते । दिवम् । एति ।
 अजयन् । जगतीम् । छन्दः । ततः । वै । ते ।
 व्यावृतमिति वि-आवृतम् । अगच्छन् । श्रैष्ठ्यम् ।
 देवानाम् । 'तस्मात्' । द्वादश । मासः । भूत्वा ।
 अग्निम् । चिन्वीत । द्वादश । मासाः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अ-
 ग्निः । चित्यः । तस्य । अहोरात्राणीत्यहः-रात्रा-
 णि । इष्टकाः । आतेष्टकमित्याप्त-इष्टकम् । ए-

इति । अष्टौ मास रक्षा अविभक्त । द्वादशादित्या इति । द्वा-
 दश मास आदित्या अविभक्त । ततस्ते वसुष्वादिषु व्यावृत
 व्यावृत्तिं देवान्तरेभ्योऽगच्छन् श्रैष्ठ्यं प्रशस्तता च ॥

१ तस्मादिति विधि ॥ तस्येति संवत्सरस्य आत्मनश्चित्यस्य
 अग्रे अहोरात्रस्थानीया इष्टका । तस्मात्संवत्सरभरणेन आतेष्टक-

मेनं चिनुतेऽथो व्यावृत्तमेव गच्छति
 श्रैष्ठ्यं समानानाम् ॥ २९ ॥
 सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते
 यदग्निस्तं यन्नान्वारोहेत्सुवर्गल्लोका-

नम् । चिनुते । अथो इति । व्यावृत्तमिति वि-
 आवृत्तम् । एव । गच्छति । श्रैष्ठ्यम् । समाना-
 नाम् ॥ २९ ॥

स्यात्त्वयोदश त्रिंशत्पञ्चरात्रिंशतस्स्या-
 द्वै तैऽष्टाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

'सुवर्गायेति सुवः-गार्य । वै । एषः । लोकाय ।
 चीयते । यत् । अग्निः । तम् । यत् । न । अन्वा-
 रोहेदित्पनु-आरोहेत् । सुवर्गादिति सुवः-गात् ।

मेन चिनुते आता पौष्कल्येन बद्धा इष्टका अस्मेति । अथो
 इत्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे पष्ठे सप्तमोऽनुवाकः .

'सुवर्गायेत्यादिरन्वारोहणविधिः ॥ 'पृथिवीमाऋमिष' इत्यादिना
 अन्वारोहाख्येन मन्त्रेण पृथिव्यादिऋमेण अन्वारोहणं सुवर्गा-
 वाप्स्ये भवति ॥

त्मन्ः पापीयसी प्रजा भवति सा-
हस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानस्तह-
स्रसंमितो वा अयं लोक इममेव
लोकमभि जयति द्विपाहस्रं चि-
न्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विपाहस्रं
वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति

मम् । चिन्वानः । सहस्रसंमित इति सहस्र-स-
न्मितः । वै । अयम् । लोकः । इमम् । एव । लोकम् ।
अभीति । जयति । द्विपाहस्रमिति द्वि-सहस्रम् ।
चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः । द्विपाहस्रमिति
द्वि-सहस्रम् । वै । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षम् ।

सहस्रसंमित इति प्राथम्यमाभ्यान् सहस्रेण तुल्यम् । उपमान
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् । यथा सहस्रेण मध्यद्वितीयेन प्रशस्ततर
इत्यर्थः । 'तृतीया कर्षणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नम् ॥

द्विपाहस्रमिति ॥ द्वे महस्त्रे परिमाणमस्य प्राग्वन् 'सहस्रा-
पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमगुकि' इति शतमानादिना अण्, 'अ-
ध्यर्धपूर्वाद्दिगो' इति प्राप्तस्य ङी 'विधायां त्रापौषणसहस्रा-
भ्याम्' इति अया, 'मरुतायास्मन्तरमव्यस्य ण' इति उत्तर-
पदवृद्धि, मुपापादित्वान् पत्वम् 'दिगो णमाणे' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्नम् । द्विपाहस्रं वा अन्तरिक्षमिति । मध्यमत्वेन द्विपाह

त्रिपाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वा-
नः ॥ ३१ ॥ त्रिपाहस्रो वा असौ
लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
जानुद्वं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो
गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति ना-
भिद्वं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वान-

एव । अभीति । जयति । 'त्रिपाहस्रमिति त्रि-
साहस्रम् । चिन्वीत । तृतीयम् । चिन्वानः ॥ ३१ ॥
त्रिपाहस्र इति त्रि-साहस्रः । वै । असौ । लोकः ।
अमुम् । एव । लोकम् । अभीति । जयति । जा-
नुद्वमिति जानु-द्वम् । चिन्वीत । प्रथमम् ।
चिन्वानः । गायत्रिया । एव । इमम् । लोकम् ।
अभ्यारोहतीत्यभि-आरोहति । नाभिद्वमिति ना-
भि-द्वम् । चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः ।
त्रिष्टुभा । एव । अन्तरिक्षम् । अभ्यारोहतीत्यभि-

स्वात्रिषाधर्म्यान् ताच्छब्दम् । मनुष्यगेमाद्वा सहस्रसम्भितात्
प्रशस्ततरत्वं स्थापयितुं द्विपाहस्रमित्युक्तम् ॥

त्रिपाहस्रमित्यादि ॥

जानुद्वममित्यादि ॥ 'प्रमाणे द्वयसत्' इति द्रव्यम् । गाय-
त्र्यादीनां प्रायस्यादिभिर्जानुद्वमयाद्यानुरूप्यम् ॥

धाति ते एव यजमानस्य रेतो
 विभृतस्तस्मादुपेयाद्रेतसोऽस्कन्दाय
 त्रीणि वाव रेतोऽसि पिता पुत्रः
 पौत्रः ॥ ३३ ॥ यद्वे रेतस्त्रिचायुपद-
 ध्याद्रेतोऽस्य विच्छिन्द्यात्तिस्र उप

धाति । ते इति । एव । यजमानस्य । रेतः । वि-
 भृतः । तस्मात् । उपेति । इयात् । रेतसः । अ-
 स्कन्दाय । "त्रीणि । वाव । रेतोऽसि । पिता ।
 पुत्रः । पौत्रः ॥ ३३ ॥ यत् । द्वे इति । रेतस्त्रि-
 चाविति रेतः-सिचौ । उपदध्यादित्युप-दध्यात् ।
 रेतः । अस्य । वीति । छिन्द्यात् । तिस्रः । उपेति ।
 दधाति । रेतसः । संतत्या इति सं-तत्यै ।

अपरा योजना । ते एव रेतस्त्रिचौ यत्र द्वाप्युत्सृष्टं रेतो विभ्रत
 परिगृहीत, तस्मादुपेयादेव स्वयम् । एवमपि रेतसोऽस्कन्दाय अविना-
 शाय भवत्येवोपगमनमिति ॥

"त्रीणि ववित्यादि ॥ त्रिविविधे । त्रीणि रेतसि पित्रादि-
 नाम्नि एवमेव रेत इत्य त्रिधा भिद्यमिति । तत्र द्वयो रेतस्त्रिचो
 रूपधाने एवविषयं यजमानस्य रेतो विच्छिन्द्यात् नश्येत् । तस्मा-
 त्तिस्र उपेया इति । रेतसोऽविच्छेदाय भवत्येव क्रियमाण-
 मिति ॥

दधाति रेतसस्संतत्या इयं वाव प्र-
थमा रेतस्सिग्वाग्वा इयं तस्मात्प-
श्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं वदन्ती-
मन्तरिक्षं द्वितीयां प्राणो वा अन्त-
रिक्षं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न
प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ त-

“इयम् । वाव । प्रथमा । रेतस्सिगिति रेतः—सिक् ।
वाक् । वै । इयम् । तस्मात् । पश्यन्ति । इमाम् ।
पश्यन्ति । वाचम् । वदन्तीम् । अन्तरिक्षम् । द्वि-
तीयां । प्राण इति प्र—अनः । वै । अन्तरिक्षम् ।
तस्मात् । न । अन्तरिक्षम् । पश्यन्ति । न । प्रा-
णमिति प्र—अनम् । असौ । तृतीयां । चक्षुः । वै ।
असौ । तस्मात् । पश्यन्ति । अमूम् । पश्यन्ति ।

“इयं वायेत्यादि ॥ रेतस्सिना स्तुति । शृण्व्येव प्रथमा
रेतस्स्यात् प्राथम्यसामान्यात् । वागेन शृथिवी अधोभापसामा-
न्यात् । इदानीं शृथिव्या वाक् द्वयोस्ममानधर्मतया समर्थयते—
तस्मादिति । तस्माद्वागेव शृथिवी तस्मात्सर्वऽपि पृथिवी पश्यन्ति
प्रत्यक्षेण गृह्णन्ति । वाचं वदन्ती उचरन्ती पश्यन्ती शृण्वन्ती
प्रत्यक्षेणैव गृह्णन्ति । अन्तरिक्षं द्वितीयेति । मन्व्यमत्वसामान्यात् ।
प्राणो वा इत्यादि । मध्यमभावादेन नासिरावृत्तित्वात् । तस्मादिति ।
प्राणान्तरिक्षयोरप्यप्रत्यक्षमिति । असौ तृतीयेति । चरमभावित्व

शःसिपदित्याहैतद्वा अग्रेरुक्थं ते-
 नैवैनमनु शःसति ॥ ३५ ॥
 सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां
 ध्रियते यदधस्तादयेद्गर्भाः प्रपादुका-

सिपत् । इति । आह । एतत् । वै । अग्रे । उ-
 कथम् । तेन । एव । एनम् । अन्विति । शःसति ॥ ३५ ॥

मिनुयात्तृतीयं चिन्वानस्त्रियं पौत्रंश्च वै
 सप्त च ॥ ८ ॥

'सूयते' । वै । एषः । अग्नीनाम् । यः । उखा-
 याम् । ध्रियते । यत् । अधः । सादयेत् । गर्भाः ।
 प्रपादुका इति प्र-पादुकाः । स्युः । अथो इति ।

दश ऋषय तानि पदानि अनन्तर सप्तकुर्वन्तु । सोमश्च वि-
 श्ववित् विश्ववेदी विश्वस्य च नेता नेषन् नयन्तु तानि पदानि धु-
 वाणि करोतु । बृहस्पति उत्थामदानि स्तोत्रशस्त्राणि शमिपन्
 शसन्तु । उभयपत्राणि 'सिञ्जद्दुःखं रदि' इति सिप् 'ऋग्वेदे'
 इत्यङ्गम ॥

इति पञ्चमे पठे अष्टमोऽनुवाकः

'सूयते वा एष' इत्यादि ॥ अग्नीना मध्ये अय सूयते उत्त-
 राने ईश्वरो वा क्रियते तदिदं यदधस्तादयेत् गर्भा प्रजाना

स्त्युरथो यथा सवात्प्रत्यवरोहति
तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भा-
णां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं
करोति गर्भो वा एष यदुख्यो यो-
निश्शिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूहे-

यथा । सवात् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरोहति ।
तादृक् । एव । तत् । आसन्दी । सादयति । गर्-
भाणाम् । धृत्यै । अप्रपादायेत्यप्र-पादाय । अथो
इति । सवम् । एव । एनम् । करोति । गर्भः ।
वै । एषः । यत् । उख्यः । योनिः । शिक्यम् ।
यत् । शिक्यात् । उखाम् । निरूहेदिति निः-ऊ-

प्रपादुका. प्रपतनशीलास्त्यु । अपि च यथा सवात् ऐश्वर्यात्प्र-
त्यवरोहति प्रचयवते तादृगेव तत् ईश्वरस्यावसादनात् । तस्मात्
आमन्दी आसन्द्या सादयति । 'सुषा सुलुक्' इति सप्तम्या
अलुक् । प्रगृह्यत्व व्यत्ययेन प्रवर्तते । तृतीया वा लुप्यते,
'स्याल्या मुङ्क्ष्व' इतिवत् साधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । गर्भाणां रक्ष-
णाय अप्रपतनाय च तद्वति । अथो अपि च सब यज्ञवन्त
एवैनं करोति । यद्वा—यजमानमेवेश्वरं करोति ॥

गर्भो वा इत्यादि ॥ गतम् । निरूहणमपनयनं निरूहणम-
काल एव गर्भस्य निर्गमनम् । तस्मान्न निरूहेदिति ॥

शःसिपुदित्याहैतद्वा अग्रेरुक्थं ते-
 नैवैनमनुं शःसति ॥ ३५ ॥
 सुयते वा एपोऽग्नीनां य उखायां
 भ्रियते यदधस्तादयेद्गर्भाः प्रपादुका-

सिपत् । इति । आह । एतत् । वै । अग्रेः । उ-
 कथम् । तेन । एव । एनम् । अन्विति । शःसति ॥ ३५ ॥

मिनुयात्तृतीयं चिन्वानस्त्रियं पौत्रंश्च वै
 सप्त च ॥ ८ ॥

'सुयते' । वै । एपः । अग्नीनाम् । यः । उखा-
 याम् । भ्रियते । यत् । अधः । सादयेत् । गर्भाः ।
 प्रपादुका इति प्र-पादुकाः । स्युः । अथो इति ।

दश ऋषयः तानि पदानि अनन्तरं ससृजन्तु । सोमश्च दि-
 श्ववित् विश्ववेदी विश्वस्य च नेता नेपन् नयतु तानि पदानि धु-
 पाणि करोतु । बृहस्पति उन्ध्यामदानि स्तोत्रशस्त्राणि शसिपन्
 शसतु । उभयत्रापि 'सिञ्जालु गेटि' इति सिप् 'लेट्टेराद्ये'
 इत्यङागम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे अष्टमोऽनुवाकः

'सुयते वा एप इत्यादि ॥ अग्नीनां मध्ये जग मूयते उत्प-
 ण्ने ईश्वरो वा भ्रियते तदिदं यदधस्तादयेत् गर्भाः प्रजाया

स्स्युरयो यथा सवात्प्रत्यवरोहति
तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भा-
णां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं
करोति गर्भो वा एष यदुख्यो यो-
निश्शिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूहे-

यथा । सवात् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरोहति ।
तादृक् । एव । तत् । आसन्दी । सादयति । ग-
र्भाणाम् । धृत्यै । अप्रपादायेत्यप्र-पादाय । अथो
इति । सवम् । एव । एनम् । करोति । 'गर्भः ।
वै । एषः । यत् । उख्यः । योनिः । शिक्यम् ।
यत् । शिक्यात् । उखाम् । निरूहेदिति निः-ऊ-

मपादुकाः प्रपतनशीलास्त्युः । अपि च यथा सवात् ऐश्वर्यात्प्र-
त्यवरोहति प्रच्यवते तादृगेव तत् ईश्वरस्याधस्तादनात् । तस्मात्
आसन्दी आसन्द्यां सादयति । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या
अलुक् । प्रगृह्यत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते । तृतीया वा लुप्यते,
'स्थान्या भुदृक्' इतिवत् साधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । गर्भाणां रक्ष-
णाय अप्रपतनाय च तद्वति । अथो अपि च सवं यज्ञवन्तं
एवेनं करोति । यद्वा—यनमानमेवेश्वरं करोति ॥

गर्भो वा इत्यादि ॥ गतम् । निरूहणमपनयनं निरूहणम-
काल एव गर्भस्य निर्गमनम् । तस्माच्च निरूहेदिति ॥

योनेर्गर्भं निरुह्यात्पहुद्यामश्च शि-
 क्यं भवति पोढाविहितो वै ॥३६॥
 पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि
 न्यात्मन्नेवैनं विभर्ति प्रजापतिर्वा
 एव यदाग्निस्तस्योखा उलूखलं च
 स्तनौ तारस्य प्रजा उप जीवन्ति

हेतु । योनेः । गर्भम् । निरिति । हुन्यात् । 'पहु-
 द्याममिति पट्-उद्यामम् । शिक्यम् । भवति ।
 पोढाविहित इति पोढा-विहितः । वै ॥ ३६ ॥ पु-
 रुषः । आत्मा । च । शिरः । च । चत्वारि । अ-
 ङ्गानि । आत्मन् । एव । एनम् । विभर्ति । 'प्रजा-
 पतिरिति प्रजा-पतिः । वै । एषः । यत् । अग्निः ।
 तस्य । उखा । च । उलूखलम् । च । स्तनौ ।
 तौ । अस्य । प्रजा इति प्र-जाः । उपेति । जी-

^१पहुद्याममिति ॥ निरुहणनिषेधविधि । उद्यामा पादा ।
 पोढाविहित इति पङ्क्तारो विहित । 'एष उत्वम्' इति
 पत्वप्रत्यये । आत्मा शरीर कण्ठादयः उपरिशिर चत्वार्यङ्गानि द्वौ
 हस्तौ द्वौ पादौ पट्वान्वयादात्मन्येव धृतो भवत्युक्त्य । शिक्या-
 दिनिरुहणेन । तस्मात् निरुह्येति ॥

'प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ उलूखलयोरुपधानविधिर्गतः । अ-

यदुखां चोलूखलं चोपदधाति ता-
भ्यामेव यजमानोऽमुष्मिन्लोकेऽग्नि
दुहे संवत्सरो वा एष यदग्निस्तस्य
त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजापत्या वै
ष्णवीः ॥ ३७ ॥ वैश्वकर्मणीरहो-
रात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं

वन्ति । यत् । उखाम् । च । उलूखलम् । च ।
उपदधातीत्युप-दधाति । ताभ्याम् । एव । यज-
मानः । अमुष्मिन् । लोके । अग्निम् । दुहे । 'सं-
वत्सार इति सं-वत्सरः । वै । एषः । यत् । अग्निः ।
तस्य । त्रेधाविहिता इति त्रेधा-विहिताः । इष्ट-
काः । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । वैष्णवीः॥
॥ ३७ ॥ वैश्वकर्मणीरिति वैश्व-कर्मणीः । अहो-
रात्राणीत्यहः-रात्राणि । एव । अस्य । प्राजाप-

भिमतसाधनयोर्वहुसाधनत्वात् । स्थानापेक्ष पुष्टिद्वयम्, इतरया
नपुंसकस्य शेषप्रसङ्गात् ॥

संवत्सरो वा इत्यादि ॥ त्रेधाविहिता प्राजापत्या वैष्णव्य
वैश्वकर्मण्य । 'वा ऋदसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तत्रा-
होरात्राणि प्राजापत्या इष्टका, तेषां प्राजापत्यत्वात् । तत्र उ-
प्यभरणेन ता उपहिता भवन्ति । तावत्कालोपासनमेव उपधान

विभर्ति प्राजापत्या एव तदुप धत्ते
 यत्समिधं आदधाति वैष्णवा वै व-
 नस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते य-
 दिष्टकाभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्व-
 कर्मा वैश्वकर्मणीरेव तदुप धत्ते त-
 स्मादाहुस्त्रिवृदग्निरिति तं वा एतं

त्या इति प्राजा-पत्याः । यत् । उख्यम् । विभ-
 र्ति । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । एव । तत् ।
 उपेति । धत्ते । यत् । समिध इति सं-डधः । आ-
 दधातीत्या-दधाति । वैष्णवाः । वै । वनस्पतयः ।
 वैष्णवीः । एव । तत् । उपेति । धत्ते । यत् । इ-
 ष्टकाभिः । अग्निम् । चिनोति । इयम् । वै । वि-
 श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । वैश्वकर्मणीरिति वैश्व-क-
 र्मणीः । एव । तत् । उपेति । धत्ते । तस्मात् ।
 आहुः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निः । इति ।

उपचर्यते । समिधामोदुम्बरीणामाधानेन वैष्णव्य इष्टमा उपहिता
 भवन्ति, वनस्पतीना वैष्णवत्वात् । इष्टमाभिः सृष्टिकारभृताभिः
 मयनेन वैश्वकर्मण्य उपहिता भवन्ति, धियव्या विश्वकर्मेत्वात् ।
 तस्मात्त्रिवृत्तिवृत्तोऽग्निरिति ब्रह्मवादिन आहुः । 'त्रिचक्रादीनामन्त'
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

यजमान एव चिन्वीत् यदस्यान्य-
 श्चिनुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेद-
 ग्रिमस्य वृञ्जीत् योस्याग्निं चिनुयात्तं
 दक्षिणाभी राधयेदग्रिमेव तत्स्पृणो-
 ति ॥ ३८ ॥

तम् । वै । एतम् । यजमानः । एव । चिन्वीत् । यत् ।
 अस्य । अन्यः । चिनुयात् । यत् । तम् । दक्षि-
 णाभिः । न । राधयेत् । अग्रिम् । अस्य । वृञ्जी-
 त् । यः । अस्य । अग्रिम् । चिनुयात् । तम् ।
 दक्षिणाभिः । राधयेत् । अग्रिम् । एव । तत् ।
 स्पृणोति ॥ ३८ ॥

प्रोद्धाविहितो वै वैष्णवीरन्यो विज्ञातिश्च ॥ ९ ॥

त य एतमिति ॥ यन्नव्यापार यजमान एव कुर्यात् अथ
 द्युरेव मन्त्रान् वृथादिति । अन्यस्तृप्तत्वे दोषमाह—यदस्येति ।
 यदन्प्रश्चिनुयात् त यदि दक्षिणाभि प्रभूताभि न राधयेत् न
 तोषयेत् सोस्याग्नि अग्रिष्मणि वृञ्जीत हरेत् । तस्मान्नान्यश्चिनु-
 यान् स्वयमेव चिन्वीतेति । योऽस्येति पश्चान्तरमनुज्ञायते । त
 स्मात् स्वय वाऽन्योवेति विरुध्य । यदा त्वन्याश्चिरोति त दक्षिणाभि
 प्रभूताभि भृश राधयेत् । अग्रिमव तेन स्पृणोति प्रीणयति ।
 स ए प्रीतो । अल्पदक्षिणात्वे चेतुरेव फलं स्यात् ॥

इति पञ्चमे पठे नवमोऽनुवा

प्रजापतिरग्निमचिनुतर्तुभिस्संवत्सरं
 वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत ग्री-
 ष्मेण दक्षिणं पक्षं वरुणाभिः पुच्छं
 शरदोत्तरं पक्षं हेमन्तेन मध्यं ब्र-
 ह्मणा वा अस्य तत्पूर्वार्धमचिनुत
 क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । अचि-
 नुत । ऋतुभिरित्युत-भिः । संवत्सरमिति सं-
 वत्सरम् । वसन्तेन । एव । अस्य । पूर्वार्धमिति
 पूर्व-अर्धम् । अचिनुत । ग्रीष्मेण । दक्षिणम् ।
 पक्षम् । वरुणाभिः । पुच्छम् । शरदा । उत्तरमि-
 त्युत्-तरम् । पक्षम् । हेमन्तेन । मध्यम् । ब्रह्म-
 णा । वै । अस्य । तत् । पूर्वार्धमिति पूर्व-अर्धम् ।
 अचिनुत । क्षत्रेण । दक्षिणम् । पक्षम् । पशुभि-

प्रजापतिरग्निमचिनुतेत्यादि ॥ संवत्सरमिति । सदृशप्रधानं यथा
 संवत्सरमृतुभिः १४८८वानेवमग्निमपि ऋतुभिः वसन्तादिभिः अचि-
 नुत । तत्प्रकारमाह—वसन्तेनेवेत्यादिना । तदुत्सृष्टिप्रदत्तत्वा-
 पनाय स्तुतिरियम् ॥

इदानीं वसन्तादीनां सर्वार्थसाधनत्वं व्यापयितुं द्वितीया स्तु-
 ति—ब्रह्मणा वा अस्थेत्यादि ॥ वसन्तादिमघानत्वान् ब्राह्मणा-

विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं य एवं
 विद्वानग्निं चिनुत ऋतुभिरेवैनं चि-
 नुतेऽथो एतदेव सर्वमव ॥३९॥ रु-
 न्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिदयानमत्पन्न-
 रोचत इयं वाव प्रथमा चित्तिरोय-

रिति पशु-भिः । पुच्छम् । विशा । उत्तरमित्युत्-
 तरम् । पक्षम् । आशया । मध्यम् । यः । एवम् ।
 विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । ऋतुभिरेवित्युत्-भिः ।
 एव । एनम् । चिनुते । अथो इति । एतत् । एव ।
 सर्वम् । अवेति ॥ ३९ ॥ रुन्धे । शृण्वन्ति । ए-
 नम् । अग्निम् । चिक्कयानम् । अर्चि । अन्नम् । रो-
 चते । इयम् । वाव । प्रथमा । चित्तिः । ओपधयः ।

रीना वाहाणादिभिरेव अग्निश्चितो भवताम् प्रतिपादयति । आशा-
 रिक्, बुद्धिर्वा तत्सामाना गृह्यन्ते । एव इति वा एवमेव ऋतु-
 भिरेव चित्तो भवति । अपि च एवमा वाग्मणादिर्मवस्त्वो-
 विधीयतेति । एतदशृण्वन्त्येनं अग्निं चित्तम् । अग्निश्चितेनेन
 मतानुसारेणैव स एव ग्राह्यते भवति । पक्षेनपि ग्राह्यते भवति,
 यथा ग्रामो दक्षिणेन ग्राह्यतेति, तत्राह—आमस्यधिर अस्या
 तिगयात् । अथ भजाभ्यो रोचते तेजस्येव भवति सर्वदा ।
 समागमये पदात्परस्परिगताभा ॥

इयं गवेत्यादि ॥ शृणि यादिरूपेण प्रथमादीनां चित्तीनां

धयो वनस्पतयः पुरीषमन्तरिक्षं द्वि-
तीया वयारसि पुरीषमसौ तृतीया
नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षि-
णा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा
पुरीषं यत्त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं
दक्षिणामात्मानं प्रजामन्तरियात्-
स्मात्पञ्चचितीकश्चेतव्य एतदेव स-

वनस्पतयः । पुरीषम् । अन्तरिक्षम् । द्वितीया ।
वयारसि । पुरीषम् । असौ । तृतीया । नक्षत्राणि ।
पुरीषम् । यज्ञः । चतुर्थी । दक्षिणा । पुरीषम् ।
यजमानः । पञ्चमी । प्रजेति प्र-जा । पुरीषम् ।
यत् । त्रिचितीकमिति त्रि-चितीकम् । चिन्वीत ।
यज्ञम् । दक्षिणाम् । आत्मानम् । प्रजामिति प्र-
जाम् । अन्तः । इयात् । तस्मात् । पञ्चचितीकम्
इति पञ्च-चितीकम् । चेतव्यः । एतत् । एव ।

निति औषधिमनस्पत्यादिरूपेण च पुरीषाणाम् । यस्मादेव तस्मात्
यदिति । त्रिचितीकं चिन्वीत चतुर्थपञ्चमचित्यभावे तास्मिन् यज्ञं
दक्षिणामात्मानं मना चान्तरियात् विनाशयेत् । तस्मात्पञ्चचितीक-
श्चेतव्य इति । 'चित्ते कपि' इति दीर्घम् । पञ्चचितिरित्ये
एतत् सर्वोपध्यादिश्च यज्ञादियं च सृणोति प्रीणयति रसतीत्यर्थः ॥

वैर् स्पृणोति यत्तिस्रश्चितयः॥४०॥

त्रिवृद्विर्ग्रियद् द्विपाद्यजमानः प्रति-

ष्ठित्यै पञ्च चितयो भवन्ति पाङ्क्तुः

पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति पञ्च

चितयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यु-

हतिं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै

पुरुषो यावानेव पुरुषस्तस्य स्पृणो-

सर्वम् ॥ स्पृणोति । 'यत् । तिस्रः । चितयः॥४०॥

त्रिवृदिति त्रि-वृत् । हि । अग्रिः । यत् । द्वे इति ।

द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति

प्रति-स्थित्यै । 'पञ्च । चितयः । भवन्ति । पाङ्क्तुः ।

पुरुषः । आत्मानम् । एव । स्पृणोति । पञ्च । चि-

तयः । भवन्ति । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । पुरीषैः ।

अभीति । ऊहति । दश । समिति । पद्यन्ते । द-

शाक्षर इति दश-अक्षरः । वै । पुरुषः । यावान् ।

एवं । पुरुषः । तम् । स्पृणोति । अथो इति । दशाक्षरे-

‘यत्तिस्र इति ॥ द्वित्वत्रित्वान्वयेनावयुस्य स्तुति । पद्येति ।
समुदायस्तुति । पङ्क्तिप्रभव पाङ्क्त्यादिति । पद्यप्रभवत्वाद्वा । पङ्क्ति-
शब्द उत्तादि ॥

‘पञ्च नित्य इत्यादिना दशत्व सपाद्य सौति । पुरीषैरभ्युह-
मुपरिछादनम् । दशाक्षर इति । अक्षराणा आत्मनो नव माणा

न्यथो दशाक्षरा विराडन्न विराड्विरा-
ज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति संवत्सरो
वै पृष्ठी चितिर् ऋतवः पुरीषः प-
द्वितयो भवन्ति पदुरीपाणि द्वादश
सं पद्यन्ते द्वादश मासास्संवत्सर-
स्संवत्सर एव प्रति तिष्ठति ॥४१॥

ति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् ।
विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।
एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ।
संवत्सर इति सं-वत्सरः । वे । पृष्ठी । चितिः ।
ऋतवः । पुरीषम् । पट् । चितयः । भवन्ति । प-
ट् । पुरीपाणि । द्वादश । समिति । पद्यन्ते । द्वा-
दश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संव-
त्सर इति सं-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठति ॥ ४१ ॥

अव चितयः पुरीषं पञ्चदश च ॥ १० ॥

अक्षराणि, नाभिर्दशमी । एवमेतैर्दशमिरसौ तद्वान् पुरुष ।
तस्माद्दशत्वावयात् सर्वमेवैव पुरुष स्थणोति । अगो इत्यादि गतम्* ॥

*संवत्सरो वा इत्यादि ॥ द्वादशस्तुति । पुरीषमिति पठम् ।
तस्माद्द्वादशमासात्मके सन्वत्सरे प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति पञ्चमे पठे दशमोनुवाक

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते
प्राजापत्या वधुररुणवधुरशुकवधु-
स्ते रौद्राश्चेतश्चेताक्षश्चेतग्री-

‘रोहितः । धूम्ररोहित इति धूम्र-रोहितः । कर्क-
न्धुरोहित इति कर्कन्धु-रोहितः । ते । प्राजापत्या
इति प्राजा-पत्याः । वधुः । अरुणवधुरित्यरुण-व-
धुः । शुकवधुरिति शुक-वधुः । ते । रौद्राः । श्ये-
तः । श्येताक्ष इति श्येत-अक्षः । श्येतग्रीव इति
श्येत-ग्रीवः । ते । पितृदेवत्या इति पितृ-देवत्याः ।

‘अयाध्वमेधिरा’ पञ्चषोष्टादशिनो विधीयन्ते । वैश्वदेवं काण्डम् ।
तत्र दशस्यनुवाकेषु प्रत्येकमष्टादश पञ्च उच्यन्ते । अष्टादशानां व-
र्णनियमोत्र क्रियते । आरण्येष्वष्टादशिषु जातिनियमः पञ्चमे कृत ।
ग्राम्येषुमयथा नियमः ‘सोमाय स्वराज्ञे’* इत्यारभ्य द्वन्द्वादिषु बहुधा
नियम इति । रोहितादयस्त्रयः प्राजापत्या । रोहित लोहितः । धूम्र-
रोहितः अस्पष्टलोहितः । ‘वर्णो वर्णेन’ इति समानाधिकरण-
त्वात् तत्पुरुषः, ‘वर्णेष्वर्णेष्वनेते’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
कर्कन्धुरोहितः सीवीरवर्णः । ‘उपमानानि सामान्यवचनेः’ इति
समासः । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वध्रादयस्त्रयो रौद्राः ।
वधुः पाण्डुरकपिलः । अरुणः न्यूनरक्तकपिलः । शुकवधुः
हरितशुरुसमानवर्णः । आम्रेकेतो† स्वरी । श्येतादयस्त्रयः पितृ-

वस्ते पितृदेवत्यास्तिस्रः कृष्णा वशा
वारुण्यस्तिस्रश्चेता वशासौर्यो
मैत्रावारुहस्पत्या धूम्रललामास्तू-
पराः ॥ ४२ ॥

पृथिस्तिरश्चीनपृथिरूर्ध्वपृथिस्ते मा-

तिस्रः । कृष्णाः । वशाः । वारुण्यः । तिस्रः । श्वे-
ताः । वशाः । सौर्यः । मैत्रावारुहस्पत्या इति मै-
त्रा-वारुहस्पत्याः । धूम्रललामा इति धूम्र-ल-
लामाः । तूपराः ॥ ४२ ॥

रोहितप्पङ्क्तिः ॥ ११ ॥

पृथिः । तिरश्चीनपृथिरिति तिरश्चीन-पृथिः ।

देवत्या । श्वेत शुक्लवर्ण । शुक्लरक्त इत्येके । श्वेतास रक्त-
द्वि । 'अक्षणेऽदर्शनात्' इत्यच् समासान्त । सतिशिष्टत्वात्
लिट्स्वरेण बहुव्रीहिस्वरो वाच्यते । श्वेतग्रीव । गत । तिस्र
कृष्णा वशा वारुण्य । गता । 'तिसृभ्यो नप्त' इति नप्त उदात्त-
त्वम् । एव सर्वत्र । तिस्र श्वेता वशा सौर्ये । गता । एव धूम्र-
ललामास्त्रयस्तूपरा मैत्रा वारुहस्पत्या । धूम्रललामा धूम्रवर्णपुण्ड्रा
तूपरा शृङ्गहीना ॥

इति षष्ठ्ये षष्ठे एवाटशोनुवाक

पृथिन्यादयस्त्रयो भारता ॥ पृथि शुक्लवर्णविन्दुचित चित्र-
वर्ण । तिरश्चीनपृथि तिर्यक्प्रतनवर्ण पृथिवर्ण । एतेनोर्ध्व-

रुताः फल्गूलोहितोर्णी वलक्षी ता-
स्सारस्वत्यः पृपती स्थूलपृपती क्षु-
द्रपृपती ता वैश्वदेव्यस्तिस्त्रश्यामा
वशाः पौष्णियस्तिस्त्रो रोहिणीवशा

ऊर्ध्वपृभिरित्यूर्ध्व-पृभिः । ते । मारुताः । फल्गूः ।
लोहितोर्णीति लोहित-ऊर्णी । वलक्षी । ताः ।
सारस्वत्यः । पृपती । स्थूलपृपतीति स्थूल-पृप-
ती । क्षुद्रपृपतीति क्षुद्र-पृपती । ताः । वैश्वदेव्य
इति वैश्व-देव्यः । तिस्त्रः । श्यामाः । वशाः । पौ-
ष्णियः । तिस्त्रः । रोहिणीः । वशाः । मैत्रियः । ऐ-

पृभिर्याख्यातः । उभयत्रापि प्रधानेन बहुव्रीहि । फल्गवादय-
स्तिस्त्रसारस्वत्यः । फल्गूः लवणवर्णः । लोहितोर्णी रोहितरोमा ।
छान्दसो ङीप् । सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरेण बहुव्रीहिस्वरः । वल-
क्षी शुक्ला । नवयोरेकत्वमिच्छन्ति । 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप्,
नोपधोपसमन्यत्वम् । पृपत्यादयस्त्रयो वैश्वदेव्य । शुक्लोर्विन्दुभि-
भ्रिताः मध्यमैः न स्थूलेः न क्षुद्रैः । शतृवद्वावात् 'उगितश्च'
इति ङीप् । स्थूलपृपती स्थूलानि पृषन्ति यस्या । 'उगित्वर्ण-
ग्रहणवर्जम्' इति तदन्तग्रहणाम्यनुज्ञानात् 'उगितश्च' इति
ङीप् । एवं क्षुद्रपृपती । तिस्त्रः श्यामाः वशाः पौष्ण्यः ।
गताः । तिस्त्रो रोहिणीः वशा मैत्र्यः । 'वर्णोऽनुदात्तात्' इति
ङीप्नकारो, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अरुण-

मैत्रियं ऐन्द्रावारुहस्पत्या अरुणल-
लामास्तूपराः ॥ ४३ ॥

शित्तिवाहुरन्यतं शित्तिवाहुस्तमन्त-
शित्तिवाहुस्त ऐन्द्रवायुवाशित्तिर-
न्ध्रोऽन्यतं शित्तिरन्ध्रस्तमन्तशित्ति-

न्द्रावारुहस्पत्या इत्यैन्द्रा-वारुहस्पत्याः । अरुण-
ललामा इत्यरुण-ललामाः । तूपराः ॥ ४३ ॥

पृश्निष्पट्विशतिः ॥ १२ ॥

'शित्तिवाहुरिति शित्ति-वाहुः । अन्यतं शित्ति-
वाहुरित्यन्यतः-शित्तिवाहुः । समन्तशित्तिवाहुरिति
समन्त-शित्तिवाहुः । ते । ऐन्द्रवायुवा इत्यैन्द्र-वा-
युवाः । शित्तिरन्ध्र इति शित्ति-रन्ध्रः । अन्यतं शित्ति-

ललामास्त्रयस्तूपरा ऐन्द्रावाहस्पत्या । अरुणललामा सन्ध्यावर्ण-
पुण्ड्रा ॥

इति पञ्चमे पद्ये द्वादशोऽनुशाक

'शित्तिवाह्वादयस्त्रय ऐन्द्रवायवा । शित्ति शुक्लो चादेव-
देशो यस्य । 'शित्तेर्निता वङ्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स
अन्यतं शित्तिवाहु यत्र प्रथमस्य शित्तिव ततोऽन्यत्रेऽन्देशे शित्तिव यस्य
स अन्यतं शित्ति । तादृशो बाहुयस्येति पुनर्वह्नीहो पृथपद-

रन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाश्शुद्धवालस्त-
र्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्वि-
नास्तिस्रश्शिल्पा वशा वैश्वदेव्य-
स्तिस्रश्श्येनीः परमेष्ठिने सोमा-

तिरन्ध्र इत्यन्यतः—शितिरन्ध्रः । समन्तशितिरन्ध्र
इति समन्त-शितिरन्ध्रः । ते । मैत्रावरुणा इति
मैत्रा-वरुणाः । शुद्धवाल इति शुद्ध-वालः । सर्व-
शुद्धवाल इति सर्व-शुद्धवालः । मणिवाल इति
मणि-वालः । ते । आश्विनाः । तिस्रः । शिल्पाः ।
वशाः । वैश्वदेव्य इति वैश्व-देव्यः । तिस्रः । श्ये-
नीः । परमेष्ठिने । सोमापौष्णा इति सोमा-पौ-

प्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदेव । तदन्तविध्यभावात् शितिस्वरामायः ।
समन्तशितिनाहु सर्वशुक्लनाहु । अस्मिन्व्याख्याने उभयत्र शित्य-
न्तस्यावग्रह प्राप्नोति । तस्माद्भावप्रधानेन शितिचाहुशब्देन बहु-
व्रीहिणा पूर्वपदयोः पुनः बहुव्रीहियि । शितिरन्ध्रादयो मैत्रावरु-
णाः । शितिरन्ध्रः शुक्लछिद्रः । पूर्ववदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-
न्यतश्शितिरन्ध्रसमन्तशितिरन्ध्रौ गतौ । शुद्धवालादयस्तत्र आश्विनाः ।
शुद्धवालः शुक्लपुच्छवालाप्रयवः । सर्वशुद्धवालः सर्वशुक्लपुच्छः ।
मणिवालः एकान्तशुक्लशुक्लचिन्वालः । तिस्रश्शिल्पा वशा वैश्वदेव्यः ।
शिल्पा नानावर्णाः । तिस्रश्श्येनीः परमेष्ठिने श्येन्यशुक्लाः पूर्वव-

पौष्णाश्यामललामास्तूपराः ॥ ४४

उन्नत ऋपभो वामनस्त ऐन्द्रावरु-

णाशितिककुच्छितिपृष्ठशितिभ -

सत्त ऐन्द्रावारुहस्पत्याशितिपा-

च्छित्योष्ठशितिभ्रुस्त ऐन्द्रावैष्ण-

ष्णाः । श्यामललामा इति श्याम-ललामाः ।

तूपराः ॥ ४४ ॥

शितिवाहुः पञ्चविंशतिः ॥ १३ ॥

‘उन्नत इत्युत्-नत. । ऋपभ. । वामनः । ते ।

ऐन्द्रावरुणा इत्यैन्द्रा-वरुणाः । शितिककुदिति शि-

ति-ककुत् । शितिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः । शि-

तिभसदिति शिति-भसत् । ते । ऐन्द्रावारुहस्पत्या

इत्यैन्द्रा-वारुहस्पत्याः । शितिपादिति शिति-

पात् । शित्योष्ठ इति शिति-ओष्ठः । शितिभ्रुरि-

न्दीन्वारो, पूर्वसवर्णदीर्घत्व च । श्यामललामास्त्रयस्तूपरा सो-
मापोष्णा । गता ॥

इति पञ्चमे षष्ठे त्रयोदशोऽनुवाकः .

‘उन्नतादयस्त्रय ऐन्द्रावरुणा ॥ उन्न उन्नतपृष्ठ । ऋपम

सेक्ता । वामनो दस्वाङ्ग । शितिककुदादयस्त्रय ऐन्द्रावारुहस्पत्या. ।

शुक्ल ककुदमस्येति बहुव्रीहौ ‘ककुदस्यावस्थाया लोपः’ । नित्या

वास्तिस्त्रिस्तिष्मा वृशा वैश्वकर्मण्य-
 स्तिस्त्रो धात्रे पृषोदरा ऐन्द्रापौष्णा-
 श्येतललामास्तूपराः ॥ ४५ ॥
 कर्णास्त्रयो यामास्तसौम्यास्त्रयश्चिवाति-

ति शिति-ध्रुः । ते । ऐन्द्रावैष्णवा इत्यैन्द्रा-वैष्ण-
 वाः । तिस्रः । सिष्माः । वृशाः । वैश्वकर्मण्य इति
 वैश्व-कर्मण्यः । तिस्रः । धात्रे । पृषोदरा इति
 पृष-उदराः । ऐन्द्रापौष्णा इत्यैन्द्रा-पौष्णाः । श्ये-
 तललामा इति श्येत-ललामाः । तूपराः ॥ ४५ ॥

उन्नतः पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥

'कर्णाः । त्रयः । यामाः । सौम्याः । त्र-

यद्विति वचनात् शितिस्त्रयमावः । शितिपादादयः त्रय ऐन्द्रावै-
 णवाः । गताः । अन्द्रसं ह्रस्वत्वम् । तिस्रस्तिष्मा वृशा वैश्वकर्मण्यः ।
 सिष्माः सिष्मलाङ्गाः प्रादेशिकश्वेताङ्कितदेहाः । तिस्रो धात्रे पृषो-
 दराः पृषन्ति उदरे यासां । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति
 यथाभिमतस्वरूपसिद्धिः । श्वेतललामास्त्रयस्तूपरा ऐन्द्रापौष्णाः
 गताः ॥

इति पञ्चमे पठे चतुर्दशोनुवाकः.

'कर्णास्त्रयो यामाः । कर्णाः छिद्रकर्णाः । महाकर्णा इत्ये-
 के । मत्वर्णोयोकारः । सौम्यास्त्रयश्चिवाङ्गाः श्वेतपादाः । अग्रये

ज्ञा अग्रये यविष्ठाय त्रयो नकुला-
 स्तिस्त्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता वसूनां
 तिस्रोऽरुणा दित्यौहस्ता रुद्राणां
 सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः ॥४६॥

यः । श्रित्तिज्ञाः । अग्रये । यविष्ठाय । त्रयः । नकु-
 लाः । तिस्रः । रोहिणीः । त्र्यव्य इति त्रि-अव्यः ।
 ताः । वसूनाम् । तिस्रः । अरुणाः । दित्यौहस्तः ।
 ताः । रुद्राणाम् । सोमैन्द्रा इति सोम-ऐन्द्राः ।
 बभ्रुललामा इति बभ्रु-ललामाः । तूपराः ॥४६॥
 कर्णास्त्रयोविंशतिः ॥ १५ ॥

यविष्ठाय त्रयो नकुला नकुलवर्णा । तिस्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता
 वसूनाम् । रोहिण्यो गता । त्र्यव्य अर्धवर्षा, अविशब्देनात-
 वानिना पट्टमासो गत्यने, पटे मास्यत दीयत इति । समा
 हारतायामत्रपवत्परनिवृत्ति । बह्वीहर्षा, व्यत्ययेन 'ममि न'
 इति गुणो न क्रियते, 'सर्वतोक्तिरर्थात्' इति वा टीप् ।
 व्यत्ययेन वा अनङ्गारान्तादपि 'द्विगो' इति टीप्, 'परादि
 इन्द्रमि' इत्युत्तरपञ्चमोदात्तत्वम् । तिस्रोऽरुणा दित्यौहस्ता रु-
 द्राणाम् । अरुणा गता । दित्यो ग्राह त बह्वीहर्षा 'ग्राह-
 श्र' इति णिव, ऊठि मनि 'ग्राह' इति टीप् । 'ग्राह
 ऊठ' इत्युद्देश, 'एव्येयत्पृद्ध' इति गृद्धि । द्वियर्षो उ-
 च्यन्ते । बभ्रुगमास्त्रयस्तूपरा सोमैन्द्रा गता ॥

इति पञ्चमे पठे पञ्चदशोनुवाच .

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोक-
 णस्त्रियो विष्णव उरुक्रमाय लप्सु-
 दिनस्त्रयो विष्णव उरुगायाय प-
 ञ्चावीस्तिस्र आदित्यानां त्रिवत्सा-
 स्तिस्रोऽङ्गिरसामैन्द्रावैष्णवा गौरलं-
 लामास्तूपराः ॥ ४७ ॥

'शुण्ठाः । त्रयः । वैष्णवाः । अधीलोक-
 णस्त्रयो विष्णव । उरुक्रमा-
 येत्युरु-क्रमाय । लप्सुदिनः । त्रयः । विष्णवे ।
 उरुगायायेत्युरु-गायाय । पञ्चावीरिति पञ्च-अवीः ।
 तिस्रः । आदित्यानाम् । त्रिवत्सा इति त्रि-व-
 त्साः । तिस्रः । अङ्गिरसाम् । ऐन्द्रावैष्णवा इत्यै-
 न्द्रा-वैष्णवाः । गौरलंलामा इति गौर-ललामाः ।
 तूपराः ॥ ४७ ॥

शुण्ठा विशतिः ॥ १६ ॥

'शुण्ठास्त्रयो वैष्णवाः । शुण्ठा मूर्णा आवेष्टितकर्णाः ।
 अल्पकर्णा इत्येके । अधीलोककर्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय ।
 अधीलोककर्णा. कर्णोपरि प्ररूढकर्णा । त्रयो लप्सुदिनः विष्णव उ-
 रुगायाय । लप्सुदिन. लम्पमानमूर्णाः लम्पमानेन मूदितानि । पृ-
 पेदरादिः । वहन्त. । उरभिः महात्मभिः गात्रज्य. उरुगाय ।
 तिस्रः पञ्चावीः तिस्रः आदित्यानाम् । अर्धतृतीयवर्षा पञ्चाव्यः ।

इन्द्राय राज्ञे त्रयश्शितिपृष्ठा इन्द्रा-
याधिराजाय त्रयश्शितिककुद इन्द्रा-
य स्वराज्ञे त्रयश्शितिभसदस्तिस्त्र-
स्तुर्यौह्यस्साध्यानां तिस्रः पष्ठौह्यौ

'इन्द्राय । राज्ञे । त्रयः । शितिपृष्ठा इति शि-
ति-पृष्ठाः । इन्द्राय । अधिराजायेत्याधि-राजाय ।
त्रयः । शितिककुद इति शिति-कुदः । इन्द्राय ।
स्वराज्ञे इति स्व-राज्ञे । त्रयः । शितिभसद इति
शिति-भसदः । तिस्रः । तुर्यौह्यः । साध्यानाम् ।
तिस्रः । पष्ठौह्यः । विश्वेषाम् । देवानाम् । आग्ने-

द्विगुणक्षे 'इग्न-काळ' इति पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर । त्रिषत्सा ति-
स्तोद्धिरसा त्रिषर्षा तिस्रोद्धिरमा वत्सरस्य । गौरललमास्त्रयस्तु-
परा ऐन्द्रावैष्णावा गता ॥

इति पञ्चमे पष्ठे षोडशोऽनुवाकः .

'इन्द्राय राज्ञे त्रयश्शितिपृष्ठा । पूर्वयच्छित्तिस्वर । इन्द्राया-
धिराजाय त्रयश्शितिककुद । अधिरूढो राजा अधिराज ।
स्वराभाव उक्त । इन्द्राय स्वराज्ञे त्रय शितिभसद । स्वयमेव
राजतीति स्वराणा । 'न पूजनात्' इति वचनाद्वनभाव । उक्त
स्वर । तिस्रस्तुर्यौह्यसाध्यानाम् । तुर्योर्धचतुर्वर्षा दित्यौहिभिर्वा व्या-
त । तुर्यं गुणचतुर्थं । तिस्र पष्ठौह्यो विश्वेषा देवानाम् ।

विश्वेपां देवानांमाग्नेन्द्राः कृष्णल-
लामास्तूपराः ॥ ४८ ॥

अदित्यै त्रयो रोहितेता इन्द्राण्यै
त्रयः कृष्णैताः कुह्वै त्रयोऽरुणैता-
स्तिस्रो धेनवो राकायै त्रयोऽनड्वा-

न्द्राः । कृष्णललामा इति कृष्ण-ललामाः । तू-
पराः ॥ ४७ ॥

इन्द्राय द्वाविंशतिः ॥ १८ ॥

‘अदित्यै । त्रयः । रोहितेता इति रोहित-ए-
ताः । इन्द्राण्यै । त्रयः । कृष्णैता इति कृष्ण-ए-
ताः । कुह्वै । त्रयः । अरुणैता इत्यरुण-एताः ।
तिस्रः । धेनवः । राकायै । त्रयः । अनड्वाहः ।

पष्ठोऽष्टतुर्धर्षा । पष्ठो युगपार्धम् । कृष्णललामास्तूपरा आ-
ग्नेन्द्रा गता ॥

इति पञ्चमे पष्ठे सप्तदशोऽनुवाक

‘अदित्यै त्रयो रोहितेता ॥ रोहिताश्च ते एताश्चेति रोहितेता ।
‘वणो वर्णेन’ इति समास । ‘अनेत’ इति प्रतिषेधात् पूर्व-
पदप्रकृतिस्वराभाव उक्त । इन्द्राण्यै त्रयः कृष्णैता । तावेव
स्वरसमासो । कुह्वै त्रयोऽरुणैता गता । तिस्रो धेनवो राकायै
धेनवः प्रत्यग्रप्रसजा गावः । त्रयोऽनड्वाहः सिनीवाल्ये । अने

हंसिनीवाल्या आग्नावैष्णवा रोहि-
तललामास्तूपराः ॥ ४९ ॥
सौम्यास्त्रयः पिशङ्गास्तोमाय राज्ञे
त्रयस्सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपा-
स्तिस्रोऽजा मल्लुहा इन्द्राण्यै तिस्रो
मेप्य आदित्या द्यावापृथिव्या मा-
लङ्गास्तूपराः ॥ ५० ॥

सिनीवाल्यै । आग्नावैष्णवा इत्याग्ना-वैष्णवाः । रो-
हितललामा इति रोहित-ललामाः । तूपराः ॥ ४९ ॥
अदित्या अष्टादश ॥ ५० ॥

सौम्याः । त्रयः । पिशङ्गाः । तोमाय । राज्ञे ।
त्रयः । सारङ्गाः । पार्जन्याः । नभोरूपा इति न-
भः-रूपाः । तिस्रः । अजाः । मल्लुहाः । इन्द्रा-
ण्यै । तिस्रः । मेप्यः । आदित्याः । द्यावापृथिव्या
बहन्तीत्यनङ्गाह अनौबहनसमर्थाः । शृणोदरादि । रोहित-
लामा त्रयस्तूपरा आग्नावैष्णवा यता ॥

इति पञ्चमे पष्ठे अष्टादशोनुवाक .

सौम्यास्त्रय पिशङ्गा गोरोचनवर्णा । पार्जन्यादयस्त्रयो न-
भोरूपाः अञ्जनवर्णास्तिस्रोऽजा इन्द्राण्यै मल्लुहा कण्ठावलिम्बितस्त-

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणा-
य राज्ञे त्रयो रोहितललामा वरुणा-
य रिशादसे त्रयोऽरुणललामादिश-
ल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयस्त-

इति द्यावा-पृथिव्याः । मालङ्गाः । तूपुराः ॥५०॥

सौम्या एकान्न विज्ञातिः ॥ १९ ॥

‘वारुणाः । त्रयः । कृष्णललामा इति कृष्ण-
ललामाः । वरुणाय । राज्ञे । त्रयः । रोहितलला-
मा इति रोहित-ललामाः । वरुणाय । रिशादस
इति रिश-अदसे । त्रयः । अरुणललामा इत्यरु-
ण-ललामाः । शिल्पाः । त्रयः । वैश्वदेवा इति
वैश्व-देवाः । त्रयः । पृश्नयः । सर्वदेवत्या इति

नयुग्मास्तिस्रः इन्द्राण्ये । तिस्रो मेप्यः आदित्या । मेपवर्णा इ-
त्येके । द्यावापृथिव्यास्त्रयो मालङ्गा महाकायाः ॥

इति पञ्चमे पदे एकोनविंशोऽनुवाकः .

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा. गता । वरुणाय राज्ञे त्रयो रो-
हितललामा । राजन्त्वमस्य विशेष । वरुणाय रिशादसे त्र-
योऽरुणललामा रिशादस्त्वमस्येति विशेषः । रिशादस. लोक-
हितकाना रक्ताङ्गाना नाशयिता रिशादसाः । ‘गतिकारकयो-

वदेव॒त्यां ऐ॒न्द्रासू॒राश्च॑येत॒ललामा॑-
स्तू॒पराः ॥ ५१ ॥

सोमा॑य स्व॒राज्ञेऽनो॒वाहा॑व॒न॒द्वाहा॑-
वि॒न्द्राग्नि॑भ्या॒मोजो॑दा॒भ्यामु॒ष्टा॑रावि-
न्द्रा॑ग्निभ्यां व॒ल॒दाभ्या॑ः॒ स॒रि॒वाहा॑व-

सर्व॑-दे॒व॒त्याः । ऐ॒न्द्रासू॒रा इत्ये॑न्द्रा-सू॒राः । श्ये॑त-
ल॒लामा॑ इति॒ श्ये॑त-ल॒लामाः॑ । तू॒पराः ॥ ५१ ॥

वा॒रुणा॑ वि॒शतिः॑ ॥ २० ॥

सोमा॑य । स्व॒राज्ञ इति॑ स्व-राज्ञे । अ॒नोवा॑-
हा॒वित्य॑नः-वा॒हौ । अ॒न॒द्वाहौ॑ । इन्द्रा॑ग्निभ्या॒मिती॑-
न्द्रा॑ग्नि-भ्याम् । ओ॒जोदा॑भ्या॒मित्यो॑जः-दा॒भ्याम् ।
उ॒ष्टा॑रौ । इन्द्रा॑ग्निभ्या॒मिती॑न्द्रा॑ग्नि-भ्याम् । व॒ल॒दा-

रपि॑ इत्यसुन्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च शिष्या । त्रयो वैश्व-
देवा गता । त्रय पृथग्य सर्वदेवत्वा । सर्वदेवशब्दात् 'दे-
वतान्तास्तादर्थ्ये यत्' श्वेतललामा त्रयस्तूपरा ऐन्द्रासूरा । 'सु-
र्यतिष्य' इति थलोप ॥

इति पञ्चमे पष्ठे विंशोऽनुवाकः

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहौ ॥ शकृत्स्य वोदारौ पुद्ग-
वौ । इन्द्राग्निभ्या ओजोदाम्या उष्टारौ प्रासङ्गस्य वोदारा अन

वी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वडवे द्वे धेनू
 भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनू भौमी
 वायवं आरोहणवाहावनडाहौ वारु-
 णी कृष्णे वडो अराड्यौ दिव्यावृ-
 पभौ परिमरौ ॥ ५२ ॥

भ्यामिति वल-गभ्याम्। सीरवाहाविति सीर-वाहौ।
 अवी इति। द्वे इति। धेनू इति। भौमी इति। दिग्भ्य
 इति दिक्-भ्यः। वडवे इति। द्वे इति। धेनू इति।
 भौमी इति। वैराजी इति। पुरुषी इति। द्वे इति।
 धेनू इति। भौमी इति। वायवं। आरोहणवाहा-
 वित्यारोहण-वाहौ। अनडाहौ। वारुणी इति।

डाहो । इन्द्राग्निभ्या यन्दाभ्या सीरवाहा हलस्य बोद्धारौ अन
 डाहो । इन्द्राग्निशब्दे 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्तस्य युगपत्प्र-
 टितिरस्य 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधः । अवी द्वे धेनू
 भौमी भूमिदेवतौ । पूर्वाद् सवर्णदीर्घत्वम् । इन्द्राग्निभ्यामेवावी
 रीति चेत् । दिग्भ्यो वडवे अश्वस्थियो द्वे भौमी भोम्ये
 गते । वैराजी विराट्स्थ्ये पुरुषी मनुष्यस्थिया । जातिलस्यो
 ङीप् । पूर्वा उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम् । पुनर्धेनू
 भौमी गते । वायवं आरोहणवाहौ मनुष्यादेवारोहणशब्दे बोद्धारौ ।
 तत एवाण् । कृष्णे वडो वारुण्यौ गते । अराड्यौ दिव्यौ
 वृषभौ अराड्यौ दीर्घोऽनित्यशृङ्गौ । दिव्यौ युदेवत्यौ । वृषभौ

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ ल-
भ्यन्ते छगलः कल्मारः किकिदी-
चिर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्रास्सौरिर्नव श्वे-
ता वशा अनूवन्ध्या भवन्त्याग्नेय

कुण्णे इति । वश इति । अरात्र्यौ । दिव्यौ । ऋ-
पभौ । परिमराविति परि-मरौ ॥ ५२ ॥

सोमाय चतुस्त्रिंशत् ॥ २१ ॥

‘एकादश । प्रातः । गव्याः । पशवः । एति ।
लभ्यन्ते । छगलः । कल्मारः । किकिदीविः ।
चिर्विदीगयः । ते । त्वाष्ट्राः । सौरिः । नव । श्वेताः ।
वशाः । अनूवन्ध्या इत्यनु-वन्ध्याः । भवन्ति ।

सेक्तारो । परिमरो परिमर्तारो ययो ह्यो मृतानुजा मृतपूर्व
नो चोच्येते । ‘परिमर्तो भाविमण्डल’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति पक्षमे षष्ठे एकविंशोऽनुवाकः

‘एकादशेत्यादि ॥ उत्तमेऽहनि प्रातरालभ्यन्ते ‘प्राजापत्या भ-
वन्ति’* इति ब्राह्मणम् । प्राजापत्या वश्वेदेवा इति देविन् ।
गोरपत्यानि गव्या मर्मा ‘गोरजादिप्रसङ्गे’ इति यन्, ‘य-
तो नाय’ इति व्यत्ययेन गर्भते । छगलव्यत्यार । पश
वोसिमाह-वाग्यन्ते त्वाष्ट्रा । छगल छागिर । कल्माप

ऐन्द्राग्र आश्विनस्ते विशालयूप आ
लभ्यन्ते ॥ ५३ ॥

पिशङ्गास्त्रयो वासन्तास्सारङ्गास्त्र-
यो ग्रैष्माः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकाः
पृश्नयस्त्रयश्शारदाः पृश्निस्रक्थास्त्र-
यो हैमन्तिका अवलिप्तास्त्रयश्शै-

आग्नेयः । ऐन्द्राग्र इत्यैन्द्र-अग्रः । आश्विनः । ते ।
विशालयूप इति विशाल-यूपे । एति । लभ्यन्ते ॥ ५३
एकादश पञ्चविंशतिः ॥ २२ ॥

पिशङ्गाः । त्रयः । वासन्ताः । सारङ्गाः । त्र-
यः । ग्रैष्माः । पृषन्तः । त्रयः । वार्षिकाः । पृ-
श्नयः । त्रयः । शारदाः । पृश्निस्रक्था इति पृश्नि-
स्रक्थाः । त्रयः । हैमन्तिकाः । अवलिप्ता इत्यव-
लिप्ताः । त्रयः । शैशिराः । संवत्सरायेति सं-व-

कल्माषवर्ण । किकिदीवि सटश इत्यन्ये । श्वेतवशा नव
अनूयन्ध्या भगन्ति सौर्य । उक्त पूर्वसरणदीर्घत्वम् । आग्नेयादय-
स्त्रयो विशालयूपे मध्यम आलभ्यन्ते । विशालशृङ्गो यूपो विशा-
लयूपः । 'वेशालच्छट्कटचौ' ॥

इति पञ्चमे पष्ठे द्वाविंशोनुवाकः .

पिशङ्गादय ऋतुपञ्चम प्रत्युत त्रयस्त्रय । 'सत्रयद्या-
क्रान्तात्' इत्युत्तरपदान्नोदात्तत्वम् । हैमन्तिम् इति । 'हेम-
न्ताच्च' इति ठञ् । अवलिप्ताः वर्णान्तरस्योपरि वर्णान्तर-

शिरास्संवत्सराय निर्वक्षसः ॥५४॥

त्सराय । निर्वक्षसं इति नि-वक्षसः ॥ ५४ ॥

पिशङ्गं विश्वातिः ॥ २३ ॥

रोहितः कृष्णा घृणललामाः पृश्निश्श्यामा अ-
रुणललामाश्शित्वाहुश्शिष्पाश्शयेनीश्श्यामल-
लामा उन्नतस्तिष्मा धात्रे पौष्णाश्शयेतललामाः
कर्णा बभ्रुललामाश्शुण्ठा गौरललामा इन्द्राय कृ-
ष्णललामा अदित्यै रोहितललामास्तौम्या मा-
लङ्गा वारुणास्सूराश्शयेतललामा वक्षः ॥

हिरण्यवर्णा अपां ग्रहान्भूतेष्टकास्तजूससंवत्सरं
प्रजापतिस्त क्षुरपविरग्रेवै दीक्षया सुवर्गाय तं यन्न
सूयते प्रजापतिर् ऋतुभी रोहितः पृश्निश्शित्वा-
हुर्नतः कर्णाश्शुण्ठा इन्द्रायदित्यै तौम्या वारु-
णास्तौमायैकादश पिशङ्गस्त्रयोविंशतिः ॥२३॥

हिरण्यवर्णा भूतेष्टकाश्छन्दो यत्कर्त्तव्यास्तं

त्रिवृद्धयग्निर्यद्वे वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥५४॥

हरिः ओम् समाप्तप्यष्टप्रपाठकः.

लिप्ताः । स्तव्या इत्यन्ये । संवत्सराय निर्वक्षस आलभ्यते ।
निर्वक्षसः निम्नवत्स ॥

इति षट्मासक्रमेश्वरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानय-
ज्ञाख्ये पञ्चमे काण्डे षष्ठ्यध्याये त्रयोविंशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

सप्तमप्रपाठकप्रारम्भः

हरिः ओम् ॥ यो वा अयथादेवत-
मग्निं चिनुत आ देवताभ्यो वृश्चयते
पापीयान्भवति यो यथादेवतं न दे-
वताभ्य आ वृश्चयते वर्सीयान्भवत्या-
ग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभि

‘यः । वै । अयथादेवतमित्ययथा—देवतम् ।
अग्निम् । चिनुते । एति । देवताभ्यः । वृश्चयते ।
पापीयान् । भवति । यः । यथादेवतमिति यथा—
देवतम् । न । देवताभ्यः । एति । वृश्चयते । वर्सी-
यान् । भवति । आग्नेय्या । गायत्रिया । प्रथमाम् ।
चितिम् । अभीति । मृशेत् । त्रिष्टुभा । द्विती-

‘अथाग्निकाण्डमन्त्रार्पणम्—‘यो वा अयथादेवत’ इत्यभिमर्श-
नविधिः ॥ यथादेवत या यत्र देवता तस्याथादेवतम् । अ-
नान्या देवतया यश्चिनुतेऽग्निं स सर्वाभ्यो देवताभ्यो वृश्चयते, पा-
पतरश्च भवति । यो यथादेवतमित्यादि । गतम् । देवता-
शब्देनाग्निरुच्यते ॥

‘तदेवाह—आग्नेयेति ॥ ‘अग्ने देवा इहावह’* इति गाय-
त्र्या । त्रिष्टुमेति आग्नेयेत्येवं सर्वत्र ‘अगन्म महा मनसा’* इति ।

मृशेत्विष्टुभां द्वितीयां जगत्या तृती-
यामनुष्टुभां चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमीं
यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवतां-
भ्य आ वृश्चयते वसीयान्भवतीडांयै
वा एषा विभक्तिः पशव इडां पशु-

याम् । जगत्या । तृतीयाम् । अनुष्टुभेत्यनु-स्तु-
भां । चतुर्थीम् । पङ्क्त्या । पञ्चमीम् । यथादेवत-
मिति यथा-देवतम् । एव । अग्निम् । चिनुते ।
न । देवताभ्यः । एति । वृश्चयते । वसीयान् । भ-
वति । 'इडांयै । वै । एषा । विभक्तिरिति वि-भ-
क्तिः । पशवः । इडां । पशुभिरिति पशु-भिः ।
एनम् ॥ १ ॥ चिनुते । 'यः । वै । प्रजापतय इति

जगत्येति । 'मेधाकार विद्यस्य'* इति । अनुष्टुभेति 'मनुष्य-
त्वा निधीमहि'* इति । पङ्क्त्येति 'अग्निर्हि वाजिनं विशे'* इति ॥

^३इडांयै वा एषेति ॥ इडा पशवः 'पशवो वा इडा'^१ इति
पशुनामेषा । विभक्तिर्विभागः गायत्र्यादि, 'पशवो वै छन्दा-
सि'^२ इति पशुमाधनन्वात् । तस्माद्गायत्र्यादिभि चिन्वानो
भवति पशुमान् ॥

^४यो वै प्रजापतय इत्यादि ॥ प्रणिप्रोच्य अनुज्ञाप्य अग्निं

भिरेनम् ॥ १ ॥ चिनुते यो वै प्र-
जापंतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति ना-
तिमार्छत्यश्वं वभितं स्तिष्ठेतां कृष्ण
उत्तरतश्चेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्ट-
का उपं दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं
प्राजापत्योश्वं स्नाक्षादेव प्रजापंतये
प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नातिमार्छ-

प्रजा-पंतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । अग्निम् ।
चिनोति । न । आतिम् । एति । ऋच्छति । 'अ-
श्वौ । अभितः । तिष्ठेताम् । कृष्णः । उत्तरत इ-
त्युत्तरतः । श्वेतः । दक्षिणः । तौ । आलभ्ये-
त्यालभ्यं । इष्टकाः । उपेति । वध्वात् । एतत् ।
वै । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । रूपम् । प्राजापत्य
इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । स्नाक्षादिति स-अ-
क्षात् । एव । प्रजापंतय इति प्रजा-पंतये । प्रति-
प्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । अग्निम् । चिनोति । न ।

चिन्वागो नाति गच्छति । अन्यथा वुर्नार्ति गच्छतीत्येवेति ॥

तत्प्रकारमाह—अश्वमित्यादि ॥ अभित उयभत । आल-
भ्यं सृष्ट्वा प्रजापतेरिदं रूपमश्वत्वेन वर्तते यस्मात् प्राजापत्योश्व ।
स्नाक्षादित्यादि । गतम् ॥

त्येतद्वा अहो रूपं यच्छ्वेतोश्चो रात्रियै
 कृष्ण एतदहः ॥ २ ॥ रूपं यदिष्ट-
 का रात्रियै पुरीपमिष्टका उपधास्य-
 श्वेतमश्वमभि मृशेत्पुरीपमुपधास्य-
 कृष्णमहोरात्राम्यामेवैनं चिनुते

आर्तिम् । एति । ऋच्छति । एतत् । वै । अहः ।
 रूपम् । यत् । श्वेतः । अश्वः । रात्रियै । कृष्णः ।
 एतत् । अहः ॥ २ ॥ रूपम् । यत् । इष्टकाः ।
 रात्रियै । पुरीपम् । इष्टकाः । उपधास्यन्नित्युप-
 धास्यन् । श्वेतम् । अश्वम् । अभीति । मृशेत् ।
 पुरीपम् । उपधास्यन्नित्युप-धास्यन् । कृष्णम् ।
 अहोरात्राम्यामित्यहः—रात्राम्याम् । एव । एनम् ।
 चिनुते । हिरण्यपात्रमिति हिरण्य-पात्रम् । मधोः ।

एतद्वा इत्यादि ॥ श्वेतोश्चोहो रूपमेतेन रूपेण अहमेते
 रात्रियै कृष्ण इति । एतद्वाऽप्य रूपं यत्कृष्णीश्व इति यावत् ।
 रूपान्तरं च दर्शयति—एतदह इति । अहो रूपमिष्टका रा-
 त्र्या रूपं पुरीपम् । तस्मादिष्टका उपधास्यन् श्वेतमश्वमभिमृ-
 शेत् । पुरीपमुपधास्यन् कृष्णमभिमृशेत् । एवमहोरात्राम्यामेव
 अग्निश्चितो भवति ॥

हिरण्यपात्रमिति ॥ गतम् । मधुन इति लिङ्गव्यत्ययः, उभ-

हिरण्यपात्रं मघोः पूर्णं ददाति म-
ध्व्योऽसानीति सौर्या चित्रवत्याऽवे-
क्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दिनेऽ-
श्वमव घ्रापयत्यसौ वा आदित्य इ-
न्द्र एव प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्व-
स्तमेव साक्षाद्विधोति ॥ ३ ॥

पूर्णम् । ददाति । मध्व्यः । असानि । इति । सौ-
र्या । चित्रवत्येति चित्र-वत्या । अवेति । ईक्षते ।
चित्रम् । एव । भवति । मध्यन्दिने । अश्वम् ।
अवेति । घ्रापयति । असौ । वै । आदित्यः । इ-
न्द्रः । एवः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्राजा-
यल्लिङ्गो वा । 'पूरणगुण' इति समासप्रतिषेधात् षष्ठी ज्ञाप्यते ।
मध्व्य इति । मध्वर्हं मधुपर्जर्हो भवतीत्यनेनाभिप्रायेण हिरण्य
पात्रं दद्यात् । मग्नोरिति । यदेतस्मादपि निर्देशात्पुष्टिङ्गोप्य-
स्तीति ज्ञायते । सौर्येति । 'चित्र देवाना' * इति निघण्टव्य ।
अवेक्षते प्रागेव दानादिरण्यपात्रमेवेक्षते । चित्रमेवेति । प्रजाभि
पशुभिश्च चित्रत्वं यजमानस्य भवति ॥

* मध्यन्दिन इति ॥ अहो मध्यं मध्यन्दिनम् । द्वितीय वासरम् ।
तत्र तत्पात्रमवघ्रापयति । छान्दस णो कर्तुं वर्मत्वम् । असौ वा इत्या-
दि । मध्यन्दिनस्येन्द्रत्वात् इन्द्रादित्ययोरभेदस्तुति । अश्वस्य प्राजाप-
त्यत्वात् प्रजापत्यश्वयोरभेदस्तुति । तमेवाह—प्राजापत्योऽश्व इति ।

त्वामग्ने वृषभं चेकितानं पुनर्युवानं
जनयन्नृपागाम् । अस्यूरिणो गार्-

पत्य इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । तम् । एव ।
साक्षादिति स-अक्षात् । ऋभोति ॥ ३ ॥

एनमेतदहोष्टार्चत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वृषभम् । चेकितानम् । पुनः ।
युवानम् । जनयन् । उपागामित्युप-आगाम् ।

तमेव प्रजापति साक्षादव्यपधानेन ऋभोति ऋद्धिमन्तं करोति यद-
श्वेनाग्रापयतीति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे प्रथमोऽनुवाकः.

‘चित्पाञ्चित्यामृषममुपदधाति—त्वामग्र इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने
त्वां वृषभं वर्षितारं कामानां चेकितानं सर्वस्य ज्ञातारम् । कित
ज्ञाने, लुगन्तः । छान्दसस्य छिट. कानजोदेशः । ईदृशं त्वा
युवानं जनयन् प्रगार्धं कुर्वन् । हेतो शतृप्रत्ययः । पुनःपुन-
रुपागां आभिमुख्येनोपगच्छामि । छान्दसो लुट्, ‘गतिर्गती’
इति पूर्वे गतिर्निहन्यते । अस्यूरि अस्यूरीणि असारवन्ति अनो-
वहनसामर्थ्यं स्योन्यं सारत्वं, तद्वहितानि । ‘मुषां मुष्टुक्’
इति शैलुक् ‘शेदछन्दसि’ इति हेत्येपे दीर्घत्वं स्यात् । ई-
दृशानि गार्हपत्यानि गृहपतितुल्यानि स्वामिभावाः नः अस्माकं
सन्तु । छान्दसं साहितिकं णत्वम् । यथोक्तं प्रातिशाख्ये—‘पु-

हंपत्यानि सन्तु तिग्मेनं नो ब्रह्मणा
 स२ शिंशाधि । पशवो वा एते य-
 दिष्टंकाश्चित्पांचित्यामृपभमुप दधा-
 'ति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति
 प्रजननाय तस्माद्युधेयूथ ऋपभः ।

अस्थूरि । नः । गार्हपत्यानीति गार्ह—पत्यानि ।
 सन्तु । तिग्मेनं । नः । ब्रह्मणा । समिति । शि-
 शाधि । 'पशवः । वै । एते । यत् । इष्टंकाः । चि-
 त्पांचित्यामिति चित्पांचित्याम् । ऋपभम् । उ-
 पेति । दधाति । मिथुनम् । एव । अस्य । तत् ।
 यज्ञे । करोति । प्रजननायेति प्र—जननाय । त-

पूरुधिसुवस्समिन्द्रास्थूरि * इति । किञ्च—तिग्मेन ब्रह्मणा ब्रह्म-
 दर्शनेन नः अस्मान् संशिशाधि सम्यक् शितान् कुरु । यद्य—
 ब्रह्मणा अध्ययनादिना कर्मणा सशितव्रतात् कुरु । श्यते-
 छंदि 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्लु, इत्वा चाम्यासस्य 'वा
 छन्दसि' इति इत्वाप्रतिषेधेन द्वित्वाभावात् 'द्वितश्च' इति इग-
 भावः ॥

अथात्रैव ब्राह्मणम्—पशवो वा इत्यादि ॥ गतम् । तस्मादि-
 त्यादि । तस्मादिदानीं यूधेयूथे ऋपभः सधरति । 'अनुदात्तं
 च' इति द्वितीयो निहन्यते ॥

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वां राज्य-
पासते । प्रजां सुवीरां कृत्वा वि-
श्वमायुर्व्यश्रवत् । प्राजापत्याम् ॥ ४ ॥
एतामुप दधातीयं वावैपैकाष्टका य-

स्मात् । यूथेयूथ इति यूथे-यूथे । ऋषभः । 'सं-
वत्सरस्येति सं-वत्सरस्य' । प्रतिमामिति प्रति-
माम् । याम् । त्वा । रात्रि । उपासत इत्युप-आ-
सते । प्रजामिति प्र-जाम् । सुवीरामिति सु-वी-
राम् । कृत्वा । विश्वम् । आयुः । वीति । अश्र-
वत् । 'प्राजापत्यामिति प्राजा-पत्याम् ॥ ४ ॥
एताम् । उपेति । दधाति । इयम् । वाव । एपा ।

प्राजापत्यामिष्टकां उपदधाति—संवत्सरस्येत्यनुष्ठुभा ॥ हे रात्रि
एकाष्टके । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीप् । संवत्सरस्य प्रतिमां
प्रतिनिधिम् । 'एतस्या वा एष एतौ रात्रि वसति' इति वच-
नात्संवत्सरतुल्यां यां त्वां सर्वेऽप्युपासते त्वा त्वां कृत्वा उपधाय
प्रजां सुवीरां शोभनपुत्रादिकां यजमानो विश्वं चायुः पुरुषायुषं
व्यश्रवत् प्राप्नोति । अश्रोतेल्लेष्टि व्यत्ययेन परस्मैपदं, 'लेटो-
डाटौ' इत्यङगमः । 'शात्' इति प्रतिषेधं नाधित्वा व्यत्य-
येन नकारस्य वकारः 'वीरवीर्यौ च' इति सुवीरे उत्तरपदा-
द्युदात्तत्वम् ॥

अत्रैव व्याख्यानम्—प्राजापत्यामित्यादि ॥ इयमेव पृथिवी । एपा

देवैकाष्टकायामन्नं क्रियते तदेवैत-
 याऽव रुन्ध एषा वै प्रजापतेः का-
 मदुघा तयैव यजमानोऽमुष्मिन्लो-
 केऽग्निं दुहे येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा
 उदायन् येनादित्या वसवो येन रु-

एकाष्टकेत्येक-अष्टका । यत् । एव । एकाष्टकाया-
 मित्येक-अष्टकायाम् । अन्नम् । क्रियते । तत् ।
 एव । एतया । अवेति । रुन्धे । 'एषा । वै । प्र-
 जापतेरिति प्रजा-पतेः । कामदुघेति काम-दुघा ।
 तया । एव । यजमानः । अमुष्मिन् । लोके । अ-
 ग्निम् । दुहे । 'येन । देवाः । ज्योतिषा । ऊर्ध्वाः ।
 उदायन्नित्युत्-आयन् । येन । आदित्याः । वसवः ।

एकाष्टका रात्रि । तस्माद्यदेवास्त अष्टादिव एकाष्टकाया क्रि-
 यते तदेतया इष्टकया अवरुन्धे । अन्नाधारत्वादस्या सर्वान्नाधार-
 ण्यधीतीत्येन स्तुति कृता ॥

'एषा वा इत्यादि ॥ प्रजापते सर्वान् कामान् एषा दुग्ध-
 वती । तस्मादिय प्राजापत्येति भावः । 'दुह कञ्चश्च' इति
 कप्रत्ययः । यस्मादेव तस्माद्यजमानोऽपि अमुष्मिन् भोगस्थाने अग्निं
 दुहे दुग्धे सर्वान्कामान् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

'उरूपमुपसमिन्धे—येन देवा इत्यादित्रिष्टुभा ॥ येन ज्योति-
 षा दीप्त्या देवा ऊर्ध्वमायन् ऊर्ध्वगतय उदायन् गता स्वागि-

द्राः । येनाङ्गिरसो महिमानमान-
शुस्तेनैतु यजमानस्वस्ति । सुव-
र्गाय वा एष लोकार्य ॥ ५ ॥ ची-
यते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा
उवायन्नित्युख्यः समिन्ध इष्टका ए-
वैता उप धत्ते वानस्पत्यास्तुवर्गस्य

येन । रुद्राः । येन । अङ्गिरसः । महिमानम् । आ-
नुशुः । तेन । एतु । यजमानः । स्वस्ति । 'सुव-
र्गायेति सुवः—गाय । वै । एषः । लोकार्य ॥ ५ ॥
चीयते । यत् । अग्निः । येन । देवाः । ज्योतिषा ।
ऊर्ध्वाः । उवायन्नित्युत्—आयन्न । इति । उख्यम् ।
समिति । इन्धे । इष्टकाः । एव । एताः । उपेति ।
धत्ते । वानस्पत्याः । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।

णोऽभवत् । येन चादित्या वसवो रुद्राश्च ऊर्ध्वा उवायन् येन
ज्योतिषाऽङ्गिरसो महिमान महत्त्वमानशु. प्राप्ता । अश्रोतेर्न्य-
त्ययेन परमेषदम्, 'अश्रोतेश्च' इति नुद् । तेन ज्योतिषा य-
जमानोपि स्वस्ति अविनाश स्थानमेतु, अविनाश वा स्थानमवि-
घ्नन गच्छतु ॥

'अथात्रैव ब्राह्मणम्—सुवर्गायेत्यादि ॥ गतम्* । इष्टका एवे-
ति । वानस्पत्या इष्टका एता उपधत्ते । याभिस्समिदिरुपसमि-

लोकस्य समष्ट्यै शतायुधाय श-
तवीर्याय शतोत्तयेऽभिमातिपाहे ।
शतं यो नरशरदो अजीतानिन्द्रो ने-
पदतिं दुरितानि विश्वा । ये चत्वा-

लोकस्य । समष्ट्या इति सं-अष्ट्यै । ^१शतायुधा-
येति शत-आयुधाय । शतवीर्यायेति शत-वीर्या-
य । शतोत्तय इति शत-ऊतये । अभिमातिपाह
इत्यभिमाति-साहे । शतम् । य । नः । शरदः ।
अजीतान् । इन्द्रः । नेपत् । अतीति । दुरितानी-

न्ये तत्सुवर्गस्य समष्ट्ये प्राप्त्ये भवति । 'तादो च' इति
गते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^१अज्यानीरुपदधाति—शतायुधायेत्याद्या पञ्च सर्वास्त्रिष्टुभ ॥
य इन्द्र शत शरदो वत्सराञ्च अस्मान् । अजीतान् अशीणान्
व्याघ्यादिभि अपीडितान् । ज्या वयोहानौ, ग्रहिज्यादिना स
प्रसारणम् । यद्वा—अनितान् । छन्दस दीर्घत्व नयते ।
नेपत् नेतु समर्थ अर्हो वा । विश्वानि दुरितानि अतीत्य वि-
निवार्य नेतु य एव समर्थ । नयतेरेष्टि 'सिन्वहुल रेष्टि'
इति सिप अडागम । तस्मै शतायुधाय वज्रायुधाय (बहुल
लाय) शतोत्तये बहुरसणाय अभिमातिपाहे पापानामभिपवित्रे ।
'छन्दसि सर' इति णि, सुषामादित्वात् णच् । चतुर्थी-
सामर्थ्यात् न इत्यव्याहियने ॥

रः प॒थयो॑ दे॒व॒याना॑ अ॒न्तरा॑ द्यावा-
पृथि॒वी वि॒यन्ति॑ । तेषां॑ यो अ॒ज्या-

ति॑ दुः-इ॒तानि॑ । वि॒श्वा । १ये । च॒त्वारः । प॒थयः॑ ।
दे॒व॒याना॑ इति॑ देव-यानाः । अ॒न्तरा॑ । द्यावापृथि॒-
वी इति॑ द्यावा-पृथि॒वी । वि॒यन्तीति॑ वि-यन्ति॑ ।
तेषां॑ । यः । अ॒ज्यानि॑म् । अ॒र्जाति॑म् । आ॒वहा-

निमर्जीतिमावहात्तस्मै नो देवाः
॥ ६ ॥ परिं दत्तेह सर्वे । ग्रीष्मो
हेमन्त उत नो वसन्तश्शरद्वरुपा-
स्तुवितं नो अस्तु । तेषामृतूनाम्

वित्यां—वहात् । तस्मै । नः । देवाः ॥ ६ ॥ परी-
ति । दत्त । इह । सर्वे । "ग्रीष्मः । हेमन्तः । उ-
त । नः । वसन्तः । शरत् । वरुपाः । सुवितम् ।
नः । अस्तु । तेषाम् । ऋतूनाम् । शतशरदाना-

दत्त । यथा सोऽस्मान् रक्षति तथा सर्वेऽपि यूय अनुजानीत
इह अस्मिन्कर्मणि । निमित्तात् सप्तमी । अनेन कर्मणा हेतु
नेति यावत् ॥

¹⁰अथ तृतीया—ग्रीष्मो हेमन्त इति ॥ हेमन्तग्रहणेन
शिशिरस्यापि ग्रहणं, तयोरेकत्वात् 'पक्ष वा ऋतव' * इति ।
यथा एते ग्रीष्मादयः अस्माकं सुवित शोभनगतिहेतवः सूतिहे-
तवो वा भवन्तु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । ऋतविवेशो-
पाश्रयणे कारणं चिन्धम् । शोभनगतिं सुवित शोभना गतिः ।
तन्वादिस्मादुपवद् । विनादित्वादनवग्रहः । पक्षान्तरे छान्दस इ-
डागमः । रिक्त—शतशरदानां तेषामृतूनां शतसत्सत्सराणां शत-
सत्सत्सरासम्बन्धिनाम् । शरच्छब्दात् सत्सत्सरावचनात् स्वार्थिकोणः ।
यद्वा—शरदि सत्सत्सरे भया परिवत्सरादयः शरदाः । तेन बहु-
ब्रीहो पूर्णपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निवाते वातरहिते अमये भया-

शस्व॒ शं॒ तो॒कायं॑ त॒नुवे॑ स्योनः ।
 अ॒ज्यानी॑रेता॒ उप॑ दधात्ये॒ता वै दे॒-
 वता॒ अप॑राजिता॒स्ता ए॒व प्र वि॑श-
 ति॒ नैव जी॑यते ब्रह्म॒वादि॑नो॒ वद॑-
 न्ति॒ यद॑र्धमा॒सा मासा॑ ऋ॒तव॑स्संव-

७ ॥ एति॑ । वि॒शस्व॑ । शम् । तो॒कायं॑ । त॒नुवे॑ ।
 स्यो॒नः । ^{१३}अ॒ज्यानीः॑ । ए॒ताः । उ॒पेति॑ । द॒धाति॑ ।
 ए॒ताः । वै । दे॒वताः॑ । अ॒पराजिता॑ इत्य॒परा-जि-
 ताः । ताः । ए॒व । प्रेति॑ । वि॒शति॑ । न । ए॒व ।
 जी॒यते॑ । ^{१४}ब्रह्म॒वादि॑न इति॑ ब्रह्म-वा॒दिन॑ । वद॑-
 न्ति । यत् । अ॒र्धमा॒सा इत्य॑र्ध-मा॒साः । मा॒साः ।

दु सशान्तिहेतुः । अपत्याय तनुवे अमच्छरीराय च स्योन सुखो
 भूरा अस्मानाविशेति ॥

^{१३}अयाम्येन्द्राणाम्—अज्यानी इत्यादि ॥ 'तिपा यो अ
 ज्यानि' * इति त्रिद्वसमवायात् पञ्चाप्यज्याय उच्यन्ते । एता
 इति । एते इन्द्रादयः केनपिदप्यपराजिता । ता एवेति ।
 तामामुपधाता ता एवानुप्रविश्य तदावापन केन विदपि न जीयते ॥

^{१४}इदानीमाग्रयणे अज्यानिहोमनि सगर्भमाह—ब्रह्मवादिन इ-
 त्यादि ॥ अर्धमादय ओषधीना पात्रहेतव । अत्र रम्भाहार-
 णान् अन्याम्य इन्द्राग्रचादिभ्य आग्रयणं होमनिस्थप्यत इति

ध्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद-
न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरूप्य-
त इत्येता हि तद्देवता उदजयन्
यदृतुभ्यो निर्वपेदेवताभ्यस्समदं द-
ध्यादाग्रयणं निरूप्येता आहुतीर्जु-

ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । ओषधीः ।
पचन्ति । अथ । कस्मात् । अन्याभ्यः । देवता-
भ्यः । आग्रयणम् । निरिति । उप्यते । इति । ए-
ताः । हि । तत् । देवताः । उदजयन्नित्युत्-अज-
यन् । यत् । ऋतुभ्य इत्यृतु-भ्यः । निर्वपेदिति
निः-वपेत् । देवताभ्यः । समदमिति स-मदम् ।
दध्यात् । आग्रयणम् । निरूप्येति निः-उप्य । ए-

ब्रह्मवादिनः पर्यनुयोगमाहुः । अत्रोत्तरं चेचिद्रुषते—एता हीति ।
इन्द्राग्रचादयो देवताः तत् तदा उदजयन् । 'मुषा मुलुरु'
इति । 'देवा वा ओषधीष्वग्निमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्' *
इति । तस्मादेतासां देवतानां स्वभूता ओषधयः । अर्दमासाद-
यस्तु तासां पाकमात्रे व्याप्तिरिति । एवं स्थिते यदृतुभ्यो
निर्वपेत् आग्रयणं देवताभ्यस्समदं कलह दध्यात् उत्पादयेत् ।
यथाऽन्यस्यान्यस्मै दानं कलहमुत्पादयति । तस्मादिन्द्राग्रचादिभ्य

होत्यर्धमासानेव मासानृतन्त्संव-
त्सरं प्रीणाति न देवताभ्यस्समदं
दधाति भद्रान्नश्रेयस्समनैष्ट देवा
इत्याह हुताद्याय यजमानस्यापरा-
भावाय ॥ ८ ॥

ताः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । अर्धमा-
सानित्यर्ध-मासान् । एव । मासान् । ऋतून् । सं-
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । प्रीणाति । न । देवता-
भ्यः । समदमिति स-मदम् । दधाति । 'भद्रात् ।
नः । श्रेयः । समिति । अनैष्ट । देवाः । इति ।
आह । हुताद्यायेति हुत-अद्याय । यजमानस्य ।

एव आप्रयण निर्वपेदिति गम्यते । एवमिन्द्राप्रचादिभ्य आप्र-
यणं निरुप्य एता अज्यानीराहुनीर्जुहोति अर्धमासादीना तृ-
त्यर्थमिति विधिर्गम्यते । तदेवाह—अर्धमामानित्यादिना । न
देवताभ्य इति । आत्मीयेन इविषा तृप्तत्वात् । जगत्स्यादन-
मिति 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम्, शरन्व्यादि-वात्पररूप-
त्वम् । माद्यान्यानुवावरादिभ्य स्तार्धित्वात् । मर माद्यन्त्वस्यामिति
सप्तसंग्रामः ॥

'मद्राज इति ॥ मन्त्रपद्व्याख्या । हुतादनं हुताद्यम् । जग-
न्द्रमो भवो यत्, यदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'यतोऽनामः'

इन्द्रस्य वज्रोसि वात्रैघ्नस्तनूपा नः
प्रतिस्पशः । यो नः पुरस्तादक्षिण-

अपराभावायेत्यपरा-भावाय ॥ ८ ॥

प्राज्ञापत्यां लोकार्यं देवाः पितो दध्यावाग्र-
यणं पञ्चविंशतिश्च ॥ २ ॥

‘इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वात्रैघ्न इति वात्रै-
घ्नः । तनूपा इति तनू-पाः । नः । प्रतिस्पश इ-

इत्याद्युदात्तम् । यत्तमानभागमक्षणमिभिर्गन्धते, ‘स्वयाऽवसेन’*
इति मन्त्रलिङ्गात् अपराभावाय तद्व्यतीति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वितीयोन्मात्र

‘वज्रिणीरुपदधाति—इन्द्रस्य वज्रोमीनि ॥ अयमेव मन्त्र प्रति
विश पुरस्तादक्षिणत पश्चादुत्तरत इति । दिशिदिशि विशेष
‘यो न पुरस्तादभिदासति’ ‘यो नो दक्षिणोभिदासति’
इत्यादि । तेनेताश्रतस्त पथ्या, ‘तृतीयश्चेद्वाटशाक्ष’ पथ्या’
इति रे इष्टे इन्द्रस्य वज्रोमि । व्याख्यानम् । रा न्व नोस्मात्
तनूपाशरीरस्य रक्षिता । पातयित । भवेति शेष । यद्वा—अ-
सीति सम्बध्यते । इन्द्रस्य वज्रोसीति वृत्रहननमानन अस्मात्
त्व तनूपा इति मनिस्यश वाधितृणा चादिता प्रनीप वाधक ।
स्पश वाधने, पञ्चदश । वज्रापेक्षया शुद्धिर्नम् । यो न पुर-
स्तात् पूर्वस्या दिशि अग्रागु अत्र पाषामिच्छन् । ‘उन्दसि

तः पृश्नादुत्तरतोऽघायुरभिदासंत्येत
 सोऽश्मानमृच्छतु । देवासुरास्संय-
 ता आसन्तेऽसुरा दिग्भ्य आऽवाधन्त
 तान्देवा इप्वा च वज्रेण चापानुद-

तिं प्रति-स्पृशः । यः । नः । पुरस्तात् । दक्षिण-
 तः । पृश्नात् । उत्तरत इत्युत्-तरतः । अघायुरि-
 त्यंघ-युः । अभिदासतीत्यभि-दासति । एतम् ।
 सः । अश्मानम् । ऋच्छतु । "देवासुरा इति देव-
 असुराः । संयता इति सं-यताः । आसन् । ते ।
 असुराः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एति । अवाध-
 न्त । तान् । देवाः । इप्वा । च । वज्रेण । च । अ-
 पेति । अनुदन्त । यत् । वज्रिणीः । उपदधातीत्यु-
 प-दधाति । इप्वा । च । एव । तत् । वज्रेण । च ।

परेऽग्रयामपि ' इति कथम् । 'अश्वात्पृश्ना' इत्यात्मम् ।
 'क्याच्छन्दभि' इत्युपत्यम् । अभिदामति—आभिमुख्येन उप-
 क्षयति । अन्दसमाचम्य, निररगव्यययश । यद्वा—अन्ताछिति
 'छन्दस्युपयया' एते शप आश्वानुसनात् निगेष । म एत
 मस्मान् व्यापय सृज्वात्मानं वा पाषाणमृच्छतु अनुमरिशत् सा,
 पाषाणीभवत्तिनि यावन् ॥

अथ तत्रैव ब्राह्मणम्—देवासुरा इत्यादि ॥ आनाधन्त स

न्त यद्वज्रिणीरुपदधातिप्यां चैव
तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यानपं
नुदते दिक्षूपं ॥ ९ ॥ दधाति देव-
पुरा एवैतास्तनूपानीः पर्यूहतेऽग्रा-
विष्णू सजोपसेमा वर्धन्तु वां गि-

यजमानः । भ्रातृव्यान् । अपेति । नुदते । 'दिक्षु ।
उपेति ॥ ९ ॥ दधाति । देवपुरा इति देव-पुराः ।
एव । एताः । तनूपानीरिति तनू-पानीः । परीति ।
ऊहते । 'अग्राविष्णू इत्यग्रा-विष्णू । सजोपसेति
स-जोपसा । इमाः । वर्धन्तु । वाम् । गिरः । द्यु-

यंतो दिक्षु बाधितमन्तोमुरा । तानित्यादि । गतम् । यद्वज्रिणी
रिति । 'इन्द्राय वज्रोसि' इत्येवमाद्या ॥

अदिक्षित्यादि ॥ देवानां पुरो नगराणि देवपुरा । 'अक्षपू-
रवू' इत्यक्षररसमासान्त, परबलिकृता । शरीररक्षार्थां देवपुरा
एव पर्यूहते सर्वामु दिक्षु प्रतिष्ठापयति यद्विषु वज्रिणीरुपदधाति ॥

'अथ वसोर्धाराहोमविशेषविधित्तया पुनरपि विधित्तन् तम
न्याग्रगतामृच स्तोतु पुनः पठति—अग्राविष्णू इति ॥ व्याख्या-
तेय चतुर्थे* । अग्राविष्णू समानप्रीतिकौ युवा अस्मदीया गिरो
वर्धयन्तु । युवामपि द्युम्ने. धने दीप्तिमद्विर्वा अन्नेश्च अस्म-
भ्यं देयेस्समागच्छतामिनि ॥

रः । द्युन्नैर्वाजोभिरा गतम् । ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यत्र देवतायै जुह्वत्य-
थं किंदेवत्या वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्त-
स्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धा-
राऽऽग्रावैष्णव्यर्चा वसोर्धारा जुहो-

न्नैः । वाजोभिः । एति । गतम् । 'ब्रह्मवादिन इति
ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । यत् । न । देवतायै । जु
ह्वति । अथ । किंदेवत्येति किं-देवत्या । वसोः । धा-
रा । इति । अग्निः । वसुः । तस्य । एषा । धारा ।
विष्णुः । वसुः । तस्य । एषा । धारा । आग्रावैष्ण-
व्येत्याग्रा-वैष्णव्या । ऋचा । वसोः । धाराम् ।
जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनो ।

‘ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ इय वसोर्धारा कस्येचिदेवतायै न
हूयते । ‘यानश्च मे’* इत्यादौ देवताया अनिर्देशादिय किंदेव
त्येति पर्यनुयोग गच्छति ब्रह्मवादिन । जुह्वतीत्यत्र ‘अम्य
स्नानामादि’ इत्याद्युदात्तत्वम् । कस्यै देवतायै इयम् । ‘देवता-
न्तात्तादयश्च यत्’ । तत्रोत्तर—अग्निरित्यादि । वासोहेतु प्र
जाना वसु अग्निर्वैष्णुश्च । तस्माद्वसोर्धारेतिनामधेया देवता ग-
म्यत इति । तस्मादाग्रावैष्णव्या ‘अग्रावैष्णू’* इत्येवमत्रो होमान्
ते एव देवने भागधेयेन श्रौणानि । अयो अपि च एतामाहुति

ति भागधेयैर्नैवैनौ समर्धयत्यथो ए-
ताम् ॥ १० ॥ एवाहुतिमायतनव-
तीं करोति यत्काम एनां जुहोति
तदेवाव रुन्धे रुद्रो वा एष यदग्नि-
स्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽ-
न्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य
घोरा तनूस्तां तेन शमयति यदसौ-

समिति । अर्धयति । अथो इति । एताम् ॥ १० ॥
एव । आहुतिमित्या—हुतिम् । आयतनवतीमित्या-
यतन—वतीम् । करोति । यत्काम इति यत्—का-
मः । एनाम् । जुहोति । तत् । एव । अवेति । रु-
न्धे । 'रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः । तस्य ।
एते इति । तनुवौ । घोरा । अन्या । शिवा । अन्या ।
यत् । शतरुद्रीयमिति शत—रुद्रीयम् । जुहोति ।
या । एव । अस्य । घोरा । तनूः । ताम् । तेन ।

आयतनवती करोति न परदेवतावतीमिति । अन्यथा 'च मे च मे' *
इति निगद्य हृयमानेय कुत्र तिष्ठेत् । तस्मात् यत्काम य-
ज्जातिकं कामयमान एनां जुहोति देवतालाभात् स्थानलाभात् ।
'शीलिनमि' इत्यादिना ण, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च ॥

'रुद्रो वा इत्यादि ॥ घोरा क्रुद्धा देवस्य तनु शतरुद्रीयेण

धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनू-
स्तां तेन प्रीणाति यो वै वसोर्धा-
रायै ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठां वेद् प्रत्येव
तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मि-
न्ब्रह्मोदनं पचेत्त ब्राह्मणाश्चत्वारः प्रा-
श्रीयुरेप वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मण
एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वा-

शमयति । यत् । वसोः । धारां । जुहोति । या ।
एव । अस्य । शिवा । तनूः । ताम् । तेन । प्री-
णाति । यः । वै । वसोः । धारायै ॥ ११ ॥ प्रति-
ष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वेदं । प्रतीति । एव । तिष्ठति ।
यत् । आज्यम् । उच्छिष्येतेत्युत्-शिष्येत । तस्मि-
न् । ब्रह्मोदनमिति ब्रह्म-ओदनम् । पचेत् । तम् ।
ब्राह्मणाः । चत्वारः । प्रेति । अश्रीयुः । एपः । वै ।
अग्निः । वैश्वानरः । यत् । ब्राह्मणः । एषा । ख-
लु । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । यत् । वैश्वानरः ।

‘नमस्ते रुद्र मन्यवे’* इत्येतेन शमयति शिवा प्रागेव शान्ता
तनु वसोर्धारया प्रीणयतीति । यो वा इत्यादि । गत्वम् ॥

उच्छिष्येत अतिरिच्येत ब्राह्मणेभ्यो देयमोदन यस्योदनम् ।
प्रियायामेवेति । अग्ने प्रियशरीरभूते वैश्वानरात्मनि ब्राह्मण इ

नरः प्रियायामेवैनानां तनुवां प्रतिष्ठा-
पयति चतस्रो धेनूदद्यात्ताभिरेव य-
जमानोऽमुष्मिन्लोकेऽग्निं दुहे ॥ १२ ॥
चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्या-

प्रियायाम् । एव । एनाम् । तनुवांम् । प्रतीतिं ।
स्थापयति । 'चतस्रः । धेनूः । दद्यात् । ताभिः ।
एव । यजमानः । अमुष्मिन् । लोके । अग्निम् ।
दुहे ॥ १२ ॥

उपैतां धारायै पट्व्यारिः*शब्द ॥ ३ ॥

'चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । इति ।

त्यर्थः । तत्रेयमाहुतिं प्रतिष्ठाप्यते यत् ब्राह्मणा ब्रह्मोदनं प्रा-
श्नन्ति इयं वै असोर्धारा प्रतिष्ठेति ॥

चतस्र इति ॥ भुक्तवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः । ताभिरेवेति । ता-
भिः धेनुभिः कस्यस्थानीयाभिः अमुष्मिन् लोके भोगस्थाने अग्निं
दुहे गोस्थानीयं दुग्धे यामान् दुहे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु'
इति तलोपः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे तृतीयोऽनुवाकः

'चित्तिं जुहोमीति ॥ 'चित्तिं जुहोमि'* इत्यनया ऋचा या वैश्व-
वर्मेणी स्वयमातृणाया होतव्येति पूर्वमुक्ता एषाऽऽहुतिरदाम्यानाम्

हादाभ्या वै नामैपाऽऽहुतिवैश्वकर्म-
णी नैनं चिक्यान् भ्रातृव्यो दध्नो-
त्यथो देवता एवाव रुन्धेऽग्ने तम्-
येति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्याऽऽहुत्या

आह । अदाभ्या । वै । नाम । एपा । आहुतिरि-
त्या-हुतिः । वैश्वकर्मणीति वैश्व-कर्मणी । न ।
एनम् । चिक्यान्म् । भ्रातृव्यः । दध्नोति । अथो
इति । देवताः । एव । अवेति । रुन्धे । 'अग्ने ।
तम् । अथ । इति । पङ्क्त्या । जुहोति । पङ्क्त्या ।
आहुत्येत्या-हुत्या । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।

वेदितव्या । इदानीं नामधेयानि ब्रूते । नैनमिति । एतदाहुतिविशिष्टमाग्निं
चिक्यान् चितवन्त यजमान भ्रातृव्यं शत्रु न दध्नोति नाभिमदति ।
तस्मात् दध्नन्ते नम्यन्ते अनयेति वरणे एतत् 'दधेश्वेति-
वक्तव्यम्' इति । दध्मि प्रकृत्यन्तरमस्तीत्याहु । अथो अवि-
च देवता अवरुन्धे च 'यथा देवा इहागमन्' * इति मन्त्रलिङ्गात् ।
चिनोति लिट् कानच्, 'विभाषाये' इति कुत्वम् ॥

२ 'अग्ने तमद्य'† इत्यक्षरपङ्क्त्या होम कर्तव्य । उक्तं तस्या
पङ्क्तिमत्र स्मृत्यते । प्रयोननं चेत्. . पाङ्क्त्याद्यज्ञस्य पङ्क्त्याऽन-
याऽऽहुतिकरणेन हेतुना यज्ञमुखमुपक्रममारमत इति । आरम्य
यज्ञस्यस्य क्रियन् इति ॥

यज्ञमुखमा रभते सप्त ते अग्ने सु-
मिधस्सप्त जिह्वा इत्याह होत्रा ए-
वाव रुन्वेऽग्निर्देवेभ्योपाकामद्वाग-
धेयम् ॥ १३ ॥ इच्छमानस्तस्मा ए-
तद्वागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्नेरग्नि-
होत्रमेतर्हि खलु वा एष जातो य-

एति । रभते । सप्त । ते । अग्ने । सुमिध इति
सं-इयः । सप्त । जिह्वाः । इति । आह । होत्राः ।
एव । अवेति । रुन्वे । अग्निः । देवेभ्यः । अपे-
ति । अकामत् । भागधेयमिति भाग-धेयम् ॥
१३ ॥ इच्छमानः । तस्मै । एतत् । भागधेयमिति
भाग-धेयम् । प्रेति । अयच्छन् । एतत् । वै । अ-
ग्नेः । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । एतर्हि । खलु ।

सप्त ॥ इत्यादि ॥ 'सप्तने अग्ने' इत्यनया अग्निहोत्रहोमः
कृतव्यः । तत्प्रयोजनं होतृणामृत्विजां लोक सप्तहोत्र इति
लिङ्गात् ॥

अग्निर्देवेभ्य इति ॥ गतमेतत् । एतद्वा इति । यस्मादेवं
तस्मादेतमाग्निहोत्रमग्नेरेव त्वं देवेस्तया कृतत्वात् । एतर्हत्यादि ।
अग्निमन्त्राले एषोऽग्निर्जातो भवति । यर्हि यदा सर्वश्रितो भवति ।
तस्माज्जातायाज्ञमदानसममिदमाग्निहोत्रमिति । स एनमित्यादि । गतम् ॥

रहि सर्वश्रितो जातयैवास्मा अन्न-
मपि दधाति स एनं प्रीतः प्रीणाति
वर्सीयान्भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति
यद्येष गार्हपत्यश्चीयतेऽथ कास्याह-
वनीय इत्यस्तावादित्य इति ब्रूया-
देतस्मिन् हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो

वै । ए॒पः । ज॒ातः । यर्हि । सर्वः । चि॒तः । ज॒ा-
ताय॑ । ए॒व । अ॒स्मै । अन्न॑म् । अपी॑ति । द॒धा॒ति ।
सः । ए॒नम् । प्री॑तः । प्री॑णा॒ति । वर्सी॑यान् । भ॒व-
ति॑ । 'ब्रह्म॒वादि॒न इति॑ ब्रह्म-वादिनः । व॒द॒न्ति ।
यत् । ए॒पः । गार्ह॑पत्य इति गार्ह-पत्यः । ची॒य-
ते॑ । अर्थ॑ । कं । अ॒स्य । आ॒ह॒वनी॑य इत्या-हवनी-
यः । इति॑ । अ॒सौ । आ॒दि॒त्यः । इति॑ । ब्रू॒यात् । ए॒त-

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यत् यद्येवमेव गार्हपत्यश्चीयते अग्ने-
रेव होमात् अग्नेदानी कास्य भवति य यत्र देवताभ्यो ह्य-
त इति ब्रह्मवादिन आहु । अत्रोत्तरमित्य ब्रूयादित्याह—अ-
सावादित्य इति । अथाहवनीयत्वं समर्थयते—एतस्मिन्शीति ।
यत् सर्वाभ्यो देवताभ्य ह्य तदेतस्मिन् निष्पत्तीति । यथा—
अग्नें प्रस्ताहुति सम्यगादित्यमुपातिष्ठते इति । तस्मात्त एव-
हवनीयो भवतीति । य एवमित्यादि । गतम् ॥

जुहति ॥ १४ ॥ य एवं विद्वानग्निं
चिनुते साक्षादेव देवतां ऋध्नोत्यग्ने
यशस्विन् यशसेममर्पयेन्द्रावतीम-
पंचितीमिहा वह । अयं मूर्धा परमे-
ष्ठी सुवर्चास्समानानामुत्तमश्लोको

स्मिन् । हि । सर्वाभ्यः । देवताभ्यः । जुहति ॥ १४ ॥
यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । साक्षादि-
ति स-अक्षात् । एव । देवताः । ऋध्नोति । 'अग्ने' ।
यशस्विन् । यशसा । इमम् । अर्पय । इन्द्रावतीमि-
तीन्द्र-वतीम् । अपंचितीमित्यप-चितीम् । इह ।
एति । वह । अयम् । मूर्धा । परमेष्ठी । सुवर्चा इति
सु-वर्चाः । समानानाम् । उत्तमश्लोक इत्युत्तम-

^६अप राष्ट्रभूत उपदधाति—अग्ने यशस्विचित्याद्याश्रतत्त्वः सर्वा त्रि-
ष्टुभः, प्रथमा जगती वा ॥ तत्र प्रथमा—हे अग्ने यशस्विन्
इमं यजमानं यशसा अर्पय प्रापय । 'नामान्तिते समानाधिक-
रणे' इति पूर्वस्यामन्तितस्ये' अविद्यमानत्वाभावः । इन्द्रावतीं
इन्द्रयोग्यां अपचितीं पूजा इह अस्मिन्कर्मणि आवह आनय इन्द्रयोग्या
पूजां यथाऽयं समर्थस्तथात् तथा कुर्वित्यर्थः । उभयत्रापि वर्ण-
व्यत्ययेन दीर्घत्वम् । किमर्थमित्याह—अयं यजमानः मूर्धा प्र-
धानभूतः परमे महिम्नि स्थितः । उणादिषु निपात्यते । सुव-
र्चाः शोभनदीप्तिः । 'सोमनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स-

परमेष्ठी विराजां । स्तोमाश्छन्दा-
 सि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्रम-
 भि सं नमाम । अभ्यावर्तध्वमुप
 मेतं साकमयः शास्ताऽधिपतिर्वो
 अस्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रभ-
 परमेष्ठी । विराजेति वि-राजां । स्तोमाः । छन्दा-
 ऽसि । निविदु इति नि-विदः । मे । आहुः । एत-
 स्मै । राष्ट्रम् । अभि । समिति । नमाम । 'अभ्या-
 वर्तध्वमित्यंभि-आवर्तध्वम् । उपेति । मा । एति ।
 इत । साकम् । अयम् । शास्ता । अधिपतिरित्य-

उत्तमो द्रष्टा अधितदक्षिः [अधितददर्शी] परमेश्वरः प्रजापतिः
 हिरण्यगर्भः परमेष्ठी परमे कारणभावे स्थित परमात्मा विराजा
 एकस्वप्ना सह स्तोमास्त्रिवृदादयः छन्दासि गायत्र्यादीनि निविदः
 शास्त्राणि निविदः पदान्येव वा सर्वाण्येतानि मे आहुः । कथमे-
 तस्मै यजमानाय राष्ट्रं पदसमूहं आभिमुख्येन सनमामेति राष्ट्रस्या-
 भिसन्नमने आभिमुख्यं भनतामित्यर्थः ॥

अथ चतुर्थी—अभ्यावर्तध्वमिति ॥ मनुष्या उच्यन्ते । अभ्या-
 वर्तध्वं आभिमुख्येनास्माकमागच्छतम् । उपरक्ताः परागच्छत ।
 'गतिर्गती' इति प्रथमो गतिः अनुदात्तः । तेन एव पदत्वा-
 भावः । सर्वेऽपि साकं सम्भूय ऐकमत्यं गता मामुपेत उपगच्छत ।
 धातूपसर्गसंयोगे कृते 'ओमाहोश्च' इति पररूपत्वम् । इदमु-
 च्यध्वे—वः युष्माकं अयं यजमानः शास्ता अधिपतिश्चास्तु ।
 'प्रसितस्क्रभित' इत्यादौ शास्तेति इदभावो निपात्यते । इदं .

ध्वमिमं पृश्नादनु जीवाथ सर्वे ।
 राष्ट्रभृत एता उप दधात्येषा वा
 अग्नेश्चिती राष्ट्रभृत्तयैवास्मिन्नाष्ट्रं द-
 धाति राष्ट्रमेव भवति नास्माद्राष्ट्रं
 भ्र५शते ॥ १६ ॥

धिं—पतिः । वः । अस्तु । अस्य । विज्ञानमिति
 वि—ज्ञानम् । अनु । समिति । रभध्वम् । इमम् ।
 पृश्नात् । अन्विति । जीवाथ । सर्वे । ^{१०}राष्ट्रभृत इति
 राष्ट्र—भृतः । एताः । उपेति । दधाति । एषा । वै ।
 अग्नेः । चितिः । राष्ट्रभृदिति राष्ट्र—भृत । तया । ए
 व । अस्मिन् । राष्ट्रम् । दधाति । राष्ट्रम् । एव ।
 भवति । न । अस्मात् । राष्ट्रम् । भ्र५शते ॥ १६ ॥
 भ्रागुधेयं जुहति परमा राष्ट्रं दधाति सप्त च ॥ ४ ॥

वाप्युच्यन्ते—अयमप्यस्य यनमानस्य विज्ञानमनुसरभव यथाऽनेन
 विज्ञात तथाऽनुसरन्त कर्माप्यारभवम् । पृश्नादिम जीवन्तमनुजीनाथ
 सर्वेऽपि यद्यपि जीवति ततो मृग जीवथ । तस्मादिम जीवन्त
 मनुजीवनेति । रेन्धादागम ॥

^{१०}अथासा ब्राह्मणम्—राष्ट्रभृत इत्यादि ॥ एवेति । एषा रा-
 ष्ट्रमेवेति विषेयीकृतराष्ट्रता दर्शयितु ताच्छब्दम् । तदारभ्य
 नारमान् राष्ट्रं भ्रशत इति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वा
एष म्रियते यस्याग्निरुख्यं उदायति
यात्रेर्मन्थं कुर्याद्विच्छिन्द्याद्भातृव्य-
मस्मै जनयेत्स एव पुनः परीध्य-
स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै भ्रा-

‘यथा । वै । पुत्रः । जातः । म्रियते । एवम् ।
वै । एषः । म्रियते । यस्य । अग्निः । उख्यः ।
उदायतीत्युत्-दायति । यत् । निर्मेन्थ्यमिति
निः-मन्थ्यम् । कुर्यात् । वीति । छिन्द्यात् । भ्रा-
तृव्यम् । अस्मै । जनयेत् । सः । एव । पुनः ।
परीध्य इति परि-डध्यः । स्वात् । एव । एनम् ।

‘यथा वै पुत्र इत्यादि ॥ यथा ज्ञात परिनिष्पन्न पुत्रो
महादु लहेतुम्रियते एव महादु लहेतुरेष उख्यो म्रियते गम्यते म्रि-
यमाण इय दु लहेतुचाज्जात इत्युच्यते । कस्य दु लहेतुरित्याह—
यस्येति । तस्मात्तदवधानेन रक्ष्य इति । वै ओ वै शोपणे॥

‘इदानीं प्रमादादनुगते प्राग्वशित्तमाह—यदि निर्मेन्थ्येदमि वि
च्छिन्द्यात् पूर्वमन्यस्य परिग्रहात् भ्रातृव्य च यनमानस्य जन-
यत्, स एव पूयोत्पादित उख्य परीध्य । निमुक्त भवति—
यथा पूर्वमुत्पादित तयोवोत्पाद्य परीध्य प्रवर्ध्य इत्यर्थः ।
ततश्च स्वादेव योने पूर्वस्मात्कारणात् उखाया आहवनीयाच्च

तृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णा-
ति यस्याग्निरुख्यं उद्वायति मृत्यु-
स्तमः कृष्णं वासः कृष्णा धेनुर्द-
क्षिणा तमस्ता ॥ १७ ॥ एव तमो
मृत्युमप हते हिरण्यं ददाति ज्यो-
तिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तमोप ह-
तेऽथो तेजो वै हिरण्यं तेज एवा-

योनेः । जनयति । न । अस्मै । भ्रातृव्यम् । ज-
नयति । तमः । वै । एतम् । गृह्णाति । यस्य ।
अग्निः । उख्यः । उद्वायतीत्युत्-वायति । मृत्युः ।
तमः । कृष्णम् । वासः । कृष्णा । धेनुः । दक्षि-
णा । तमस्ता ॥ १७ ॥ एव । तमः । मृत्युम् । अ-
पेति । हते । हिरण्यम् । ददाति । ज्योतिः । वै ।
हिरण्यम् । ज्योतिषा । एव । तमः । अपेति । हते ।
अथो इति । तेजः । वै । हिरण्यम् । तेजः । एव ।

एन जनयति । तनश्च स एवायमिति विद्येत दोषभाव । भ्रा-
तृव्य स यजमानस्य न जनयोदिति ॥

तमो वा इत्यादि ॥ गतम् । एतमिति । नीयमानम् । तम-
सेवेति । कृष्णधेनुदानव्याजेन मृत्युमेवापहन्तीति । ज्योति-
षेवेति । तद्विपक्षेण हिरण्येन ज्योतिषा तमोनिवारण करोति ।

त्मन्धत्ते सुवर्नं घर्मस्स्वाहा सुवर्ना-
 र्कस्स्वाहा सुवर्नं शुक्रस्स्वाहा सुवर्नं
 ज्योतिस्स्वाहा सुवर्नं सूर्यस्स्वाहाऽ-
 र्को वा एष यदग्निस्सावादित्यः॥१८
 अश्वमेधो यवेता आहुतीर्जुहोत्य-

आत्मन् । धत्ते । 'सुवः' । न । घर्मः । स्वाहा । सुवः । न ।
 अर्कः । स्वाहा । सुवः । न । शुक्रः । स्वाहा । सुवः । न ।
 ज्योतिः । स्वाहा । सुवः । न । सूर्यः । स्वाहा । अर्कः ।
 वै । एषः । यत् । अग्निः । असौ । आदित्यः ॥१८॥
 अश्वमेध इत्यश्व-मेधः । यत् । एताः । आहुती-

अथो अपि च तेनोरूपहिरण्यप्रदानेन तेनस्वित्त्वमात्मन करोति
 नित्यम् ॥

‘स्वाहाहुतीरभिजुहोति उद्घातप्रायश्चित्तार्थं च—सूयर्मेत्याद्या प-
 ष ॥ सुरादित्य स इवाय घर्म दीप्तिशीलोऽग्नि तस्मै स्वाहुतमिदं
 मस्तु । उपमार्थीयो नरार । प्रातिशाल्ये ‘ छपिसुव पूर्व ’*
 इति नियमाग्नत्वाभाव । एवमुत्तरे द्रष्टव्या । अर्कं अर्च-
 नीय । शुक्र निर्मल । ज्योति तेनोरूप सूर्य सावक प्रेर-
 को वा । ‘ राजसूयभूर्य ’ इत्यत्र निषात्यते ॥

‘अत्रैव ब्राह्मणम्—अर्को वा इत्यादि ॥ गावेतावेतेषु जन्तुषूप-
 मानोपमेयमूतावग्न्यादित्यो निर्दिष्टो तावकाश्वमेधो । प्रशस्तशब्दा-

अर्काश्वमेधयोरेव ज्योतीरपि सं दधा-
त्येप ह त्वा अर्काश्वमेधी यस्यैतदग्नौ
क्रियत् आपो वा इदमग्रे सलिल-
मासीत्स एतां प्रजापतिः प्रथमां
चित्तिमपश्यत्तामुपाधत्त तदियमभ-

रित्या-हुतीः । जुहोति । अर्काश्वमेधयोरित्यर्क-अ-
श्वमेधयोः । एव । ज्योतीरपि । समिति । दधाति ।
एषः । ह । तु । वै । अर्काश्वमेधीत्यर्क-अश्वमेधी ।
यस्य । एतत् । अग्नौ । क्रियते । आपः । वै । इदम् ।
अग्रे । सलिलम् । आसीत् । सः । एताम् । प्रजापति-
रिति प्रजा-पतिः । प्रथमाम् । चित्तिम् । अपश्यत् ।
ताम् । उपेति । अधत्त । तत् । इयम् । अभवत् ।

मिधानं माशस्त्वार्थम् । तस्मादाभिराहुतिभि सर्वाणि ज्योतीरपि
अर्काश्वमेधयोरग्न्यादित्यग्नौ लोकास्थित्वार्थं सदधाति । एष इत्या-
दि । एष वाऽर्काश्वमेधी यस्यैतत् कर्म क्रियत इति पृथक् सोम-
विधानार्थं पुनर्वचनम् ॥

आपो वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । इत् प्रभृति पञ्चभिनि
वाक्यशेष आन्नादनुवाकस्य । स एतामित्यादि । गतम् । इयमिति ।
पृथिवी त प्रजापतिं पृथिव्या मुखमामीन विश्वमर्मा (प्रीतिमे)

वृत्तं विश्वकर्माणमब्रवीदुप त्वाऽऽया-
 नीति नेह लोकोऽस्तीति ॥ १९ ॥
 अब्रवीत्स एतां द्वितीयां चितिमप-
 श्रयत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षमभवत्स
 यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽया-

तम् । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा । अब्रवीत् । उपे-
 ति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह ।
 लोकः । अस्ति । इति ॥ १९ ॥ अब्रवीत् । सः ।
 एताम् । द्वितीयाम् । चितिम् । अपश्रयत् । ताम् ।
 उपेति । अधत्त । तत् । अन्तरिक्षम् । अभवत् । सः ।
 यज्ञः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । अब्रवीत् ।
 उपेति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह ।

अब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानि त्वामुपगच्छामि इत सल्लित् तव समीप
 पृथिवीभूतमाश्रयानीति । गतूपसर्गयोरेकादेश उदात्त । अथ प्र
 जापति विश्वकर्माणमब्रवीत्—तव लोके इह स्थान इह मत्समीपे
 नास्तीति अन्तरिक्षस्य अभावात्तत्स विश्वकर्मा स्वमाहिम्ना एता द्वि-
 तीया चितिमपश्यत्, उपाधत्त च ताम् । तदन्तरिक्षमभवत् । स तत्र
 मुलमास्त । अथ यज्ञः प्रजापतिमब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानीति । अथ
 प्रजापतिस्तमब्रवीत्—नेह लोकस्तवास्तीति दिशामगात्, त्व हि
 दिग्धीनात्मलाभ इति । अथ प्रजापति मुक्ता यज्ञो विश्वकर्मा-
 णमब्रवीत्—उपत्वाऽऽयानीति । अथ विश्वकर्मा यज्ञमब्रवीत्—केन

केन मोपैप्यसीति लोकंपृणयेत्यत्र-
 यीत्तं लोकंपृणयोपैत्तस्मादयांतयाम्नी
 लोकं पृणाऽयांतयाम्ना ह्यसौ ॥२२॥
 आदित्यस्तानृपयोऽब्रुवन्नृपं व आऽ-
 यामेति केन न उपैप्यथेति भूमे-

कं-पृणयां । इति । अब्रवीत् । तम् । लोकंपृण-
 येति लोकं-पृणयां । उपैदित्युप-ऐत् । तस्मात् ।
 अयांतयाम्नीत्ययांत-याम्नी । लोकंपृणेति लोकं-
 पृणा । अयांतयामेत्ययांत-याम्ना । हि । असौ ॥
 २२ ॥ आदित्यः । तान् । ऋपयः । अब्रुवन् । उ-
 पेति । वः । एति । अयाम् । इति । केन । नः ।
 उपैप्यथेत्युप-ऐप्यथ । इति । भूम्ना । इति । अ-
 ब्रुवन् । तान् । द्वाभ्याम् । चितीभ्यामिति चिति-

तस्मादादित्येनानीतत्वात् अयांतयाम्नी पुन पुनरुपधीयमानाऽपि कदा-
 गिदप्यशक्तिं न प्रतिपद्यते, यथा पुनःपुनरुद्घातप्यादित्य ॥

‘अयांतयाम्नीति ॥ ‘अन उपधालोपिन’ इति ङीप् ।
 तानित्यादि । तान् प्रजापतिविश्वकर्मयज्ञपरमेष्ठ्यादित्यान् ऋपयोऽ-
 ब्रुवन् उप य आऽयामेति । केन नोस्मानुपैप्यथेति प्रजापत्यादयोऽब्रु-
 वन् । भूमेत्यब्रुवन् ऋषयः । बहुत्वं भूमा वृद्धिः । ‘बहो-
 लोपो भू न बहोः’ । ततस्ते द्वाभ्यां चितीभ्यामुपायन् प्रजापत्या-

त्यनुवन्तान्द्वाभ्यां चितीभ्यामुपाय-
न्त्स पञ्चचितीकस्समपद्यत् य एवं
विद्वानग्निं चिनुते भूयानिव भवत्य-
भीमान्लोकाजयति विदुरेन देवा
अथो एतासामिव देवतानां सायु-
ज्यं गच्छति ॥ २३ ॥

भ्याम् । उपायन्नित्युप-आयन् । सः । पञ्चचिती-
क इति पञ्च-चितीकः । समिति । अपद्यत् ।
"यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । भू-
यान् । एव । भवति । अभीति । इमान् । लो-
कान् । जयति । विदुः । एनम् । देवाः । अथो इ-
ति । एतासाम् । एव । देवतानाम् । सायुज्यम् ।
गच्छति ॥ २३ ॥

तमस्ताऽऽदित्योऽस्तीति दिशं आदित्यः प्रजाप-
तिमन्नवीदुषं त्वाऽसौ पञ्चचत्वारिंशञ्च ॥५॥

दीन् सोपमग्निरिव पञ्चचितीकामपद्यते । 'चिते अपि' इति
दीर्घः ॥

अथ एवमित्यादि ॥ विदुषस्तुति । भूयान् 'अद्विगुक्त' ।
एतासां प्रजापत्यादीनां सायुज्यं ममानयोगत्वं गच्छति ॥

इति पञ्चमे भस्मे पञ्चमः ॥

ययो वा अग्रिर्यदग्रिचित्पाक्षिणोऽश्री-
यात्तमेवाग्रिमद्यादातिमाच्छेत्संवत्सरं
व्रतं चरेत्संवत्सरः हि व्रतं नाति
पशुर्वा एष यदाग्रिर् हिनस्ति खलु

'वर्यः । वै । अग्निः । यत् । अग्निचिदित्यग्नि-
चित् । पक्षिणः । अश्रीयात् । तम् । एव । अ-
ग्निम् । अद्यात् । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् । सं-
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । व्रतम् । चरेत् । संव-
त्सरमिति सं-वत्सरम् । हि । व्रतम् । न । अती-
ति । 'पशुः । वै । एषः । यत् । अग्निः । द्विनस्ति ।
खलु । वै । तम् । पशुः । यः । एनम् । पुरस्तात् ।

१५० वा इत्यादि ॥ श्वेनाकारत्वात् पक्षी भवत्यग्नि । तस्मा-
द्यदग्निचित्पक्षिणोभ्रीयात् पक्षिणो मासमभ्रीयान् तमेवाग्निमद्यात् ।
तत्र आर्तिं गच्छेत् अग्निं । ‘उपसर्गादिति धातो’ इति वृद्धिः ।
तस्मात्संवत्सरः न मासमभ्रीयादिति विधिः । यस्मात्संवत्सरविधिर्ना-
स्त्येति तत्र संवत्सराद्धूयन्नुवर्तते । ‘संसाधना क्रिया उपसर्ग-
आह’ इति सोपसर्गक्रियापदमध्याह्रियते । संवत्सरादर्थमेव सर्वत्र
प्रवर्तते नाति नोर्ध्वम् ॥

२पशुर्वा इत्यादि ॥ लुप्तोमेयम् । यथा पशु प्रतिकूलकारिणाम-
भिमुख्येन स्थितं दिनस्ति एवमयमग्निः । यस्मादेवं तस्मान्नशुस्त-

वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप-
चरति तस्मात्पश्चात्प्रादुपचर्य आ-
त्मनोऽहिंसायै तेजोसि तेजो मे
यच्छ पृथिवीं यच्छ ॥ २४ ॥ पृथि-
व्यै मां पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे
यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पा-

प्रत्यञ्चम् । उपचरतीत्युप-चरति । तस्मात् । प-
श्चात् । प्रादु । उपचर्य इत्युप-चर्यः । आत्मनः ।
अहिंसायै । तेजः । असि । तेजः । मे । यच्छ ।
पृथिवीम् । यच्छ ॥ २४ ॥ पृथिव्यै । मा । पाहि ।
ज्योतिः । असि । ज्योतिः । मे । यच्छ । अन्तरिक्षम् ।
यच्छ । अन्तरिक्षात् । मा । पाहि । सुवः । असि ।

दशोयमग्निं तमपि हिनस्ति । कं ! य एनं पुरस्तात् पूर्वस्यां
दिशि स्थितं प्रत्यङ्मुखं स प्रत्यञ्चं प्रतिमुखावस्थितमुपचरति
आरोहणोपधानप्रोक्षणादिभ्यस्तस्य करोति । तस्मात्पश्चादपरस्यां दिशि
स्थितेन प्रादुस्तोमि । उपचर्यः उपचरितव्य इति विधिः ।
आत्मन एवाहिमार्गम् । छान्दमो यत् ॥

‘मयमभव्यमोत्तमामु चितिषु हिरण्येष्टका उपदधाति—तेजो-
सीत्याद्याः ॥ तेजोमि तेजोहेतुस्त्वमसि तेनो मह्यं देहि पृथिवी च
यच्छ विधेयां कुरु । पृथिव्यै पृथिवीनिमित्तात् रोगादेः मां पाहि ।

हि सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ
 दिवो मां पाहीत्याह्वैताभिर्वा इमे
 लोका विधृता यदेता उपदधात्येषां
 लोकानां विधृत्यै स्वयमातृण्णा उ-
 पधार्य हिरण्येष्टका उप दधातीमे वै
 लोकास्स्वयमातृण्णा ज्योतिरु हि-

सुवः । मे । यच्छ । दिवम् । यच्छ । दिवः । मा । पाहि ।
 'इति । आह । एताभिः । वै । इमे । लोकाः ।
 विधृता इति वि-धृताः । यत् । एताः । उपदधा-
 तीत्युप-दधाति । एवम् । लोकानाम् । विधृत्या
 इति वि-धृत्यै । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृ-
 ण्णाः । उपधायेत्युप-धार्य । हिरण्येष्टका इति हि-
 रण्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति । इमे । वै । लो-
 काः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । ज्यो-

पञ्चम्यर्थे चतुर्थी, 'उदात्तयणः' इति तस्या उदात्तत्वम् ।
 एवमुत्तरो व्याख्येयौ । तेनः कीर्तिः । ज्योतिः दीप्तिः । सुव-
 स्सुखम् ॥

'अत्रैव ब्राह्मणम्—इत्याहति ॥ एताभिः हिरण्येष्टकाभिः इमे
 लोकाः विधृताः एतासामुपधानेनेत्यर्थः ॥

रण्यं यत्स्वयमातृण्णा उपधाय ॥
 २५ ॥ हिरण्येष्टका उपधातीमाने-
 वैताभिर्लोकाज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो
 एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भा-
 न्ति यास्ते अग्रे सूर्ये रुच उद्यतो
 दिवंमातृन्वन्ति रश्मिभिः । ताभि-

तिः । हिरण्यम् । 'यत् । स्वयमातृण्णा इति स्व-
 यं-आतृण्णाः । उपधायेत्युप-धाय ॥ २५ ॥ हि-
 रण्येष्टका इति हिरण्य-इष्टकाः । उपधातीत्युप-
 दधाति । इमान् । एव । एताभिः । लोकान् ।
 ज्योतिष्मतः । कुरुते । अथो इति । एताभिः । ए-
 व । अस्मै । इमे । लोकाः । प्रेति । भान्ति ।
 'याः । ते । अग्रे । सूर्ये । रुचः । उद्यत इत्युत्-
 यतः । दिवंम् । आतृन्वन्तीत्या-तृन्वन्ति । रश्मि-

^१यदित्यादि ॥ गतम् । अथो इति । एताभिरिष्टकामि. ज्यो-
 तिष्मतः यता रोका अस्मै यन्मानाय प्ररूपेण भान्ति ॥

^२अथ तिस्र. ऋक्—यास्ते अग्रे इत्याद्या ॥ प्रथमाद्विती-
 ये 'धुवाऽसि' इत्यत्र व्याख्याते । सर्वा अनुष्टुप प्रथमा वृत्ति-
 र्नामानुष्टुप् । तत्र प्रथमा—उद्यतस्तत्र सूर्ये स्थिता याः रुच.

स्सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ।
 या वो देवास्सूर्ये रुचो गोप्वश्वेषु
 या रुचः । इन्द्राग्नी ताभिस्सर्वाभी
 रुचं नो धत्त बृहस्पते । रुचं नो धे-
 हि ॥ २६ ॥ ब्राह्मणेपु रुचः राजसु
 नस्कृधि । रुचं विश्वेषु गूद्रेषु मयि

भिरिति रुश्मि-भिः । ताभिः । सर्वाभिः । रुचे ।
 जनाय । नः । कृधि । 'याः । वः । देवाः । सूर्ये ।
 रुचः । गोपु । अश्वेषु । याः । रुचः । इन्द्राग्नी इ-
 तीन्द्र-अग्नी । ताभिः । सर्वाभिः । रुचम् । नः ।
 धत्त । बृहस्पते । 'रुचम् । नः । धेहि ॥ २६ ॥
 ब्राह्मणेपु । रुचम् । राजस्विति राज-सु । नः ।
 कृधि । रुचम् । विश्वेषु । गूद्रेषु । मयि । धेहि ।

दिवं रश्मिभिः व्यासामान्वन्ति ताभिस्सर्वाभि रश्मिभि नो यजमा-
 नाय दीप्ति कुरु ॥

द्वितीया—हे देवा या वः सूर्ये स्थिता सूर्यनिष्पन्ना रुचः
 गोप्वश्वेषु या रुचः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते ताभिः सर्वाभिः
 अस्मभ्यं रुचं धत्त ॥

तृतीया—नः अस्माकं ब्राह्मणेपु रुचं धेहि स्थापय ॥

धेहि रुचा रुचम् । द्वेषा वा अग्निं
चिक्रयानस्य यश इन्द्रियं गच्छत्य-
ग्निं वा चितमीजानं वा यदेता आ-
हुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यश इन्द्रियं धत्त
ईश्वरो वा एष आर्तिमातोऽर्थोऽग्निं चि-
न्वन्नधिक्रामन्ति तत्त्वां यामि ब्रह्म-

रुचा । रुचम् । १ द्वेषा । वै । अग्निम् । चिक्रयान-
स्य । यशः । इन्द्रियम् । गच्छति । अग्निम् ।
वा । चितम् । ईजानम् । वा । यत् । एताः ।
आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । आत्मन् । एव ।
यशः । इन्द्रियम् । धत्ते । १० ईश्वरः । वै । एषः ।
आर्तिम् । आतोऽरित्या-अर्तोः । यः । अग्निम् ।

१अथान्न ब्राह्मणम्—द्वेषा वा इत्यादि ॥ अग्निं चिक्रयानस्य
चितवत् यश इन्द्रियं च द्वेषा गच्छति तपमि वा गच्छति
ईजानं वा अग्नयेन क्रतुना इष्टवन्तं न सर्वथाऽग्निचितम् ।
उभयत्र लिट् वाननादेशः । तस्मादेताभिः 'यास्ते अग्ने'
इत्यादिभिराहुतिभिः यश इन्द्रियं आत्मानि स्थापयति, तन्ने नान्यं
गच्छति ॥

१०ईश्वरो वा इति ॥ 'ईश्वरे तोमुन्वमुनो' इति हेतोः शता ।
नयनेन हेतुना अग्निमतिनामति । आरोहति वारुण्याः । उ-

णा वन्दमान इति वारुण्यर्चा ॥२७
 जुहुयाच्छान्तिरेवैपाग्नेर्गुप्तिरात्मनो
 हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते
 यथा वै हविस्स्कन्दत्येवं वा एष स्क-
 न्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मै-

चिन्वन् । अघिक्रामतीत्यधि-क्रामन्ति । तत् ।
 त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इति ।
 वारुण्या । क्रुचा ॥ २७ ॥ जुहुयात् । शा-
 न्तिः । एव । एषा । अग्नेः । गुप्तिः । आत्मनः ।
 ११ हविष्कृत इति हविः-कृतः । वै । एषः । यः ।
 अग्निम् । चिनुते । यथा । वै । हविः । स्कन्दति ।
 एवम् । वै । एषः । स्कन्दति । यः । अग्निम् । चि-

दात्तनिवृत्तिस्वरेण हीप उदात्तत्वम्, 'उदात्तयण' इति विभक्ते ।
 एषा सञ्चिताहुतिरग्रेऽश्नान्ति अधिक्रमणदोषशान्तिहेतुरात्मनश्च गुप्तिः
 रक्षाहेतु ॥

११ हविष्कृतो वा इत्यादि ॥ एष हविष्कृतः निर्वर्तितहवी-
 रूप इति यावत् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 यद्वा—हविष्कृतं कृतहविः भावप्रधानो हविश्शब्दः । 'जाति-
 कालमुखादिभ्यः परवचनम्' इति परनिपातः । हविस्थानीयोऽ-
 यमग्निश्चिन्वानः तस्मात् हविस्स्कन्दनं यथा दोषवदेवमस्याः स्त्रिया

त्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत मैत्राव-
रुणतामिवोषैत्यात्मनोऽस्कन्दाय यो
वा अग्निमृतृस्थां वेदतुर्ऋतुरस्मै
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति सं-

त्वा । स्त्रियम् । उपैतीत्युप-एति । मैत्रावरुण्येति
मैत्रा-वरुण्या । आमिक्षया । यजेत । मैत्रावरुण-
तामिति मैत्रा-वरुणताम् । एव । उपेति । एति ।
आत्मनः । अस्कन्दाय । ^{१२}यः । वै । अग्निम् ।
ऋतृस्थामित्यृतु-स्थाम् । वेद । ऋतुर्ऋतुरित्यृतुः-
ऋतुः । अस्मै । कल्पमानः । एति । प्रतीति । एव ।
तिष्ठति । ^{१३}संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अग्निः ।

उपायनम् । तस्मान्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेतेति विधिः । अनूवन्त्या-
स्थानीयं विधीयते मैत्रावरुणम् । तामिति । मित्रावरुणयोर्भागो मैत्रा-
वरुणः । तद्वावमुपैति स्कन्दनम् । ततश्च हृतकल्पत्वात् स्कन्द-
नदोषो नास्यात्मनः । यद्वा—स्वार्थिकोऽण्—मित्रावरुणभावमुपैति ।
ततश्च तद्भावेन स्थितत्वादात्मनः स्कन्दने दोषाप्रमद इति ॥

^{१२}यो वा अग्निमित्यादि ॥ ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठतीत्यृतुस्था ।
आकारान्तलक्षणः कः । ऋतुरृतुः सर्गः ऋतुः अस्मै यजमानाय
कल्पमानः संवर्धमान एति प्रवर्धते । प्रति तिष्ठति यजमानः ॥

^{१३}संवत्सरो वा इत्यादि ॥ गतम् ॥

वत्स॒रो वा अ॒ग्निः ॥ २८ ॥ ऋ॒तु-
 स्थास्तस्य॑ वस॒न्तश्चि॒द्वारो॑ ग्री॒ष्मो द-
 क्षि॒णः प॒क्षो व॒रु॒पाः पु॒च्छं॑ श॒रदुत्त॑-
 रः प॒क्षो हे॒म॒न्तो म॒ध्यं पू॒र्वप॒क्षाश्चि-
 त्तयोऽप॒रप॒क्षाः पु॒री॒पम॒हो॒रात्रा॒णीष्टं॑-
 का ए॒ष वा अ॒ग्निर् ऋ॒तु॒स्था य ए॒वं
 वेद॑तु॒र्ऋ॒तु॒रस्मै॑ क॒ल्प॒मान॑ ए॒ति प्र-
 त्ये॒व ति॑ष्ठति प्र॒जाप॑ति॒र्वा ए॒तं ज्यै-

॥ २८ ॥ ऋतुस्था इत्यृतु-स्थाः । तस्य । वस-
 न्तः । शिरः । ग्रीष्मः । दक्षिणः । पक्षः । वरुपाः ।
 पुच्छम् । शरत् । उत्तर इत्युत्तरः । पक्षः । हेम-
 न्तः । मध्यम् । पूर्वपक्षा इति पूर्व-पक्षाः । चित्त-
 यः । अपरपक्षा इत्यपर-पक्षाः । पुरीपम् । अहो-
 रात्राणीत्यहः-रात्राणि । इष्टकाः । एषः । वै । अ-
 ग्निः । ऋतुस्था इत्यृतु-स्थाः । यः । एवम् । वेद ।
 ऋतुर्ऋतुरित्यृतुः-ऋतुः । अस्मै । कल्पमानः ।
 एति । प्रतीति । एव । तिष्ठति । प्रजापतिरिति प्रजा-

११ प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ एतदुक्ता अग्नि ऋतु न्यधत् ।
 गतमन्यत् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षष्ठोऽनुवाक

पृथक्कामो न्यधत्त ततो वै स ज्यै-
 पृथमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते
 ज्यैष्ठ्यमेव गच्छति ॥ २९ ॥
 यदाकूतात्समसुस्रोद्धुदो वा मनसो

पतिः । वै । एतम् । ज्यैष्ठ्यकाम् इति ज्यैष्ठ्य-
 कामः । नीति । अधत्त । ततः । वै । सः । ज्यै-
 पृथम् । अगच्छत् । यः । एवम् । विद्वान् । अ-
 ग्निम् । चिनुते । ज्यैष्ठ्यम् । एव । गच्छति ॥ २९ ॥

पृथिवीं यच्छ यत्स्वयमातृणा उपधार्य धे-
 हृचाऽग्निर्ग्नौ चिनुते त्रीणि च ॥ ६ ॥

‘यत् । आकूतादित्या-कूतात् । समसुस्रोदिति
 तं-असुस्रोत् । हृदः । वा । मनसः । वा । सम्भृ-

‘दशाग्निदानि समिष्टयज्ञीणि ब्रूहोति—यदाकूतादित्यादीनि ॥
 आद्याश्रतस्तः त्रिष्टुम् । अन्या अनुष्टुम् । तत्र प्रथमा—आ-
 कूति. संकल्पः प्रत्ययः ‘अक्षयं सुखमाप्तवानि’ इत्येवंरूपः ।
 हृदयं चित्तं धृतिस्पृत्यादि तत्सायनोपायचिन्तनम् । मनः अन्तः-
 करणं तदनुकूलप्रतिकूलेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चतुर्ग्रहणेन द-
 शेन्द्रियाणि नश्यन्तो यानि सम्यगनुष्ठानेन अभिमतं व्यभं साध-
 यन्ति । एतेष्वाकूत्यादिषु संभृतं एभिः प्रत्ययैः चिरकालविषयोक्तं

वा संभृतं चक्षुषो वा । तमनु प्रेहि
सुकृतस्य लोकं यत्र र्पयः प्रथम-
जा ये पुराणाः । एतस्य सधस्थ प-
रि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जा-

तमिति सं-भृतम् । चक्षुषः । वा । तम् । अनु ।
प्रेति । इति । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोकम् ।
यत्र । र्पयः । प्रथमजा इति प्रथम-जा । ये ।
पुराणाः । एतम् । सधस्थेति सध-स्थ । परीति ।
ते । ददामि । यम् । आवहादित्या-वहात् । शेव-

येदेतस्य समस्तत्वे तु स्तुत सम्यक्परिनिष्पन्नम् । स्वल्पे प-
नमी । एतानि प्राप्य निष्पन्न इदानीमिति । स्वतेर्हृदि श
परशु । त अभिप्रेतार्थं अनु लक्ष्य प्रेहि गच्छ । कीदृशी
मित्याह—सुकृतस्य लोकं सुकृतफलभोगस्थानं यत्र सुकृतिन एव
गच्छन्ति तत्र स्थानं गच्छ—हे यजमान । देहपातोत्तरकाल
मिति सामर्थ्यात् गम्यते । सूयमानाक्त ' इति सुकृतशब्दो-
न्नीदात्त । पुनश्च विशेष्यते—यत्रासत प्रथमना नित्या
मन्यन्मुपभृतस्य ऋणो द्रष्टार ये न पुराणा पूर्वमुक्ता न पू-
र्य वा अस्मान् निन्दय तत् स्थानं गच्छेति ॥

"अथ द्वितीया—इति ॥ अग्निरामन्व्यते—हे अग्ने सधस्थ
सहस्थानस्थितं पृथिव्यामेतावन्तं कालमनेन सहस्यत । ' सधना
धस्ययो ' इति सहशब्दस्य सधादेश । इदानीं गच्छते तुम्य

तवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अ-

त्र तस्मै जानीत परमे व्योमन् ।

जानीतादेनं परमे व्योमन् देवांस्त-

धिरिति शेष—धिम्र । जातवेदा इति जात—वेदा ।
अन्वागन्तव्यं—आगन्ता । यज्ञपतिरिति यज्ञ—प-
तिः । वः । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे ।
व्योमन्निति वि—ओमन् । जानीतात् । एनम् ।

मेन यगमान परिददामि रक्षार्थं तत्र हस्ते वरोमि तत्रापि सहा
सने स्थातुमिति भाव । रक्षामिदानीं प्रार्थयते—जातवेदा न
तत्रज्ञान रक्षणोपायज्ञं त्वं शेषधिं निधिस्थानं यमावरात् आ-
वहसि निधिमिव परिगृह्णासि गोपायसि च तं परिददामीति । वहे
रेटि पुरुषव्यत्ययः, आडागमश्च । इदानीं देवा आमन्त्र्यन्ते—हे
देवा ययमपि शृणुत अथ यज्ञपतिर्यजमानः व युष्मानन्वागन्ता
युष्मान्वागन्ता अनन्तरमेवानुक्रमेण आगमिष्यति । 'न
नु' इति निपातप्रतिषेधः । 'तारयनुदात्ते' इति लृतावधायक-
वस्थानुदात्तत्वं, टिलोप उदात्तविभृत्तिस्वरेण तस्यैवोदात्तत्वं, 'गति
र्गतो' इति प्रथमस्य गतेरनुदात्तत्वम्, 'गिडि चोदात्तवति' इति
द्वितीयस्य 'उदात्तवता तिडा' इति 'गतिमता च' इति द्वय-
समम्यते । तत्र परमे व्योमनि प्रशस्ते निधिग्राणे च पुण्यलोके
युष्मानन्वागन्तारं जानीत प्रविष्टवानयमस्य स्थानमिति तमेन एव
वृत्तः । स्मेति पादपूर्णे, सामप्रतीकत्वं वा द्योतयति ॥

अथ तृतीया—जानीतादिनि ॥ हे देवा मय्य तावदेन परमे

धस्था विद रूपमस्य । यदागच्छात्
॥३०॥ पृथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृ-
णुतादाविरस्मै । सं प्र च्यवध्वमनु सं

पुरमे । व्योमन्निति वि-ओमन् । देवाः । सधस्था
इति सध-स्थाः । विद । रूपम् । अस्य । यत् ।
आगच्छादित्या-गच्छात् ॥ ३० ॥ पृथिभिरिति पृ-
थि-भिः । देवयानैरिति देव-यानैः । इष्टापूर्ते
इतीष्टा-पूर्ते । कृणुतात् । आविः । अस्मै । 'सम् ।

व्योमन् स्थाने आगत जानीतात् जानीत 'तस्य तात्' इति
तादेश । अनन्तर चेह सधस्था सहासने स्थानार अत एव
अस्य रूप विद जानीत कीदृशोयमिति विदितरूपविशेषमेव
कुरुत । 'विदो रुदो वा' इत्याकारादेश । तत्र यद्यय देव
याने पृथिभिरागच्छात् आगतस्स्यात् । पूर्ववदादागम । ततो-
स्म इष्टापूर्ते इष्टापूर्तफले आविष्कृणुतात् आविष्कृणुत एतदर्थ-
मिष्टापूते च गतवान्, ईदृश च तयो कलमिति । पूर्ववत्तादे-
श । इष्ट देवेभ्य । पूर्ते पितृभ्य । छन्दस पूर्वपदस्य
दीर्घत्वम् । अत्र देवा इति पादादित्वात् निहन्यते, 'विभाषित
विशेषवचने' इति तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधाद्वितीयमामन्त्रित न नि-
हन्यते । 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' इति द्वयोरप्यविद्य
मानवत्त्वात् तेनाख्यात निहन्यते ॥

'अथ चतुर्थी—स प्र च्यवध्वमिति ॥ व्याख्यातेषु 'अग्नि यु-

प्र याताग्नें पथो देवयानान्कृणुध्वम् ।
 अस्मिन्सुधस्थे अध्यत्तरस्मिन्विश्वे
 देवा यजमानश्च सीदत । प्रस्तरेण
 परिधिना स्रुचा वेद्या च वरुहिण ।
 ऋचेमं यज्ञं नो वह सर्वदेवेषु गन्त-

प्रेति । च्यवध्वम् । अन्विति । सम् । प्रेति । या-
 त । अग्ने । पथः । देवयानानिति देव-यानान् ।
 कृणुध्वम् । अस्मिन् । सुधस्थ इति सुध-स्थे ।
 अधीति । उत्तरस्मिन्नित्युत्-तरस्मिन् । विश्वे ।
 देवाः । यजमान । च । सीदत । प्रस्तरेणेति प्र-
 स्तरेण । परिधिनेति परि-धिना । स्रुचा । वेद्या ।

नमि* इत्यत्र । हे अग्ने विश्वे देवा सर्वे यूय यजमानश्च इत्थ
 ठतसवादा इदानीं सम्यग्वध्व सम्यगम्मान् स्थानान् प्रचलन ।
 अनन्तर च समयात् संहिता एव गच्छत । गच्छन्तश्च देवयाने-
 नेव पथ कृणुध्वम् अन्ये पथिभि न गन्व्यम् । एवमस्मिन्
 सपरपे सहस्थाने लोके उत्तरस्मिन्श्च सुगेके इदानीं देहपातोत्त
 रवाल च सीदत परस्परस्योपकुर्वन्तो वनेऽग्निनि ॥

*अथ पञ्चमी—प्रस्तरेणेति ॥ प्रस्तगादिभि सह इममस्माक
 यज्ञं वह प्रापय देवान् देवेष्विति विभक्तिव्यत्यय । स्रुग्रहण

वे । यदिष्टं यत्परादानं यद्वत्तं या च
 दक्षिणा । तत् ॥ ३१ ॥ अग्निर्वैश्व-
 कर्मणस्सुर्वदेवेषु नो दधत् । येना
 सहस्रं वहसि येनाग्ने सर्ववेदसम् ।
 तेनेमं यज्ञं नो वह सुर्वदेवेषु गन्त-

च । ब्रूहिषा । ऋचा । इमम् । यज्ञम् । नः ।
 ब्रह् । सुर्वः । देवेषु । गन्तवे । यत् । इष्टम् । यत् ।
 परादानमिति परा-दानम् । यत् । दत्तम् । या ।
 च । दक्षिणा । तत् ॥ ३१ ॥ अग्निः । वैश्वकर्मण
 इति वैश्व-कर्मणः । सुर्वः । देवेषु । नः । दधत् ।
 येन । सहस्रम् । वहसि । येन । अग्ने । सर्ववेद-

पात्राणामप्युपलक्षणम् । ग्रहणमन्ताणा प्रयोनन चाह—सुर्गन्तवे
 अस्माक स्वर्गगमनाय । तुमहे तवेन् प्रत्यय ॥

पृथी—यदिष्टमिति ॥ यदिष्ट देवेभ्यो दत्त दर्शपूर्णमासा-
 दिषु यत्परादान नात्यादरेण दत्त दीनान्वष्टरणादिभ्य यद्वत्त
 समीचीन चरिवेष्टि यागे न दक्षिणा अन्तेर्वेदि यद्वत्त तन् सर्वं
 वैश्वकर्मणोभिरस्माक स्वर्गहेतुर्देवेषु दधत् स्थापयतु स्वर्गसाधनमेव
 सर्वं करोतु । ऐस्वाडागम ॥

सप्तमी—येना सहस्रमिति ॥

* ॥

तदग्निर्वैश्वकर्मणस्सुर्वदेवेषु नो द-
धत् ॥ ३२ ॥

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या
जिह्वा जातवेदो यो अर्चिः । ये ते

गन्तवे । "यत्र । धाराः । अनपेता इत्यनप-इताः॥
मघोः । घृतस्य । च । याः । तत् । अग्निः । वै-
श्वकर्मण इति वैश्व-कर्मणः । सुर्वः । देवेषु । नः ।
दधत् ॥ ३२ ॥

आगच्छात्तद्वयानशुस्तेनेमं यज्ञं नो वह
सुर्वदेवेषु गन्तवे चतुर्दश च ॥ ७ ॥

'याः । ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः ।
यानि । धाम । या । जिह्वा । जातवेद इति जात-

"दशमी—यत्रेति ॥ यत्र यधि मघो घृतस्य च या धारा
अनपेता तत्र लोके देवेषु स्थापयतु रि मघो घृतस्य च धारा
अनुपक्षीणा देवयोग्याश्च करोतित्यर्थ ॥

इति पञ्चमे सप्तमे सप्तमोऽनुषाव

स्तयचिर्ति जपति—यास्त इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने जात-
वेद जातमज्ञ जातधन वा यास्तव समिध समिन्वनानि यानि
च धाम धामानि जन्मस्थानानि । 'सुपा मुहुक्' इति दुक्,

अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं
चिनुहि प्रजानन् । उत्सन्नयज्ञो वा
एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्न-
न्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरेति यास्तै
अग्ने समिधो यानि ॥ ३३ ॥ धा-

वेदः । यः । अग्निः । ये । ते । अग्ने । मेडयः ।
ये । इन्दवः । तेभिः । आत्मानम् । चिनुहि । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-य-
ज्ञः । वै । एषः । यत् । अग्निः । किम् । वा । अ-
हं । एतस्य । क्रियते । किम् । वा । न । यत् ।
वै । अध्वर्युः । अग्नेः । चिन्वन्न । अन्तरेतीत्यन्तः-
एति । आत्मनः । वै । तत् । अन्तः । एति । याः ।

यश्चात्रै. दीप्ति हे अग्ने अङ्गनादियुक्त । ये च मेडयः शब्दा-
न्मनामसूपमितमिदम् । ये ते च इन्दव विप्रुष. तेभिस्तैस्सर्गैः
स्वयमेवात्मानं चिनुहि । 'उत्तश्च प्रत्यथाच्छन्दो वा वचनम्' इति
हेलोपाभाय । प्रजानन् प्रकृत्यो ज्ञाता । कोन्यस्त्वदते तां चेत्
शकृत्पादिति याव । तेभिरिति । 'चदुलं छन्दसि' इति ऐम-
भायः, 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकं शिष्यते ॥

अथात्रैव ब्राह्मणम्—उत्सन्न यज्ञ इत्यादि ॥ व्याख्यानम्* ।

मेत्याह्वैपा वा अग्नेस्स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्म-
नोन्तरोति चतस्र आशाः प्र चर-
न्त्वग्नयं इमं नो यज्ञं नयतु प्रजान-
न् । घृतं पित्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म

ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः । यानि ॥३३॥
धाम । इति । आह । एषा । वै । अग्नेः । स्वयं-
चितिरिति स्वयं-चितिः । अग्निः । एय । तत् ।
अग्निम् । चिनोति । न । अध्वर्युः । आत्मनः ।
अन्तः । एति । चतस्रः । आशाः । प्रेति । चर-
न्तु । अग्नयः । इमम् । नः । यज्ञम् । नयतु । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । घृतम् । पित्वन्नं । अज-

पुरुषधुद्वयविषयत्वेन ज्ञानवत्त्वस्य परिहृतत्वात् । अध्वर्योरात्मैकदेशा-
न्तरस्याभावः ॥

‘कूर्मोपधानमन्त्र — नतस्त आशा इति त्रिष्टुप् ॥ नतस्त
आशा दिशः अग्नयं प्रनरन्तु प्रप्राशनार्थाय स्वर्गं गच्छतोस्त्य ।
अयं न कूर्म इममस्माकं यज्ञं स्वर्गं नयतु प्रापयतु प्रजा-
नन् प्रकृष्टो ज्ञाता श्रुतमुदकं अजरं अविनाशं सुवीर्यं च शो-
भनवीर्यं च पित्वन् सिधन् इमं यज्ञं नयत्विति । ब्रह्मेव समि-
न्धनं भवतु आहुतीनामग्नीनां प्रचरताम् । आहूयन्ते यान्य

अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं
चिनुहि प्रजानन् । उत्सन्नयज्ञो वा
एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्न-
न्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरेति यास्ते
अग्ने समिधो यानि ॥ ३३ ॥ धा-

वेदः । यः । अग्निः । ये । ते । अग्ने । मेडयः ।
ये । इन्दवः । तेभिः । आत्मानम् । चिनुहि । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-य-
ज्ञः । वै । एषः । यत् । अग्निः । किम् । वा । अ-
हं । एतस्य । क्रियते । किम् । वा । न । यत् ।
वै । अध्वर्युः । अग्नेः । चिन्वन् । अन्तरेतीत्यन्तः-
एति । आत्मनः । वै । तत् । अन्तः । एति । याः ।

यश्चाग्निं दीप्तिं हे अग्ने अङ्गनादियुक्त । ये च मेडयः शब्दाः
चमनामनुपमितमिदम् । ये ते च इन्द्राः विप्रुप. तेभिस्तैस्तैर्वै
स्वयमेवात्मानं चिनुहि । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा यवनम्' इति
हेर्नेपाभाष. । प्रजानन् प्रष्टो ज्ञाता । गेन्यस्तद्वदेतां नेतुं
शकृयादिति भावः । तेभिरिति । 'बहुलं छन्दमि' इति ऐम-
भावः, 'नर्पुमकमनर्पुमकेन' इति नर्पुमकं शिष्यने ॥

अपात्रेव घ्राणम्—उत्सन्न यज्ञ इत्यादि ॥ व्याख्यानम् ।

मेत्याहैषा वा अग्रेस्स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्म-
नोन्तरोति चतस्र आशाः प्र चर-
न्त्वग्नयं इमं नो यज्ञं नयतु प्रजान-
न् । घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म

ते । अग्रे । समिध इति सं-डघः । यानि ॥३३॥
धाम । इति । आह । एषा । वै । अग्रेः । स्वयं-
चितिरिति स्वयं-चितिः । अग्निः । एव । तत् ।
अग्निम् । चिनोति । न । अध्वर्युः । आत्मनः ।
अन्तः । एति । चतस्रः । आशाः । प्रेति । चर-
न्तु । अग्नयः । इमम् । नः । यज्ञम् । नयतु । प्र-
जानन्निति प्र-जानन् । घृतम् । पिन्वन् । अज-

पुरुषबुद्धयविषयत्वेन ज्ञानपक्षस्य परिहृतत्वात् अध्वर्योरौक्तिकदेशा-
न्तराभावात् ॥

कूर्मोपधानमन्त्र — चतस्र आशा इति त्रिष्टुप् ॥ चतस्र
आशा दिश अग्नयं प्रनरन्तु प्रकाशनार्थाय स्वर्गं गच्छतोस्य ।
अथ च कूर्म इममस्याक यज्ञं स्वर्गं नयतु प्रापयतु प्रजा-
नन् प्रष्टव्यो ज्ञाता घृतमुदरु अजर अविनाश सुवीर्यं च शो-
भतवीर्यं च पिन्वन् सिञ्चन् इमं यज्ञं नयत्विति । ब्रह्मेन समि-
न्धनं भवतु आहुतीनामग्नीनां प्रचरताम् । आहुयन्ते यान्य

सुमिद्रवत्याहुतीनाम् । सुवर्गाय वा
एष लोकायोषं धीयते यत्कूर्मश्चत-
स्र आशाः प्र चरन्त्वग्रय इत्याह
॥ ३४ ॥ दिशं एवैतेन प्र जानाती-
मं नो यज्ञं नयतु प्रजानन्नित्याह सु-
वर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ब्रह्मं सु-
मिद्रवत्याहुतीनामित्याह ब्रह्मणा वै

रम् । सुवीरमिति सु-वीरम् । ब्रह्म । सुमिदिति सं-
इत् । भवति । आहुतीनामित्या-हुतीनाम् । 'सुव-
र्गायेति' सुवः-गायं । वै । एषः । लोकायं । उपेति ।
धीयते । यत् । कूर्मः । चतस्रः । आशाः । प्रेति ।
चरन्तु । अग्रयः । इति । आह ॥ ३४ ॥ दिशः ।
एव । एतेन । प्रेति । जानाति । इमम् । नः । य-
ज्ञम् । नयतु । प्रजानन्निति प्र-जानन् । इति । आ-
ह । सुवर्गस्येति सुवः-गस्यं । लोकस्यं । अभिनी-
त्या इत्यभि-नीत्यै । ब्रह्मं । सुमिदिति सं-इत् ।

इत्याहुतयोऽग्रयः । संप्रदाने क्तिन्, 'तदो च' इति गते प्रवृ-
त्तिस्वरत्वम् ॥

*अथात्रैव ब्राह्मणम्—सुवर्गायेत्यादि ॥ गतम् । चतस्र इत्यादि ।
मन्त्रावयवानां स्तुतिः । अभिनीत्यै आभिमुख्येन नयनाय यद्

देवास्सुवर्गं लोकमायन् यद्ब्रह्मण्व-
 त्योपदधाति ब्रह्मणैव तद्यजमान-
 स्सुवर्गं लोकमेति प्रजापतिर्वा ए-
 प यदग्निस्तस्य प्रजाः पशवश्छन्दा-
 ःसि रूपं सर्वान् वर्णानिष्टंकानां
 कुर्याद्रूपेणैव प्रजां पशूश्छन्दांस्य-

भवति । आहुंतीनामित्या-हुतीनाम् । इति । आहु ।
 ब्रह्मणा । वै । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-
 कम् । आयन् । यत् । ब्रह्मण्वत्येति ब्रह्मण्व-व-
 त्या । उपदधातीत्युप-दधाति । ब्रह्मणा । एव । तत् ।
 यजमानः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । एति ।
 'प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै । एपः । यत् । अ-
 ग्निः । तस्य । प्रजा इति प्र-जाः । पशवः । छन्दा-
 ःसि । रूपम् । सर्वान् । वर्णान् । इष्टंकानाम् । कृ-
 यति । रूपेण । एव । प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् ।
 छन्दांसि । अवेति । रुन्धे । अथो इति । प्रजाभ्यु

ब्रह्मण्वत्या ऋषा ' न्तस्त आशा ' इत्यनया, 'ब्रह्म समित् भव-
 ति' इत्यत्र दर्शनात् । ' अन्ये नुद् ' ॥

'प्रजापतिर्वा' इत्यादि ॥ प्रजादीनि प्रजापते रूपाणि न
 अस्मान् प्रजापत्यात्मनोऽग्निरवयवभूतानां इष्टवानां सर्वान् सर्ववर्णान्

वं रुन्धेऽथो प्रजाम्य एवैनं पशुभ्य-
 छन्दोभ्योऽवरुध्यं चिनुते ॥ ३५ ॥
 मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं रायस्पो-
 पाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । मयि

इति प्र-जाम्यः । एव । एनम् । पशुभ्य इति पशु-
 भ्यः । छन्दोभ्य इति छन्दः-भ्यः । अवरुध्येत्यव-
 रुध्यं । चिनुते ॥ ३५ ॥

एति यास्ते अग्रे समिधो यान्यग्र्य इत्याहे-
 षंकानां पोडंश च ॥ ८ ॥

'मयि । गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् । रायः ।
 पोपाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः-त्वाय । सुवी-
 र्यायेति सु-वीर्याय । मयि । प्रजामिति प्र-जाम् ।

दुषोन् जेत्तामि दक्षिणावृत्ति तासा प्रजादिभाषाय प्रजादीना
 च सर्ववर्णत्वात् तथा कृते रूपेणैव प्रजादीनवरुन्धे । ततश्च
 प्रजापत्यात्माऽग्निं परिगृहीतो भवति । अथो अपि च प्रजादिभ्य
 एवादायामि नितो भवति, प्रजादीना इष्टदाना चेतस्त्वभावत्वात् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे अष्टमोऽनुवाकः ।

१ जातम्भश्चि गृह्णति—मयि गृह्णामि ह्यम्याम् ॥ त्रिष्टुप्
 पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् अस्तराचिका । अग्रे प्रथमं चयनात् पूर्व-

प्र॒जां मा॒यि वर्चो॑ द॒धाम्यरि॑ष्टास्याम
त॒नुवा॑ सु॒वीराः । यो नो॑ अ॒ग्निः पि॒-
तरो॑ ह॒त्स्वन्तर॑म॒र्त्यो म॒र्त्यां आ॒-
वि॒वेश॑ । त॒मात्म॑न्यरि॑ गृह्णीमहे व॒यं

मा॒यि । वर्चः॑ । द॒धामि॑ । अ॒रि॒ष्टाः । स्या॒म । त॒नु॒-
वा॑ । सु॒वीरा॑ इति॑ सु॒-वीराः । 'यः । नः । अ॒ग्निः ।
पि॒तरः॑ । ह॒त्स्वि॒ति ह॒त्-सु । अ॒न्तः । अ॒म॒र्त्यः ।
म॒र्त्यान् । आ॒वि॒वेशे॒त्या-वि॒वेश॑ । तम् । आ॒त्मन् ।
प॒रीति॑ । गृ॒ह्णी॒महे॑ । व॒यम् । मा । सः । अ॒स्मान् ।

भेषाग्निं मायि गृह्णामि राधो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थं शोभना-
पत्यत्वाय शोभनवीर्यत्वाय च । व्याख्यातानि पदानि । किं यन्मानस्य
रायस्पोषाय दद्युरिति, नेत्याह—मायि प्रजां प्रजादिकं च मायि
वर्चो बलं च दधामि धारयेय मम तेजो माक्रमेदित्यनेन अभिप्रायेण
मायि गृह्णामीति । 'गदधार्युरात्मन्' इत्यादिकं व्याख्यामिदानीमेव
भविष्यति । किञ्च—सर्वेऽपि वयं पुत्रपौत्रादिसहिताः सुवीराश्शो-
भनापत्या अरिष्टा अनुपहिंसिताश्च तनुवा शोभनेन शरीरेण स-
हिताः सर्वे स्याम समर्थाश्च ॥

‘अथ द्वितीया—यो न इति ॥ हे पितरः सर्वस्य पितरः ।
भूनेन्द्रियाण्यामन्त्र्यन्ते यो नोस्मान् ह्यमुं हृदयादिषु अन्तर्मध्ये आ-
विवेश अमर्त्यः अमरगणर्मा मर्त्यान् मरणशीलान् अस्मानाविवेश

स्मात्पशवस्स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अ-
ग्निमित्याहात्मन्नेव स्वमग्निं दाधार
नास्मात्पशवोऽपि कामन्ति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यन्मृचापश्चाग्नेरना-
द्यमथ कस्मान्मृदा चाद्विश्वाग्निश्ची-

पशवः । स्युः । मयि । गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् ।
इति । आह । आत्मन् । एव । स्वम् । अग्निम् ।
दाधार । न । अस्मात् । पशवः । अपेति । काम-
न्ति । 'ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।
यत् । मृत् । च । आपः । च । अग्नेः । अनाद्यम् ।
अथ । कस्मात् । मृदा । च । अद्विरित्यन्त-भिः ।
च । अग्निः । चायते । इति । यत् । अद्विरित्यन्त-

अपक्रमणशीला पशवस्स्यु । अन्दस उरन् । मयि गृह्णामीत्या-
दिना यथोक्तदोषाभावमापद्ये । दागरेति छन्दसो लिट् । धारय-
न्निति । 'तुनादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

'ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ मृच्च आपश्चेत्येतदुभयमग्नेरनाद्यमभ-
क्ष्यम् । 'ययनोश्चातर्धे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अथ कस्मा-
त्तारणादनेनाभिमेतेन अग्निश्चीयते विरुद्धमिव छत्स्यते एतदिति ब्र-
ह्मवादिन आहु । उत्तरम्—यदक्षिरिति । यदक्षिर्मुदं संयोति मिश्रयति
आपश्च मर्वदेवनार्थाः । तस्माच्चदक्ष्या मृदा चयनेन सर्वाभिर्देव-

यत् इति यदग्निस्संयौति ॥ ३७ ॥
 आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवै-
 न॒स॒सृजति यन्मृदा चिनोतीयं
 वा अग्निर्वैश्वानरौऽग्निनैव तदग्निं
 चिनोति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृ-
 दा चाद्विश्राग्निश्चीयतेऽथ कस्माद्-

भिः । संयौतीति सं-यौति ॥ ३७ ॥ आपः । वै ।
 सर्वाः । देवताः । देवताभिः । एव । एनम् । समि-
 ति । सृजति । यत् । मृदा । चिनोति । इयम् । वै ।
 अग्निः । वैश्वानरः । अग्निना । एव । तत् । अग्निम् ।
 चिनोति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।
 यत् । मृदा । च । अद्विरित्यत्-भिः । च । अ-
 ग्निः । चीयते । अर्थ । कस्मात् । अग्निः । उच्य-

ताभिः एनमग्निं संमृजति संयोजयति । तस्मान्मृदा चाद्विश्र अ-
 ग्निश्चीयते; न किञ्चिदिर विरुद्धमिति ॥

एवमद्विश्रमृजं प्रयोजनवदित्युक्तम् । इदानीं मृदा चयने गो
 गुणः तं दर्शयति—यन्मृदेत्यादि ॥ गतम् । ब्रह्मवादिन इ-
 त्यादि । पुनरपि पर्यनुयोगान्तरमत्र कुर्वन्ति—ब्रह्मवादिनः मृदा-
 चाद्विश्रीयमानोऽग्निः कस्मात्संक्वादाग्निरुच्यते । अद्विमृदा वटिन

गिरुच्यत् इति यच्छन्दोभिश्चिनो-
त्यग्रयो वै छन्दांसि तस्मादग्नि-
रुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो
यत् ॥ ३८ ॥ मृदा चिनोति तस्मा-
दग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधा-
ति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मि-
न्दधात्यथो तेजो वै हिरण्यं तेजं

ते । इति । यत् । छन्दोभिरिति छन्दः—भिः । चि-
नोति । अग्रयः । वै । छन्दांसि । तस्मात् । अ-
ग्निः । उच्यते । अथो इति । इयम् । वै । अग्निः ।
वैश्वानरः । यत् ॥ ३८ ॥ मृदा । चिनोति । त-
स्मात् । अग्निः । उच्यते । 'हिरण्येष्टका इति हि-
रण्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति । ज्योतिः । वै ।
हिरण्यम् । ज्योतिः । एव । अस्मिन् । दधाति ।
अथो इति । तेजः । वै । हिरण्यम् । तेजः । एव ।

या निष्पादितं हिरण्यं भवति, तत्त्वं न विरुद्धमिति । समा-
धत्ते—यच्छन्दोभिरित्यादि । गतम् ॥

'हिरण्येष्टका इत्यादि ॥ 'तेजोसि तेजो मे गच्छ'* इत्याद्या
हिरण्येष्टकाप्यष्टे विहिताः पुनरिह विधीयन्ते अग्रेरात्मीयतासंपादना

एवात्मन्धत्ते यो वा अग्निः सर्वतो-
मुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्नमत्ति
सर्वा दिशोऽभि जयति गायत्रीं पु-
रस्तादुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो
जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं

आत्मन् । धत्ते । 'यः । वै । अग्निम् । सर्वतोमुख-
मिति सर्वतः—मुखम् । चिनुते । सर्वासु । प्रजास्विति
प्र-जासु । अन्नम् । अत्ति । सर्वाः । दिशः । अभी-
ति । जयति । गायत्रीम् । पुरस्तात् । उपेति । द-
धाति । त्रिष्टुभम् । दक्षिणतः । जगतीम् । पश्चात् ।
अनुष्टुभमित्यनु-स्तुभम् । उत्तरत इत्युत्-तरतः ।

धम् । यद्वा—अत्रैवासां विधिः, पठे तु क्रमविधिः । ज्योति-
र्या इत्यादि । गतम् ॥

'यो वा अग्निमित्यादि ॥ सर्वासु दिक्षु मुक्तानि छन्दांसि
यस्य स सर्वतोमुखः, सर्वासु वा दिक्षु मुखं चाग्नेरेभिः छन्द्नेभिः
सर्वतोमुखः । सर्वास्तिनि निर्धारणे सप्तमी । सर्वासु प्रजासु
मध्ये अतिशयेनाजमति । सर्वाश्च दिशोभिनयति ॥

'गायत्रीमित्यादि ॥ गतम् । अथो इत्यादि । परस्परमन्वदे
छन्दोभिश्चयनान् दिशेव दिशं प्रवयानि । तस्मादिदानीमपि दिशि
अन्या दिक्षु प्रोतेव छदये । सर्वा दिशः परस्परं प्रोता इव

मध्यं ए॒प वा अ॒ग्निस्स॒र्वतो॑मुख॒स्तं
य ए॒वं वि॒द्वान्श्चि॑नुते सर्वा॑सु प्र॒जा-
स्वन्न॑म॒त्ति सर्वा॑ दि॒शोऽभि॑ ज॒यत्यथो॑
दि॒श्येव दि॒शं प्र व॑यति॒ तस्मा॑दि॒शि
दिक्प्रो॑ता ॥ ३९ ॥

प्र॒जाप॑तिर॒ग्निम॑सृजत॒ सौस्मात्सृष्टः

प॒ङ्क्तिम् । मध्यं । ए॒पः । वै । अ॒ग्निः । स॒र्वतो॑मुख॒
इति॑ स॒र्वतः—मुखः । तम् । यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् ।
चि॒नुते । सर्वा॑सु । प्र॒जात्वि॑ति प्र—जासु । अन्नम् ।
अ॒त्ति । सर्वा॑ः । दि॒शः । अ॒भीति॑ । ज॒यति॑ । अ-
थो इति॑ । दि॒शि । ए॒व । दि॒शम् । प्रेति॑ । व॒यति॑ ।
तस्मा॑त् । दि॒शि । दिक् । प्रोतेति॑ प्र—उ॒ता ॥ ३९ ॥

अपि॑ सं योति॑ वैश्वान॒रो यदेष॑ वै प॒ञ्च-
विं॒शति॑श्च ॥ १ ॥

‘प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । अ॒ग्निम् । अ॒सृ-
जत॑

भवन्ति । वीणामु दिशु अन्यसामनुप्रविष्टत्वात् प्रोता इत्युच्यन्ते ।
वेन त्रिधाया संपसारण, ‘शतुरुनुम’ इति गते प्रकृतिस्वरत्वम् ॥
इति पञ्चमे सप्तमे नमोऽनुवाकः .

‘प्रजापतेरित्यादि पशुशिरसा विधि ॥ प्रजापतिना सृष्टेर्अ-
स्मात्प्रजापते प्राङ्मुपत प्राद्वत् । तस्मै तत्तत्तुच्यर्थे अथ

प्राङ्गाद्रवत्तस्मा अश्वं प्रत्यास्यत्सद-
क्षिणाऽवर्तत तस्मै वृष्णि प्रत्या-
स्यत्स प्रत्यङ्गाऽवर्तत तस्मां ऋपभं
प्रत्यास्यत्स उदङ्गाऽवर्तत तस्मै वस्तं
प्रत्यास्यत्स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं
प्रत्यास्यद्यत्पशुग्रीरुपाण्युपदधाति
सर्वत एवैनम् ॥ ४० ॥ अवुरुध्यं

जत । सः । अस्मात् । सृष्टः । प्राङ् । प्रेति । अद्रवत् ।
तस्मै । अश्वम् । प्रतीति । आस्यत् । सः । दक्षिणा ।
एति । अवर्तत । तस्मै । वृष्णिम् । प्रतीति । आस्यत् ।
सः । प्रत्यङ् । एति । अवर्तत । तस्मै । ऋपभम् । प्रतीति ।
आस्यत् । सः । उदङ् । एति । अवर्तत । तस्मै । वस्तम् ।
प्रतीति । आस्यत् । सः । ऊर्ध्वः । अद्रवत् । तस्मै ।
पुरुषम् । प्रतीति । आस्यत् । यत् । पशुग्रीरुपा-
णीति पशु-ग्रीरुपाणि । उपदधातीत्युप-दधा-
ति । सर्वतः । एव । एनम् ॥ ४० ॥ अवुरुध्ये-

प्रत्यास्यत् प्रातिवृत्त्येनाग्रतः क्षिप्तवान्, अश्वेन प्रतिरुद्धानिति
यावन् । ततस्मोमिरावृत्त्य दक्षिणस्या दिशि आवर्तत । ततो
सक्तुः (१) तस्मै वृष्णि प्रत्यास्यन् । एव सर्वत्र । दक्षिणादाच्च ।
तस्मात्पशुशिरसामुपधानेन मर्गो रुद्धस्य सर्गाम्यो दिग्भ्यो निर्दि-
रुद्धोमिश्रितो भवति ॥

चिनुत एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरि-
ष्टका यत्पशुशीरुपाणि यत्पशुशीरु-
पाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽ-
मुष्मिन्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवा-
स्मा इमे लोकाः प्र भान्ति मृदाऽभि-
लिप्योप दधाति मेध्यत्वाय पशुर्वा ए-

त्यव-रुध्य । चिनुते । 'एताः । वै । प्राणभृत इति
प्राण-भृतः । चक्षुष्मतीः । इष्टकाः । यत् । पशु-
शीरुपाणीति पशु-शीरुपाणि । यत् । पशुशीरुपा-
णीति पशु-शीरुपाणि । उपदधातीत्युप-दधा-
ति । ताभिः । एव । यजमानः । अमुष्मिन् ।
लोके । प्रेति । अनिति । अथो इति । ताभिः ।
एव । अस्मै । इमे । लोकाः । प्रेति । भान्ति ।
'मृदा । अभिलिप्येत्यभि-लिप्यं । उपेति । दधा-
ति । मेध्यत्वायेति मेध्य-त्वाय । 'पशुः । वै ।

एता वा इत्यादि ॥ भृतपूर्वं प्राणभृत्त्व चक्षुष्मत्त्व च शि-
रभसूपचर्यते । उपपेयत्वाच्चेष्टवात्वम् । तदुपधानेन यजमानोमुष्मिन्
लोके प्राणिति जीवति । लोकाश्रमे अस्मै प्रभान्ति प्रकर्षेण
प्रवाशन्ते उपकारका भवन्ति ॥

'मृदाऽभिलिप्येति विधि ॥

'पशुर्वा इत्यादि ॥ पशुशिरसु गुणविध्यर्थम् । पशुसाधनत्वात्

प यद्ग्निरन्नं पशवं एष खलु वा अग्नि-
 र्यत्पशुशीर्षाणि यं कामयेत कर्नीयो-
 स्यान्नम् ॥ ४१ ॥ स्यादिति सन्तरां तस्य
 पशुशीर्षाण्युपं दध्यात्कर्नीय एवा-
 स्यान्नं भवति यं कामयेत समा-
 वत्स्यान्नं स्यादिति मध्यतस्तस्योपं

एषः । यत् । अग्निः । अन्नम् । पशवं । एषः ।
 खलु । वै । अग्निः । यत् । पशुशीर्षाणीति प-
 शु-शीर्षाणि । यम् । कामयेत । कर्नीयः । अ-
 स्य । अन्नम् ॥ ४१ ॥ स्यात् । इति । संतरामि-
 ति सं-तराम् । तस्य । पशुशीर्षाणीति पशु-
 शीर्षाणि । उपेति । दध्यात् । कर्नीयः । एव ।
 अस्य । अन्नम् । भवति । यम् । कामयेत । समा-
 वत् । अस्य । अन्नम् । स्यात् । इति । मध्यतः ।

पशवेऽग्नि । अन्नमाधनव्यान् अन्नं पशवः । विश्व-—एषोऽग्निरेव
 पशुशीर्षाणि, अवयवावयविनोरभिज्ञत्वात् पशुवस्य च ममानत्वात् ।
 तस्माद्यन्नमानमन्वयं कामयेत कर्नीयोत्पत्तम् अस्यान्नं स्यादिति
 तस्य मनरा मन्त्रिष्ठतराणि पशुशीर्षाण्युपदध्यात् । ‘त्रिमेति-
 र्व्यय’ इत्यामुप्रत्ययः । कर्नीय एवेत्यादि । गतम् । ममा-
 यद् सप्तम् । समादावनुष् स्तार्थिक । मध्यतो नातिमन्त्रिष्ठ

दध्यात्सुमावेद्वास्यान्नं भवति यं
 कामयेत भूयोस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु
 तस्य व्युदूहोर्षं दध्यादन्तत एवा-
 स्मा अन्नमवं रुन्धे भूयोस्यान्नं
 भवति ॥ ४२ ॥

स्तेगान्दृष्ट्राभ्यां मण्डूकाज्जम्भ्येभि-

तस्य । उपेति । दध्यात् । सुमावत् । एव । अस्य ।
 अन्नम् । भवति । यम् । कामयेत । भूयः । अ-
 स्य । अन्नम् । स्यात् । इति । अन्तेषु । तस्य ।
 व्युदूहोर्षं चि-उदूहं । उपेति । दध्यात् । अन्त-
 तः । एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । भू-
 यः । अस्य । अन्नम् । भवति ॥ ४२ ॥

एनमस्यान्नं भूयोस्यान्नं भवति ॥ १० ॥

स्तेगान् । दृष्ट्राभ्याम् । मण्डूकान् । जम्भ्ये-

दिह । भूयः बहुतरम् । अन्तेष्वित्यादि । अन्तेषु मान्तेषु
 व्युदूह व्युदूहोषदध्यान् । अन्ततो दिगन्तेभ्योऽस्मै यजमानायाज-
 मरुन्धे । ततो बहुतरं तरयान्नं भवति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे दशमोनुवाकः.

‘समन्तक’ मन्नाहणोऽग्निस्तमाप्तः । अतः परमश्वमेधकाण्डं
 वैश्वदेवम् । तत्र हविषा मन्त्रार्थाज्यमवदानं कृत्वा ‘स्तेगान्’

रादंकां खादेनोर्जं ससूदेनारण्यं
जाम्बीलेन मृदं वस्वेभिश्शर्करा-
भिरवंकामवंकामिश्शर्करामुत्सादेन

भिः । आदंकाम् । खादेन । ऊर्जम् । ससूदेनेति
सं—सूदेन । अरण्यम् । जाम्बीलेन । मृदम् । व-
स्वेभिः । शर्कराभिः । अवंकाम् । अवंकाभिः ।
शर्कराम् । उत्सादेनेत्युत्—सादेन । जिह्वाम् । अ-

इत्यादिचतुर्दशभिरनुवाके प्रतिमन्त्रं शरीरशोभं नुहोति । अत्र
द्वितीयया निर्दिष्टा देवताः स्तेगाद्याः । तृतीयानिर्दिष्टान्यश्वस्या-
ज्ञानि दंष्ट्रादीनि । इमां देवतामनेन अश्वेन यजामीति होमकाष्ठ
उभयं स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः । अत्र ब्राह्मणं 'वैश्वदेवो वा
अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् ।समदं दधाति'* इति । स्तेगाः
क्षुद्रजन्तुविशेषाः गोकर्णकण्टकाः इति प्रसिद्धाः । महाकण्टका
इत्यन्ये । तदधिष्ठातृदेवता गृह्यते । दंष्ट्रे दन्ते उच्यते । यण्डू-
काः प्रसिद्धाः । तदन्तमूलं जम्भः तत्र भवा जम्भ्याः पार्श्वद-
न्ताः । यद्वा—स्वार्थिशो यत् । आदंका मशयित्री प्राणाभि-
मानिनी देवता । पावकादित्यादित्वाभावः । खादः दन्तः येन
खाद्यन्ते । करणे घञ्, 'कर्पात्वनः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऊर्जं
रसः । तदग्न्याग्निनी देवता सर्वत्र आह्वा । संमृदः सन्तन-
शरणो नासिकादिः । पायादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आर-
ण्यं प्रसिद्धम् । जाम्बीलं मक्षितृणादि यत्र निधीयते आमा-

जिह्वामवक्रन्देन तालुः सरस्वती
जिह्वाग्रेण ॥ ४३ ॥

वाजुः हनूम्यामप आस्येनादित्या-
श्मश्रुभिरुपयाममधरेणोष्ठेन सदुत्त-

वक्रन्देनेत्यव-क्रन्देन । तालुम् । सरस्वतीम् । जि-
ह्वाग्रेणेति जिह्वा-अग्रेण ॥ ४३ ॥

स्तेगान्धाविःशक्तिः ॥ ११ ॥

‘वाजम् । हनूम्यामिति हनु-भ्याम् । अपः ।
आस्येन । आदित्यान् । श्मश्रुभिरिति श्मश्रु-
भिः । उपयाममित्युप-यामम् । अधरेण । ओष्ठे-
न । सत् । उत्तरेणेत्युत्-तरेण । अन्तरेण । अनु-
शय इति प्रसिद्धम् । गृत् प्रसिद्धा । नस्य दन्तमूलमासादी-
नि । शर्करा. तत्सदृशान्वस्थीनि । अवका अवित्री देवता
अभिस्थानाभिमानिनी । पूर्वगदित्याभावः । शैवालाभिमानिनी वा
गृह्यते । अवकाः शैवालसदृशानि मांसानि । अस्थिविशेषा इत्य-
न्ये । शर्कराः प्रसिद्धाः । उत्साद् उच्चप्रदेश । जिह्वा प्रसि-
द्धा । अवक्रन्दः जान्न.कायिक । तालु शब्दाभिव्यक्तिस्थानं
जिह्वामूलम् । सरस्वती जिह्वाग्रेण । गतम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकादशोनुवाकः.

‘वानोऽन्तम् । हन्वादीनि प्रसिद्धानि । हनूम्यामिति छान्दसं सां-
हितिकं दीर्घत्वम् । उपयामः पृथिवी । अधरेणोष्ठेन । गतम् ।

रेणान्तरेणानूकाशं प्रकाशेन वाह्यं
स्तनयितुं निर्वधिनेन सूर्याग्नी चक्षु-
भ्यां विद्युतौ कनानकाभ्यामशनिं
मस्तिष्केण वलं मज्जभिः ॥४४॥

काशमित्यनु-काशम् । प्रकाशेनेति प्र-काशेन ।
वाह्यम् । स्तनयितुम् । निर्वधिनेति निः-वाधेन ।
सूर्याग्नी इति सूर्य-अग्नी । चक्षुभ्यामिति चक्षुः-
भ्याम् । विद्युताविति वि-द्युतौ । कनानकाभ्याम् ।
अशनिम् । मस्तिष्केण । वलम् । मज्जभिरिति म-
ज्ज-भिः ॥ ४४ ॥

वाजं पञ्चविंशतिः ॥ १२ ॥

‘ ओजोष्ठयो ’ इति पररूपत्वम् । सन् षोः, मीदन्त्यस्यां पुण्य-
कृत इति । उत्तरेण ओष्ठेनेत्येव । अन्तरं ओष्ठयोर्मध्यम् । अनुकाशः
द्यावापृथिव्योर्मध्यं, अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते अस्मिन् ज्यो-
तीषि । ‘ इन्द्र. काशे ’ इति साहितिकं दीर्घत्वम् । प्रकाशः
आम्यन्तरं प्रकाशस्थानम् । वाह्यं वहिर्भरं प्रकाशस्थानं दिगादिः ।
‘ वहिष्पटिलोपो यञ ’ इति यञ् । स्तनयितुः प्रमिद्धः । निर्वधिः
कनशब्दः । सूर्याग्नी चक्षुभ्याम् । गतम् । विद्युतौ वृष्टिरवृष्टिः । क-
नानके अतिरवे रुग्णमण्डले । अशनिः प्रमिद्धः । मस्तिष्कः ।
शिरोमामम् । वलं मज्जभिः ॥

इति पञ्चमे मन्त्रे ऋग्वेदोऽनुवाकः.

कूर्माञ्छुफैरच्छलाभिः कपिञ्जला-
 न्यसाम् कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिर-
 गदं जानुभ्यां वीर्यं कुहाभ्यां भयं
 प्रचालाभ्यां गुहोपपक्षाभ्यामश्विना-
 वःसाभ्यामदितिः शीर्ष्णा निर्ऋ-
 तं निर्जाल्मकेन शीर्ष्णा ॥ ४५ ॥

‘कूर्मान् । शफैः । अच्छलाभिः । कपिञ्जलान् ।
 सामं । कुष्ठिकाभिः । जवम् । जङ्घाभिः । अग-
 दम् । जानुभ्यामिति जानु-भ्याम् । वीर्यम् । कु-
 हाभ्याम् । भयम् । प्रचालाभ्यामिति प्र-चाला-
 भ्याम् । गुहा । उपपक्षाभ्यामित्युप-पक्षाभ्याम् ।
 अश्विनौ । अःसाभ्याम् । अदितिम् । शीर्ष्णा ।

‘कूर्मान् शफैः । गतम् । अच्छला शफलमूलमासानि । कपि-
 जलाः प्रसिद्धाः । साम गीति । कुष्ठिका प्रकोष्ठजङ्घाम्योऽव प्र-
 देशः । जवो वेगः । जङ्घा जानुभ्यांऽव प्रदेशः । अगद आरो-
 भ्यम् । जानुनी पादयोर्मध्यसन्धी । वीर्यं बलम् । कुहः हस्तयो-
 र्मध्यसन्धिः । भयं गतम् । प्रचालो पादयोर्गारिप्रदेशौ । गुहा
 गोतनी मूर्त्तौऽस्य ‘मुषां सुलुक्’ इति द्वितीयाया लुक् । उपपक्षो
 पार्श्वः । अश्विनावंसाभ्याम् । गतम् । अदितिर्देवमाता । शीर्ष्णा शि-
 रसा । ‘शीर्षञ्छन्दसि’ इति शीर्षादेशः, तस्यान्त्रोदात्तत्वाद्

योक्तॄन् गृह्णाभिर्युगमानतेन चित्तं म-
न्याभिस्संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्व-
चं पराकाशेनान्तरां मशकान्केशैरि-

निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । निर्जाल्मकेनेति निः-
जाल्मकेन । शीर्ष्णा ॥ ४५ ॥

कूर्मान्त्वयोविंशतिः ॥ १३ ॥

‘योक्त्रम् । गृह्णाभिः । युगम् । आनतेनेत्या-
नतेन । चित्तम् । मन्याभिः । संक्रोशानिति सं-
क्रोशान् । प्राणैरिति प्र-अनैः । प्रकाशेनेति प्र-
काशेन । त्वचम् । पराकाशेनेति परा-काशेन ।
अन्तराम् । मशकान् । केशैः । इन्द्रम् । स्वप्सेति

उदात्तनिश्चितस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । निरृतिः प्रमिष्टा । नि-
र्जाल्मकं शुद्धं केशरहितम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे त्रयोदशोऽनुशासः.

‘योक्तॄन् गतम् । गृह्णा अथा’ । युगं प्रमिष्टम् । आनतं
श्रीवाप्रवेशः । चित्तं प्रमिष्टम् । मन्या श्रीवाप्रेषाः । भिरा
वा तदस्थाः । संक्रोशा शेषाः । प्राणा पञ्चुराग्न्यः । प्रकाशः
वासं रूपम् । त्वच् स्वमिन्द्रियादीनि । परावातः आत्म्य-
न्तरं रूपम् । अन्तरा त्वमिन्द्रियाभिमानिनी । मशकान् केशैः ।

न्द्रः स्वपसा वहेन बृहस्पतिः श-
कुनिसादेन रथमुष्णिहांभिः ॥४६॥
मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यामिन्द्राग्नी
शिखण्डाभ्यामिन्द्रावृहस्पती ऊरु-
भ्यामिन्द्राविष्णूं अष्टौवद्व्याः सवि-

सु-अपसा । वहेन । बृहस्पतिम् । शकुनिसादेने-
ति शकुनि-सादेन । रथम् । उष्णिहांभिः ॥ ४६ ॥

योक्त्वमेकं विःशतिः ॥ १४ ॥

‘मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । श्रोणीभ्या-
मिति श्रोणि-भ्याम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । शिख-
ण्डाभ्याम् । इन्द्रावृहस्पती इतीन्द्रा-वृहस्पती ।

इन्द्रः प्रसिद्ध । स्वपसा शोभनकर्मणा वहेन कण्ठावलम्बेन ।
‘सोर्मनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहस्पति प्रसिद्ध । सुद-
स्तरावुक्ता । शकुनिसाद एव यत्र शकुना शक्ता धीरा सीद-
न्ति । रथः प्रसिद्ध । उष्णिहाः शिरोवेष्टनसदृशा केशनिवहाः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्दशोत्तरादौ .

‘मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यां गतः । प्रथमस्य ‘देवताद्वन्द्वे च,
इत्युत्तरपदपरत्वात् जानद् । द्वितीयस्य संस्थितायां छान्दसं
दीर्घत्वम् । इन्द्राग्नी प्रसिद्धे । ‘नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ’ इत्याद्युदा-

तारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपेनाप्सरसो
 मुष्काभ्यां पवमानं पायुनां पवित्रं
 पोत्राभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां प्र-
 तिक्रमणं कुष्ठाभ्याम् ॥ ४७ ॥

ऊरुभ्यामित्यू--भ्याम् । इन्द्राविष्णू इतीन्द्रा-वि-
 ष्णू । अष्टीवद्भ्यामित्यष्टीवत्-भ्याम् । सवितारंम् ।
 पुच्छेन । गन्धर्वान् । शेपेन । अप्सरसः । मुष्का-
 भ्याम् । पवमानम् । पायुनां । पवित्रम् । पोत्रा-
 भ्याम् । आक्रमणमित्यां-क्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।
 प्रतिक्रमणमिति प्रति-क्रमणम् । कुष्ठाभ्याम् ॥ ४७ ॥

मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः ॥ १५ ॥

सत्त्वाभावः । शिम्बण्डे केशनृडे । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्यां गतम् ।
 'देवनाद्वन्द्वे च' इति आनङ् । इन्द्राविष्णू गतम् । अष्टीवक्यां
 जानुभ्याम् । सवितारं पुच्छेन । गन्धर्वान् शेपेन गतम् । अप्स-
 रसः प्रमिष्टाः । मुष्के बीजे । पवमान पायु गतम् । पवित्रं पा-
 यनहेतुः । पोत्रे पोत्राभ्यानि । जात्रमगं आक्रमणसामर्थ्यम् ।
 स्थूराभ्याम् पादापरावर्मणिभ्याम् । प्रतिक्रमणं प्रतिक्रमणमार्-
 थ्यम् । कुष्ठाभ्यां हस्तापगर्धमणिभ्याम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे पञ्चदशोऽध्यायः.

इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशं
जत्रवो जीमूतान् हृदयौपशाभ्याम-
न्तरिक्षं पुरितता नभ उदर्येणेन्द्राणीं
ह्रीहा वल्मीकान्छेत्रा गिरीन्पुष्टाशि-

‘इन्द्रस्य । क्रोडः । अदित्यै । पाजस्यम् । दि-
शाम् । जत्रवः । जीमूतान् । हृदयौपशाभ्यामिति
हृदय-औपशाभ्याम् । अन्तरिक्षम् । पुरितता ।
नभः । उदर्येण । इन्द्राणीम् । ह्रीहा । वल्मीकान् ।

‘इन्द्रस्य यश्वतः क्रोडः उदरम् । पञ्चा निर्दिष्टा देवता,
अङ्गं प्रथमया । अदित्यै देयं पानस्यं हृदयम् । पञ्चम्यं च-
तुर्थी । पाजो वज्रं तस्मै हितं पानस्यं स्थानम् । दिशं जत्रवः ।
पूर्ववत् पञ्चा निर्दिष्टा देवता । जत्रो ग्रीवाया अवस्ताब्द-
मन्यः । अतःपरं द्वितीयैव देवता निर्दिश्यते । जीमूताः
प्रसिद्धाः । हृदयौपशाभ्यां मांसविशेषाभ्याम् । हृदये स्थितं
मांसं हृदयौपशमुच्यते । हृदयस्थानमिति यावत् । तत् स्थानं
यत्रोपेत्य शेते तदुपशं अन्तस्थानविशेषात्मकं मांसविशेषः । छान्दसो ङः । तदेव औपशम् । स्वाधिकोण् छान्दसः । अन्तरिक्षं
प्रसिद्धम् । पुरितता हृदयस्य परिवारणं मांसमेव । आन्द्राणीत्येके ।
पुरि शरीरमध्ये तावत् इति क्तिप्, ‘गमादीनामिति वक्तव्यम्’
इत्यनुनासिकत्वेऽपि, ‘तत्पुरुषे ऋति बहुलम्’ इत्यलुक् । अवग्रहो
नेष्यते, न हि प्रसिद्धम् । उदर्यमुदरे भगं मांसम् । ‘शरीरावय-
याश्च’ इति यत् । इन्द्राणीं प्रसिद्धा । ह्रीहा पिण्डतेन मांस-

भिस्तमुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्म-
ना ॥ ४८ ॥

पूष्णो वनिष्ठुरन्वाहेस्स्थूरगुदा सर्पा-
न्गुदाभिर् ऋतून्पृष्टीभिर्दिवं पृष्ठेन
वसूनां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वि-

होम्रा । गिरिन् । ह्राशिभिरिति ह्राशि-भिः । स-
मुद्रम् । उदरेण । वैश्वानरम् । भस्मना ॥ ४८ ॥
इन्द्रस्य द्वाविंशतिः ॥ १६ ॥

पूष्णः । वनिष्ठुः । अन्वाहेरित्यन्व-अहेः ।
स्थूरगुदेति स्थूर-गुदा । सर्पान् । गुदाभिः । ऋ-
तून् । पृष्टीभिरिति पृष्टि-भिः । दिवम् । पृष्ठेन ।

विशेषेण । वल्मीकाः प्रसिद्धाः । होम्रा आग्रफलसदृशेन मां-
सेन । गिरयः प्रसिद्धाः । ह्राशिभिः पद्मवर्णाकारैः मांसैः ।
समुद्रः प्रसिद्धः । उदरेण उदरस्येन केननिदपि मांसेन । वैश्वा-
नरः प्रसिद्धः । भस्मना अनेन दम्पतृगणदिक् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षोडशोऽनुवाकः.

पूष्णो वनिष्ठुः । पूर्ववत् पृष्टीनिर्दिष्टा देवता । गुदसदृशं मांसं
वनिष्ठुः । अन्वाहेः स्थूरगुदा 'सर्पान् गुदाभिः' इति पश्यमा-
णस्य अयं पुरस्तादपवादः । गुदमूत्रं स्थूरगुदा । कपिलकादि-

भस्मस्य जीर्णदृशादे इति भाष्यकम्.

तीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽङ्गिरसां
चतुर्थी साध्यानां पञ्चमी विश्वेषां
देवानां पृष्ठी ॥ ४९ ॥
ओजो ग्रीवाभिर्निर्ऋतिमस्थभिरि-

वस्तूनाम् । प्रथमा । कीकंसा । रुद्राणाम् । द्विती-
या । आदित्यानाम् । तृतीया । अङ्गिरसाम् । च-
तुर्थी । साध्यानाम् । पञ्चमी । विश्वेणाम् । देवा-
नाम् । पृष्ठी ॥ ४९ ॥

पूष्णश्चतुर्विंशतिः ॥ ५० ॥

ओजः । ग्रीवाभिः । निर्ऋतिमिति निः-ऋ-
तिम् । अस्थभिरित्यस्थ-भिः । इन्द्रम् । स्वपुसेति

त्वावृत्तविकल्पः । सर्पा प्रसिद्धा । मुदा गुरुभागा । ऋतवः
प्रसिद्धाः । पृष्ठयो वादोरुपरिस्थितान्यस्थीनि । अन्वस साहितिकं
दीर्घत्वम् । ओ प्रसिद्धा । पृष्ठं ग्रीवोपरिस्थित वशास्थि । वसू-
नां प्रथमा कीकंसेति । ग्रीवाया आरभ्य पृष्ठवशस्थितान्यस्थिगो-
च्छ्रानि क्रमेण वस्वादीनाम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे सप्तदशोऽनुवाकः.

१*अथाष्टमगतात्मन्नानाह—ओजो ग्रीवाभिरिति ॥ ग्रीवास्त-

१*अत्रोपलभ्यमानेऽनु पौरोऽनु वाप एतदष्टदशानुवाक्य भाष्यादर्शनात् माधवीय
भाष्यं योजितम्.

न्द्रः स्वर्पसा वहैन रुद्रस्य विचल-
स्स्कन्धोऽहोरात्रयोर्द्वितीयोऽर्धमासा-
नौ तृतीयो मासां चतुर्थ ऋतूनां
पञ्चमसंवत्सरस्य पृष्ठः ॥ ५० ॥
आनन्दं नन्दयुना कामं प्रत्यासा-

सु-अर्पसा । वहैन । रुद्रस्य । विचल इति वि-
चलः । स्कन्धः । अहोरात्रयोरित्यहः-रात्रयोः ।
द्वितीयः । अर्धमासानामित्यर्ध-मासानाम् । तृ-
तीयः । मासाम् । चतुर्थः । ऋतूनाम् । पञ्चमः ।
संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । पृष्ठः ॥ ५० ॥

ओजो विःश्रुतिः ॥ १८ ॥

^१आनन्दमित्या-नन्दम् । नन्दयुना । कामम् ।

दक्षणा. । अस्यानि तत्रस्थानि । योऽयं वहो गहनयोग्यप्रदेशः
स्वपाः शोभनवर्मा वहनेत्यन्त. २१५ः सोयमिन्द्रस्य भाग. ।
स्कन्धोऽस्यवभेदेन पोद्वा भिन्न । तत्रात्यन्तवज्रस्यो रुद्रस्य ।
तत्तदनन्तरमाविनोऽहोरात्रादीनाम् ॥

इति माधवीये पक्षमे मतमे अष्टादशोऽनुवाकः.

^१आनन्दः प्रसिद्धः । नन्दयुः प्रनननमुखम् । 'द्वितीऽयुन्' ।
कामः प्रसिद्धः । प्रत्यामां प्रास्यो त्वनो प्रत्यम्यने प्रक्षिप्यने गाम्यां

भ्यां भयः शितीमभ्यां प्रशिपं प्र-
शासाभ्याः सूर्याचन्द्रमसौ वृक्या-
भ्याः श्यामशबलौ मतस्त्राभ्यां
व्युष्टिः रूपेण निघ्नुक्तिमरूपेणा॥५१

प्रत्यासाभ्यामिति' प्रति-आसाभ्याम् । भयम् ।
शितीमभ्यामिति' शितीम-भ्याम् । प्रशिपमिति
प्र-शिपम् । प्रशासाभ्यामिति' प्र-शासाभ्याम् ।
सूर्याचन्द्रमसविति' सूर्या-चन्द्रमसौ । वृक्याभ्याम् ।
श्यामशबलविति' श्याम-शबलौ । मतस्त्राभ्याम् ।
व्युष्टिमिति' वि-उष्टिम् । रूपेण । निघ्नुक्तिमिति'
नि-घ्नुक्तिम् । अरूपेण ॥ ५१ ॥

आनन्दः षोडश ॥ ११ ॥

प्रजननम् । असेः करणे घञ् । थागादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
मयं प्रसिद्धम् । शितीमभ्यां उदगेरशुक्लाम्याः स्थानाभ्याम् । द्रव्या-
भ्यामितीत्यन्ये । गुणेन गुणिनो लक्षणमिति इयतिच्, तस्य आ-
नन्दसं दीर्यत्वम् । प्रशिप प्रशासरम् । शासः कौ उपधाया इत्वम् ।
प्रशासो अक्षिगोळके प्रकर्षेण शास्त्वभ्यां प्रमेयमिति पूर्ववत्प्रत्ययः
सरश्च । सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धौ । वृक्याभ्यां स्वल्पाग्रफलसदृशाभ्यां
मांसाभ्याम् । श्यामशबलो तमःप्रकाशौ मतस्त्राभ्यां महासिरा-
भ्याम् । व्युष्टिः प्रपातम् । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम्, 'उदात्तस्वरितयोर्वेणः' इतीकारस्त्वर्थे । रूपेण शुक्लादि-

अहं॑मा॒सेन॑ रात्रिं॒ पीर्व॑साऽप॒ो यू-
 पेण॑ घृतं॒ रसेन॑ श्यां वस॑या दूषी-
 काभिर्ह्रादुनि॑मश्रुभिः॒ पृष्ठां॑ दिव॑
 रूपेण॑ नक्षत्राणि॒ प्रति॑रूपेण पृथि॒वीं
 चर्म॑णा छुर्वी॒ छव्यो॑पाकृताय॒ स्वा-

अहंः । मा॒सेन॑ । रात्रि॑म् । पीर्व॑सा । अपः ।
 यू॒पेण॑ । घृत॑म् । रसे॑न । श्या॑म् । वस॑या । दूषी-
 का॑भिः । ह्रा॒दुनि॑म् । अश्रु॑भिरित्यश्रु-भिः । पृ-
 ष्ठा॑म् । दिव॑म् । रू॒पेण॑ । नक्ष॑त्राणि । प्रति॑रूपेणे-
 ति॒ प्रति॑-रूपे॒ण । पृथि॒वीम् । चर्म॑णा । छु॒वीम् ।

रूपवता । मत्वर्थीयो लुप्यते । निमृक्तिरस्तमय । स एव
 स्वर । अरूपेण गन्वादिना ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकीनविंशोऽनुवाकः

अहंमा॒सेन॑ । गतम् । रात्रि॑ प्रसिद्धा । पीर्वसा॒ रेत॑ प्रावरण-
 नर्मणा । अप॑ प्रसिद्धा । यू॒पेण॑ युष्णा पञ्चमामाधिसत्त्वेन ज-
 लेन । घृत॑ रसेन । गत॑म् । श्या॑म् अवश्याय, श्यायतोर्विन् ।
 वस॑या स्नेहविशेषेण । दूषी॑का अक्षिमलम् । छान्दसं दीर्घचम् ।
 तादुनि॑ हृदयस्थ जगम् । अश्रु॑णि प्रसिद्धानि । पृष्ठा॑ निम्लस्य
 नलम् । छो॑ प्रसिद्धा । रूप॑ मुख्य स्वरूपम् । नक्षत्राणि

हाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय स्वा-
हा ॥ ५२ ॥

अग्नेः पक्षतिस्तरस्वत्यै निपक्षति-
स्तोमस्य तृतीयाऽपां चतुर्थ्योपधी-
नां पञ्चमी संवत्सरस्य षष्ठी मरु-

छव्या । उपाकृतायेत्युप-आकृताय । स्वाहा ।
आलब्धायेत्या-लब्धाय । स्वाहा । हुताय । स्वा-
हा ॥ ५२ ॥

अहंरष्टाविंशतिः ॥ २० ॥

अग्नेः । पक्षतिः । तरस्वत्यै । निपक्षतिरिति
नि-पक्षतिः । तोमस्य । तृतीया । अपाम् । च-
तुर्थी । ओपधीनाम् । पञ्चमी । संवत्सरस्येति

प्रसिद्धानि । प्रतिकूलं मुखसदृशम् । शुधिवी चर्मणा । गतम् ।
छवि , आकारशोभा । ' रुदिकारादकिन ' इति टीप् । छव्या
चर्मपुटेन सूक्ष्मेण । उपाकृतायेत्यादि । गतम् । उपाकृतावस्थोऽश्वो
देवता । आलब्धा नियुक्ता ॥

इति पञ्चमे सप्तमे विशोनुवाकः.

अग्नेः पक्षतिः पक्षमूलं पक्षतिः पार्श्ववद्द्विगतां प्रथमः पक्षतिः ।
सरस्वत्यै निपक्षतिः निरुष्टा पक्षतिः द्वितीया वद्द्विगताः । एवं
तृतीयादयस्तोमादिनाम् । द्याव्याष्टविभ्योः पार्श्वम् । ' पशोर्णे-

तां सप्तमी वृहस्पतैरष्टमी मित्रस्य
नवमी वरुणस्य दशमीन्द्रस्यैकादशी
विश्वेपां देवानां द्वादशी द्यावापृथि-
व्योः पार्श्वं यमस्य पाटुरः ॥५३॥
वायोः पक्षतिस्सरस्वतो निपक्षति-

सं-वृत्तरस्य । पृथी । मरुताम् । सप्तमी । वृह-
स्पतैः । अष्टमी । मित्रस्य । नवमी । वरुणस्य ।
दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । विश्वेपाम् । देवा-
नाम् । द्वादशी । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृथि-
व्योः । पाद्वम् । यमस्य । पाटुरः ॥५३॥

अग्नेरेकान्नत्रिंशत् ॥ २१ ॥

वायोः । पक्षतिः । सरस्वतः । निपक्षतिरिति

सूक्तव्य' इति णसि 'सिति च' इति पदत्वादेशेर्णामाव ।
पश्चिम पार्श्ववद्भूय । 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्यावापृथिवीशब्द
आद्युदात्त, 'नोत्तरपदे' इति प्रतिषेधे पृथिव्यादिपयुंदासान् 'उ-
दात्तयण' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यमस्य पाटुर सर्वपशुविना-
रणोस्थिविशेष ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकाविंशोऽनुवाकः

वायो पक्षति पार्श्वान्त पूर्वण व्याख्यातम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वाविंशोऽनुवाकः

श्चन्द्रमंसस्तृतीया नक्षत्राणां चतुर्थी.
 सवितुः पञ्चमी रुद्रस्य षष्ठी सर्पा-
 णां सप्तम्यर्यम्णोऽष्टमी त्वष्टुर्नवमी
 धातुर्दशमीन्द्राण्या एकादश्यादित्यै
 द्वादशी द्वावापृथिव्योः पार्श्वं यम्यै
 पादूरः ॥ ५४ ॥

पन्थामनूवृग्भ्यां संततिः स्नाव-
 न्यांभ्यां गुकान्पित्तनं हरिमाणं

नि-पक्षतिः । चन्द्रमंसः । तृतीया । नक्षत्राणाम् ।
 चतुर्थी । सवितुः । पञ्चमी । रुद्रस्य । षष्ठी । स-
 र्पाणाम् । सप्तमी । अर्यम्णः । अष्टमी । त्वष्टुः ।
 नवमी । धातुः । दशमी । इन्द्राण्याः । एकादशी ।
 अदित्यै । द्वादशी । द्वावापृथिव्योरिति द्वावा-पृ-
 थिव्योः । पार्श्वम् । यम्यै । पादूरः ॥ ५४ ॥

वायोर्गृष्टाविर्गतिः ॥ २२ ॥

पन्थाम् । अनूवृग्भ्यामित्यनूवृक्-भ्याम् । संत-
 तिमिति सं-ततिम् । स्नावन्यांभ्याम् । गुकानं ।

पन्था. प्रसिद्ध । द्वितीयाया अप्याहारस्त्रान्दस. । अनू-
 वृग्भ्यां अनुवृत्ताभ्यां सिराविशेषाभ्याम् । वर्णव्यत्ययेन ककारः ।

यक्रा हलीक्षणान्पापवातेन कूश्मा-
ञ्चकंभिशशवर्तानूवधेन शुनो वि-
शसनेन सर्पान्लोहितगन्धेन वयाः-
सि पक्कगन्धेन पिपीलिकाः प्रशा-
देन ॥ ५५ ॥

पित्तेन । हरिमाणम् । यक्रा । हलीक्षणान् । पाप-
वातेनेति पाप-वातेन । कूश्मान् । शकंभिरिति
शकं-भिः । शवर्तान् । ऊवधेन । शुनः । विश-
सनेनेति वि-शसनेन । सर्पान् । लोहितगन्धेनेति
लोहित-गन्धेन । वयाःसि । पक्कगन्धेनेति पक्क-
गन्धेन । पिपीलिकाः । प्रशादेनेति प्र-शादेन ॥ ५५

पन्थां द्वाविःशतिः ॥ २३ ॥

‘न हि घृते’ इत्यादिना दीर्घत्वम् । सतति प्रसिद्धा, स्नावा-
नस्तिरा स्नायम्योऽभित् स्नायम्यो सर्वसिरानुग्राहिण्यो सिराविशेषो
पार्श्वयो । स्वाधिको वा यत् । शुमान् पित्तेन गतम् । हरि-
माण कामिलादि हरिणस्वभावम् । ‘तुरिष्ठमेयस्तु’ इति टिलो-
प । यक्रा मासपिण्डविशेषेण वर्तुणकारेण । ‘पद्म्’ इत्या-
दिना यरुच्छब्दस्य यक्रादेशः । हलीक्षणान् तृणसैद्धान् । पा-
पवातेन आमवाल्जा क्षुद्रमन्त्रव । ऊवधेन उदरस्थेन पुरीषे
ण । श्वान प्रसिद्धा । विशसनेन शस्त्रादिलभ्रेण मासेन ।

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियै
स्संविदानः । स नो नय सुकृतस्य
लोकं तस्य ते वयं स्वधर्मा म-
देम ॥ ५६ ॥

‘क्रमैः । अतीतिं । अक्रमीत् । वाजी । विश्वैः ।
देवैः । यज्ञियैः । संविदान इति सं-विदानः । सः ।
नः । नय । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोकम् ।

सर्पान् लोहितगन्धेन रुधिरगन्धेन । वयासि पङ्कगन्धेन पाकजेन
मासेन । पिपीलिका प्रशादेन भूमौ विशीर्णेन । शद निशातेन ।
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे त्रयोविंशोऽनुशास

‘अथ ‘नित्त सन्तानेन’* इत्यादि चतुर्दशानुवाक आरण्यानुवा
कय ‘प्रयासाय स्वाहा’* इति पञ्चदश आरण्योऽनुवाकय परस्ताद्व्या-
ख्यास्येते । ब्राह्मण न भवति—‘चतुर्दशेताननुवाकान् जुहोत्यनन्त
रित्ये । प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम्’† इति । अथोत्तराभ्यामनुवाकाभ्या
अश्वस्य हृदयमभिमन्त्रयते । क्रमैरिति पुरुस्ताज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा ॥
क्रमैरात्मीये पादविशेषे अय वाजी अत्यक्रमीत् जन्यानत्यागच्छत्
महानुभाव सजात । तदेवाह—विश्वैर्देवैर्यज्ञिये यज्ञार्हे देव
संविदान ऐतमस्य गत । ‘समोगमृच्छि’ इत्यात्मनेपदम् । कर्मणि
वा लटि व्यत्ययेन यमभाव । ज्ञायमान इत्यर्थः । स त्वमस्मान्

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्यमात्माऽ-
न्तरिक्षं समुद्रो योनिस्तूर्यस्ते च-
क्षुर्वातः प्राणश्चन्द्रमाश्चोत्रं मासा-
श्चार्धमासाश्च पर्वीण्यृतवोऽह्नानि सं-
वत्सरो महिमा ॥ ५७ ॥

तस्य । ते । वयम् । स्वधयेति स्व-धया । म-
देम ॥ ५६ ॥

क्रमैरष्टादश ॥ २४ ॥

'द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्थमिति स-
ध-स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । यो-
निः । तूर्यः । ते । चक्षुः । वातः । प्राण इति प्र-
अनः । चन्द्रमाः । ओत्रम् । मासाः । च । अर्धमा-
सा इत्यर्ध-मासाः । च । पर्वीणि । ऋतवः । अ-

सुरतस्य सुरतस्य वयम् फलभूत लोके स्थानं नय प्रा-
प्य । 'सृष्टमानात्क' इति सुरतशब्देनोदात्त । तस्य तादृशस्य
तव सम्बन्धि तादृशेन त्वया तत्र स्थाने स्वधयाऽनेन वयं मदेम ।
'लिङ्गादिष्यद्' ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्विंशोऽनुशास

'द्यौस्ते पृष्ठमिति ॥ सर्वात्मतया अन्धस्तूपते । पृष्ठमुपरिभाग ।

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्तु स एतं
 लोकमजयद्यस्मिन्नाग्निस्त तं लोक-
 स्तं जेप्यस्यथाव जिघ्र वायुः पशु-
 रासीत्तेनायजन्तु स एतं लोकमज-
 यद्यस्मिन्वायुस्त तं लोकस्तस्मा-
 त्त्वाऽन्तरेप्यामि यदि नावजिघ्र-
 ङ्गानि । संवत्सर इति सं-वत्सरः । महिमा ॥५७॥
 द्यौः पञ्चविंशतिः ॥ २५ ॥

‘अग्निः । पशुः । आसीत् । तेन । अयजन्तु ।
 सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन् । अ-
 ग्निः । सः । ते । लोकः । तम् । जेप्यसि । अर्थ ।
 अवेति । जिघ्र । वायुः । पशुः । आसीत् । तेन ।
 अयजन्तु । सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । य-
 स्मिन् । वायुः । सः । ते । लोकः । तस्मात् ।
 त्वा । अन्तः । एप्यामि । यदि । न । अवजिघ्र-

सधस्यं सहस्रानम् । ‘सुप्ति स्थः’ इति कः । ‘सधमाधस्ययोः’
 इति सधादेशः ॥

इति महामास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये
 पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रश्ने पञ्चविंशोऽनुवाकः.

स्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्तु स
एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यस्त ते
लोकस्तं जेप्यसि यद्येवजिघ्रंति॥५८

सीत्येव-जिघ्रंति । आदित्यः । पशुः । आसीत् ।
तेन । अयजन्तु । सः । एतम् । लोकम् । अज-
यत् । यस्मिन् । आदित्यः । सः । ते । लोकः ।
तम् । जेप्यसि । यदि । अवजिघ्रसीत्येव-जिघ्रं-
ति ॥ ५८ ॥

यस्मिन्नाद्यै च ॥ २६ ॥

१*अथ यदुक्तमश्वमेधब्राह्मणे 'अग्निः पशुरासीदित्यवधाययेत् १'
इति तमिभ मन्त्रमस्मिन् पण्डितानुवाके पठति—अग्निः पशुरासीदिति ॥
हे अश्व अय अग्निः देव पुरा कस्मिंश्चित् जन्मनि त्वमिवाश्व-
मेधे यागहेतुश्चाश्व पशुरासीत् । तेन अग्निरूपेण पशुना केचित् य-
जमाना अयजन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकं एतं अजयत् ।
यस्मिन् लोके स अग्नि इदानीं तिष्ठति सः एव तदापि लोकं
भविष्यति, त्वं च तं लोकं जेप्यसि । अथैवं सति त्वमुत्सुकः सन्
इदमुदकं जिघ्र । एवं वाय्वादित्यवाक्पयोःपि योज्यम् । वायुवा-
क्ये तु व्यतिरेकोपन्यास —यदि उदकं नावजिघ्रमि तर्हि तस्मात्
वायुलोकात् त्वां अन्नः ण्प्यामि त्वमन्नरितस्तस्माद्वोकाद्वा यथा

*एतस्याग्निमानुवाकस्यापि माध्यमत्रयेषु मध्यास्वरमाध्यकोशेषु नोपलभ्या
इति माधवीयमेवान्न योजितम्.

यो वा अयंथादेवतं त्वामग्न इन्द्रस्य चित्ति य-
था वै वयो वै यदाकूताद्यास्ते अग्ने मयि गृह्णामि
प्रजापतिस्तोस्मायस्तेगान् वाजं कूर्मान् योक्त्व
मित्रावरुणाविन्द्रस्य पूष्ण ओजं आनन्दमहरग्ने-
र्वायोः पन्थां क्रमैर्योस्तेऽग्निः पशुरासीत्पद्भिः
शक्तिः ॥ २६ ॥

यो वा एवाहुतिमभवन्पयिभिर्वरुद्धयान्-
न्दमष्टौपञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

यो वा अयंथादेवतं यदवनिग्रसि.

हरिः ओम्—श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकः

काण्डश्च समाप्तः.

भवति तथा करिष्यामि । आदित्यवाक्ये तु अभिवाक्यवदन्त्य.—यद्यु-
दकं अवनिग्रसि तर्हि तमादित्यलोकं जेप्यसि ॥

इति माधवीये पञ्चमे सप्तमे पद्विरोनुवाकः.

प्रपाठकः काण्डश्च समाप्तः.

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१२	१०	सः	सः ।
२७	९	द्वितीयम्	द्वितीयम्
३०	३	पाणं	पाणं
३९	१	जिगां	जिगा
४०	१२	जड	जड
४२	६	ऐन्द्राग्नी	ऐन्द्राग्नी
६४	११	वै	वै
७१	१३	त्यां	त्या
८१	३	न्यङ्कुः	न्यङ्कुः
१३३	१०	पड्	पट्
१५०	२	नैवैन	नैवैन
१५८	१४	चितीक ।	चितीक
१७१	३	तता	तैता
१७६	४	वशा	वशा
११	५	वश	वशे
१९८	८	ऋछतु	ऋछतु
२०९	३	भि सं	भि सं
२४७	९	अग्रयः	अग्रयः

शुद्धिपत्रिका.

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्	शुद्धम्
—	—	—	—
५८	३	देवैर्मिश्रि	देवैर्मिश्र
५९	४	ब्राह्मणम्	ब्राह्मणम् ।
९९*	१०	५-६-२. ^१	५ ६-२. ^१
११९	१	प्रथमोऽ	प्रथमो
१५२	२	पट्टकारो	पट्टकारो
